

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**İBN HALDÛN'A GÖRE EMEVÎLER'DE VERASET
SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI:
TARİH FELSEFESİ BAKIMINDAN BİR İNCELEME**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mohammed Tahseen HUSSEIN

BURSA - 2020

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

İBN HALDÛN'A GÖRE EMEVÎLER'DE VERASET
SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI:
TARİH FELSEFESİ BAKIMINDAN BİR İNCELEME

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mohammed Tahseen HUSSEIN

Danışman:

Prof. Dr. Hasan Basri ÖCALAN

BURSA - 2020

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU**

**BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 04/06/2020

Tez Başlığı / Konusu: İbn Haldûn'a Göre Emevîler'de Veraset Sisteminin Etkileri ve Sonuçları: Tarih Felsefe Bakımından Bir İnceleme

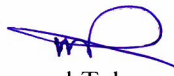
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşa toplam 116 sayfalık kısmına ilişkin, 04/06/2020 tarihinde şahsım tarafından Turuitin adlı intihal tespit programında (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik ora % 14 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygular Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhan bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kab ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Mohammed Tahseen HUSSEIN

Tarih ve İmza
04-06-2020

Adı Soyadı: Mohammed Tahseen Hussein
Öğrenci No: 701742027
Anabilim Dalı: TARİH
Programı: _____
Statüsü: Y.Lisans Doktora

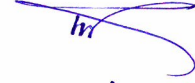
Danışman

Prof. Dr. Hasan Basri ÖCALAN
04/06/2020

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “İbn Haldûn'a Göre Emevîler'de Veraset Sisteminin Etkileri ve Sonuçları: Tarih Felsefesi Bakımından Bir İnceleme” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

02.../2020

Mohammed Tahseen HUSSEIN

Adı Soyadı : Mohammed Tahseen HUSSEIN
Öğrenci No : 701742027
Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Programı : Tezli Yüksek Lisans Programı
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Mohammed Tahseen HUSSEIN
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı
Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi+127
Mezuniyet Tarihi : .../ .../2020
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Hasan Basri ÖCALAN

İBN HALDÛN'A GÖRE EMEVÎLER'DE VERASET SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI: TARİH FELSEFESİ BAKIMINDAN BİR İNCELEME

Bu çalışma konusu “İbn Haldûn’a Göre Emevîler’de Veraset Sisteminin Etkileri ve Sonuçları: Tarih Felsefesi Bakımından Bir İnceleme” olduğu için bu dönemle ilgili sadece İbn Haldun’un Emevîler’de Veraset Sistemi konusundaki düşünce ve değerlendirmeleri araştırılmıştır. Veraset sisteminin İslâm Devleti’nde ortaya çıkmasından günümüze kadar tarihçiler ve İslâm âlimleri tarafından bu konu çok önemsenmiştir. Veraset sistemi nasıl Müslümanları değişik gruplara ayırdıysa, aynı şekilde tarihçileri ve İslam âlimlerini de iki guruba ayırmıştır. Bazıları Emevî ailesinin hükümdarlık şeklini eleştirmiş, bazıları ise niteliklerini övmüştür. Ünlü İslam filozoflarından biri olan İbn Haldun *Mukaddime* ve *el-İber* eserinin bir bölümünü hilâfet, halifelik şartları ve hilâfet sisteminin şuradan verasete dönüşmesi konularına ayırmıştır. Çoğu İslam âlim ve tarihçilerinin tersine İbn Haldun, Muaviye’yi ve veraset sisteminin ortaya çıkışını desteklemiştir. Ona göre; Emevî ailesi arasında var olan güçlü asabiyetten dolayı veraset sistemi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada İbn Haldun’un görüşlerinin tersine, daha fazla Emevî halifelerini ve veraset sistemini eleştiren kaynaklar araştırılmış ve karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldûn, Emevî, Veraset sistemi, Muqaddime, İslâm Devleti, Halife.

ABSTRACT

Name and Surname : Mohammed Tahseen HUSSEIN
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History
Branch : Medieval History
Degree Awarded : Master
Page Number : xi+127
Degree Date : .../.../2020
Supervisor : Prof. Dr. Hasan Basri ÖCALAN

UMAYYAD SUCCESSION SYSTEM ACCORDING TO IBN KHALDUN AND A PHILOSOPHICAL EVALUATION OF ITS EFFECTS AND RESULTS

Since the subject of this study is "The Effects and Consequences of the succession System in the Umayyads as According to Ibn Khaldûn: A Study in Terms of Philosophy of History", therefore only the thoughts and evaluations of Ibn Khaldun about the succession System in Umayyads have been investigated. Just as the succession system divided Muslims into different groups, it also divided historians and Islamic scholars into two groups. Some criticized the Umayyad family's sovereignty and others praised qualitatively. Ibn Haldun, who is one of the famous Islamic philosophers, prepared a part of Muğaddime and al-Iberian for caliphate, caliphate conditions and transformation of the caliphate system from shura to succession. Unlike most Islamic scholars and historians, Ibn Khaldun supported Muâviye and the emergence of the succession system. According to him, Succession system has emerged due to the strong nervousness among the Umayyad family. In this study, contrary to the views of Ibn Khaldun, an attempt is made to compare and investigate the sources that criticizing more Umayyad caliphs and succession system.

Keywords: Ibn Khaldûn, Umayyad, Succession system, Muğaddime, Islamic State, Caliph.

ÖNSÖZ

Emevî Devleti'nde veraset sistemi hakkında İbn Haldun'un görüşlerinin araştırılması büyük bir önem taşımaktadır. Emevî Devleti, İslam tarihinin en güçlü devletlerinden biridir ve dönemi İslam uygarlığının altın çağı olarak nitelendirilmiş, aynı zamanda farklı tarihi olaylara sahne olmuştur. Daha önce bu devletin gelişimi, siyasi tarihi, uygarlığı ve hükümdarları çeşitli araştırmalarla ele alınmıştır. Bu çalışma ise veraset sistemini ve sistemin sonuçlarını, devlet üzerine etkisini ve neden olduğu zayıflamayı, İbn Haldun'un tarihi analiz metodunun sosyolojik ve felsefî temellerine dayanarak ele almaktadır.

Çalışma ağırlıklı olarak veraset sisteminin kötü etkilerine ve hükümdarların iktidara gelebilmek için uyguladığı şiddete odaklanmaktadır. Aynı zamanda Abdullah b. Abbas, Hasan-ı Basrî, Cahız, İbn Haldun ve diğer pek çok İslam âliminin veraset sistemi ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Araştırma giriş, dört bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümü iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda İbn Haldûn'un hayatı ve eserleri kısa bir şekilde anlatılmaktadır. İkinci kısımda ise İbn Haldûn'un yaşadığı dönemden ve dönemin onun üzerinde etki bırakan olaylarından kısaca bahsedilmektedir. Birinci bölümde üç ana başlık bulunmaktadır. Bu bölümde İbn Haldûn'a göre İslâm'dan önce Arap siyaseti, İslâm Devleti ve İslâm Devleti'nde hilâfet sisteminin ortaya çıkması izah edilmektedir. İkinci bölüm iki kısımdan oluşmaktadır; Emevî Devleti'nin kuruluşu ve hilâfet sisteminin verasete dönüşme sebeplerine değinilmektedir. Üçüncü bölümde İbn Haldûn'un ve siyasî-itikadî fırkaların halifelikte veraset sistemi hakkındaki görüşleri detaylı bir şekilde ele alındıktan sonra İslâm âlimlerinin sadece bu sistem hakkındaki görüşleri ortaya konulmaktadır. Dördüncü bölümde ise Emevî halifeleri tanıtılmakta, İbn Haldun'un Mukaddime eseri ve dönemin diğer ünlü kaynaklarından faydalanılarak veraset sisteminin etkileri, sonuçları ve bu sisteme karşı tepki gösteren gruplar ele alınmaktadır.

Çalışma esnasında beni sürekli yönlendiren, yanırlarım hususunda uyaran ve her konuda farklı düşünmeyi öğreten değerli hocam Prof. Dr. Hasan Basri ÖCALAN'a, araştırma yaptığım süreçte yol gösteren ve bana destek olan Sayın Arş. Gör. Nezih BAMYACI'ya, her zaman yanımda olan ve dil konusunda yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Rahman CANDAN'a, aileme, özellikle de merhume annem CİHAN'a ve hiç unutmayacağım, ana vatanım gibi sevdiğim Türkiye'ye teşekkürlerimi sunarım.

Mohammed Tahseen HUSSEIN
BURSA - 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI.....	1
2. İBN HALDÛN’UN HAYATI VE ESERLERİ	2
3. YAŞADIĞI DÖNEMİN İBN HALDÛN ÜZERİNE ETKİSİ	12

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HALDÛN’DA DEVLET VE HİLÂFET

1. İBN HALDÛN’A GÖRE İSLÂM ÖNCESİ ARAP POLİTİKASI	14
2. İBN HALDÛN’A GÖRE İSLÂM DEVLETİ’NDE SİYASÎ OTORİTENİN ORTAYA ÇIKIŞI	17
3. İSLÂM DEVLETİNDE HİLÂFET SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE HALİFE OLMANIN ŞARTLARI	23
3.1. HİLÂFET SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI	23
3.2. HALİFE OLMANIN ŞARTLARI	27

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE HİLÂFETİN VERASETE DÖNÜŞMESİ

1. EMEVÎ DEVLETİ’NİN KURULUŞU	31
2. HİLÂFET SİSTEMİNİN VERASETE DÖNÜŞME SEBEPLERİ	33

2.1. İBN HALDÛN'A GÖRE HİLÂFET SİSTEMİNİN VERASETE DÖNÜŞME SEBEPLERİ	34
2.2. DİĞER KAYNAKLARA GÖRE HİLÂFET SİSTEMİNİN VERASETE DÖNÜŞME SEBEPLERİ	36
2.2.1. Bizans ve Sasani Medeniyetlerinin Etkisi	36
2.2.2 Emevî Devleti'nin Kuruluşu.....	37
2.2.3. Muğîre B. Şûbe'nin Muaviye'yi Oğlu Yezid'i Velîhd Tayin Etmeye Teşvik Etmesi	38
2.2.4. İslâm Ümmetini Yeniden Birleştirme Çabası.....	39
2.2.5. Asabiyet Gücü.....	39
2.2.6. Hilâfet Sistemi Belirli Bir Nizam Kurma Gayesi	40
2.2.7. Büyük Sahabenin Vefâtı	41
2.2.8. Bazı Sahabenin Yezid'e Bey'at Etmesi	41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDÛN'UN, SİYASÎ-İTİKADÎ FIRKALARIN VE İSLÂM ÂLİMLERİNİN VERASET SİSTEMİ HAKKINDA GÖRÜŞLERİ

1. İBN HALDÛN'UN GÖRÜŞLERİ	43
2. SİYASÎ-İTİKADÎ FIRKALARIN GÖRÜŞLERİ.....	46
2.1. EHL-İ SÜNNET	46
2.2. ŞİÎLER.....	48
2.3. HÂRİCÎLER.....	51
2.4. MU'TEZİLE.....	53
3. İSLÂM ÂLİMLERİNİN GÖRÜŞLERİ.....	55
3.1. İRAK ÂLİMLERİ	55
3.1.1. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728).....	55
3.1.2. Âmir B. Şürâhbîl (ö.103-104/ 721-722)	56
3.1.3. Câhiz (ö. 255/869)	57
3.2. ŞAM ÂLİMLERİ	59
3.2.1. Abdullah B. Mehriz El-Camiî (ö. 99/ 717).....	59
3.2.2. Reca B. Hayve El-Kindî (ö.112/ 730).....	59
3.2.3. Abdurrahmân B. Amr El-Evzâî (ö. 157/ 773)	59

3.3. MEKKE VE MEDİNE ÂLİMLERİ.....	60
3.3.1. Abdullah B. Abbas (ö. 68/ 687).....	60
3.3.2. Abdullah B. Ömer (ö.73/ 692).....	61
3.4. DİĞER ÂLİMLER.....	61
3.4.1. İbn Ebü'r-Rebî' (ö.272/ 891).....	61
3.4.2. El-Fârâbî (ö. 331/ 950).....	63
3.4.3. Ebû Bekir Et-Tartûşî (ö.520/1126).....	64

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDÛN'A GÖRE EMEVİLERİN YIKILIŞINA KADAR VERASET SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI

1. EMEVÎ HALİFELERİ.....	66
1.1. MUÂVİYE B. EBÎ SÜFYÂN.....	66
1.2. YEZÎD B. MUÂVİYE.....	66
1.3. MUÂVİYE B. YEZİD (II. MUÂVİYE).....	67
1.4. MERVÂN B. HAKEM.....	67
1.5. ABDÜLMELİK B. MERVÂN.....	68
1.6. I. VELÎD.....	68
1.7. SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK.....	69
1.8. ÖMER B. ABDÜLAZİZ.....	69
1.9. II. YEZÎD.....	69
1.10. HİŞÂM B. ABDÜLMELİK.....	70
1.11. VELÎD B. YEZÎD.....	70
1.12. III. YEZÎD.....	70
1.13. II. MERVÂN.....	70
2. HALİFELİKTE VERASET SİSTEMİNE TEPKİLER.....	71
2.1. KERBELÂ OLAYI.....	71
2.2. HARRE OLAYI VE KÂBE-İ ŞERİFİN YAKILMASI.....	76
3. İBN HALDÛN'A GÖRE EMEVİLERİN YIKILIŞINA KADAR VERASET SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI.....	79
3.1. SİYASÎ VE ASKERÎ ETKİLERİ.....	79
3.2. SOSYAL VE EKONOMİK ETKİLERİ.....	86

3.3. BİLİMSEL VE SANATSAL ETKİLERİ	92
3.4. DEVLETİN BÜNYESİNDEKİ TOPLULUKLARIN İSYANLARI.....	95
3.4.1. Şiîlerin İsyanı.....	95
3.4.2. Hâricîler İsyanı	97
3.4.3. Abbâsîlerin İsyanı	99
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA.....	107

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e	Adı geçen eser
a.g.t.	Adı geçen tez
b.	Baskı
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
H.	Hicri
H.z.	Hazret(i)
M.	Miladi
No.	Numara
ö.	Ölüm
p.	Page
s.	Sayfa
S.	Sayı
s.a.v.	sallallāhü aleyhi ve sellem
ss.	Sayfadan sayfaya
thk.	Tahkik eden
ty.	Basım tarihi yok
y.y.	Basım yeri yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Tez konusu ile ilgili çağdaş çalışmalardan ulaşabilenlerin okuması yapıldıktan sonra, konu ile ilgili genel bir veri toplanmaya çalışılmıştır. Modern eserlerden toplanan bilginin dayandığı kaynak çalışmalar mümkün olduğunca incelenmiştir. Arapça olan kaynak eserlerdeki, konu ile doğrudan ya da dolaylı şekilde ilişkili olan ilgili bölümlerin okuması yapılmıştır. Kaynak eserlerden elde edilen notlar tez konusu ile olan alakasına göre özel ya da genel bir şekilde sınıflandırılmıştır. Daha sonra tezin içeriği oluşturulmuştur. Toplanan bilgiler belirli başlıklar altına dağıtılmıştır. Çalışma sürecinde karşılaşılan yeni kaynaklara ve bilgilere göre tez içeriği geliştirilmeye çalışılmıştır.

Süreç içerisinde konu ile ilgili tezler ve makalelerden yararlanılmıştır. Bu çalışmalardan edinilen bilgilerin dayandırıldığı ana kaynaklar da tespit edilmeye çalışılmıştır. Ana kaynaklarda ulaşılan bilgiler tezin ilgili yerlerinde kullanılırken önce kaynak eserlerden, sonra modern çalışmalardan bahsedilmiştir. Çok sık karşılaşılmassa da, nüsha farklılığı ya da kaynak esere ulaşma gibi nedenlerle ana kaynaklarda bulunamayan bilgiler doğrudan ilgili çağdaş çalışmalardan aktarılmıştır.

Bu araştırma konusu hakkında şîi ve sünni olmak üzere iki çeşit hipotez bulunmaktadır. Şîi tarihçilerin hipotezlerine göre Peygamber (s.a.v) soyundan gelen kişiler halife olmalıdır. Bu nedenle Muâviye ve Emevîler'in halife olmalarını ve getirdikleri veraset sistemini kabul etmeyip en ağır şekilde tenkid etmişlerdir. Sünni tarihçiler de daha farklı bir görüş ile sürmüşlerdir. Bu çalışmada her iki tarafın da görüşleri ele alıp tarafsız ve bilimsel bir şekilde incelemeye çalışılmıştır.

İbn Haldûn'a Göre Emevîler'de Veraset Sisteminin Etkileri ve Sonuçları konusu hakkında müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu yüzden farklı kaynaklardan konuyla ilgili kısımları inceleyip bir araştırma yapılabilir. Et-Taberî'nin (ö. 310/ 923) eseri olan *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, konu hakkında birçok bilgi vermektedir. Et-Taberî Emevî tarihi hakkında geniş çaplı ve detaylı bir şekilde eser yazan ilk tarihçidir. Özellikle veraset sisteminin ortaya çıkışı ve sonuçlarını derin bir şekilde incelemiştir. Ayrıca Emevî Devleti'nde muhâlif siyasi hareketleri incelerken İbn Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* isimli eseri başta olmak üzere, İbn Kuteybe'nin *el-İmâme ve's-Siyâse'si* ve Ebû Hanife ed-Dineverî'nin *el-Ahbâru't-Tivâl'ı* en çok kullanılan tarihi kaynaklar arasındadır. Yine el-Mes'ûdî'nin

Mürücü'z-Zeheb ve *Me'âdinü'l-Cevher* isimli eseri de kısa bilgiler vermesi açısından araştırma için ilk başvuru kaynaklarından olmuştur.

Bununla beraber Şîî görüşler hakkında es-Suyûtî, *Tefsirü'd-Dürr el-Mensur fi Tefsir bi'l-Masur* isimli eser temel müracaat kaynağı olmuştur. Bunun dışında araştırmada çağdaş araştırmacıların da görüşlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Ebu'l-A'la El-Mevdudî'nin *Hilâfet ve Saltanat*, Adem Apak'ın *Anahtarlarıyla İslâm Tarihi: Emevîler Dönemi*, İrfan Aycan- İbrahim Sarıçam'ın *Emevîler* gibi eserlerinde konu ile ilgili bilgilerden istifade edilmiştir. Araştırma konusu ile ilgili ana kaynak olan İbn Haldûn'un *Mukaddime'si* de sık kullanılan bir kaynaktır.

Bu araştırmadan önce bazı araştırmacılar tarafından veraset sistemi hakkında çalışılmıştır. Örnek olarak Vecdi Akyüz'ün *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîler'in Kuruluş Devrinde Kamu Hukuku*,¹ Ebu'l-A'la el-Mevdudî'nin *Hilâfet ve Saltanat* ve İrfan Aycan'ın *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyân* eserleri gösterilebilir. Söz konusu eserler incelenmiş ve bu çalışmalarda kısmen değinilen ama detyalı olarak incelenmeyen; hilafetin saltanata dönüşme sebepleri, siyasi-itikâdî fırkaların halifelikte veraset sistemi hakkındaki görüşleri, veraset sisteminin Emevî Devleti'nde etkileri ve sonuçları tezde detaylı olarak incelenmiştir.

2. İBN HALDÛN'UN HAYATI VE ESERLERİ

İbn Haldûn "*et-Ta'rîf bi-bin Haldûn*" adlı kitabında kendi ismiyle ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Abdurrahman b. Muhammed b. El-Huseyin b. Muhammed b. Câbir b. Muhammed b. Abdurrahman b. Haldûn".² Künyesi "Ebû-Ziyâd" olarak geçmektedir ama yazarlar tarafından İbn Haldûn olarak tanınmaktadır.³ Ayrıca tarihçiler tarafından farklı unvanlarla anılmaktadır. Bu konudaki görüşler şöyledir:

El-Ḥadramî: "*Bu unvan İbn Haldûn'un büyük dedesinden Vâil b. el-Hadramî'den gelmektedir. Dedesi, Hadramut Bölgesi'nin yöneticisi idi. İslâm dininin yeni bir din olarak ortaya çıktığını duyunca hemen tahtını terk edip İslâm'a kavuşmak amacıyla Peygamber'in (s.a.v.) hizmetine girmiş ve orada Müslüman olduğunu ilan etmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.)*

¹ Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîler'in Kuruluş Devrinde Kamu Hukuku*, İstanbul: Dergâh Yayınlar, 1991.

² İbn Haldûn, *Et-Ta'rîf bi-ibn Haldûn ve Rahle Garben ve Şarken*, y.y: Dârü'l-Kütübi'l-Lübnanî, 1979, s.1.

³ Zeyneb Mahmud el-Hızırî, *Felsefe Tarihinde İbn Haldûn*, Kahire: Dâru's-Sakâfe, 2007, s.16; Yasin Hüseyin el-Veysî, *İbn Haldûn ve Nazariyetahü fi't-Tasavvuf*, Dımaşk: Dâr Neyneva, 2009, s.13.

onun bu davranışını görünce “Allah’ım, Vâil’i ve soyunu mübarek kıl!” şeklinde dua etmiştir”.⁴

El-İşbîlî: “İbn Haldûn’un ailesinin kökeni Sevilla şehrinden geldiği için kendisine bu unvan verilmiştir”.⁵

Et-Tûnûsî: “Tunus’ta doğmuş olması sebebiyle “et-Tûnûsî” unvanı verilmiştir”.⁶

El-Kâhiri: Yaklaşık 24 sene Kahire’de yaşadığından dolayı bazı tarihçiler tarafından bu unvan verilmiştir.

El-Mâlikî: Mâlikî mezhebine tâbi olan İbn Haldûn, Mısır’da yaşadığı müddetçe Mâlikî lakabı ile meşhur olmuştur. Çünkü Mısır halkı çoğunlukla Şafi’i mezhebine bağlı olduğundan farklı bir mezhebe bağlı olan birisi olarak, kendi mezhebi ile anılmıştır.

Veliyeddin: Mısır’da Kādilkudâtlık görevine başlayınca bu unvan verilmiştir.⁷

İbn Haldûn’un soyu hakkında, ünlü İslâm etimoloğu İbn Hâzım “*Cemheretü ensâbi’l-‘Arab*” adlı eserinde, İbn Haldûn’un ailesi ile ilgili bize şu bilgileri aktarmıştır: “*Aslında İbn Haldûn’un kökeni Peygamber efendimizin değerli sahabesi Vâil b. Hicr’e kadar uzanmaktadır. Ailesi, Yemâni Kabilesi’nin Hâdramut bölgesindedir*”.⁸ Sonradan Müslümanlar tarafından fethedilen Endülüs’e göç etmiştir. Daha sonra siyasi durumun gerginliğinden dolayı, özellikle Müslümanların İspanyollara karşı mağlup olması ve Endülüs’ün kaybedilmesi, İbn Haldûn’un ailesinin Endülüs’ten Tunus’taki Arap kabilelerinin yanına göç etmesine sebep olmuştur.⁹ Tarihi kaynaklara göre ailesi Tunus’a göç ettikten sonra; İbn Haldûn 1 Ramazan H.732 /M.1332 yılında Tunus’ta doğmuştur.¹⁰

Tarihi kaynakların işaret ettiğine göre İbn Haldûn’un ailesi yetenekli, entelektüel ve siyasi yetkiye sahip bir ailedir. Büyük dedesi Tunus Devleti’nin idare alanında görev almıştır. Dedesi Muhammed b. Ebubekir ise Bicâye (Bougie) şehrinin hâkimliğini yapmıştır.¹¹ Bunlar

⁴ Sem’ânî, *el-Ensâb*, C.II, thk. Abdullah Ömer el-Bâruhi, Beyrut: Dâru’l-Hanan, 1988, s.230.

⁵ Yâsîn Hüseyin el-Veysî, a.g.e., s.13.

⁶ Es-Sehâvî, *ed-Dav’ü’l-lâmi*, C. IV, Beyrut: Dâru’l-Cil, t.y, s.145.

⁷ Yâsîn Hüseyin el-Veysî, a.g.e, s.14.

⁸ İbn Hâzım, *Cemheretü Ensâbi’l-‘Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 5.b, Kahire: Dâru’l-Ma’rife , t.y, s.460.

⁹ Muhammed Cemâl Attan, *Efkâr Gayreti’l-Alem Tarihi’l-Hezârât-ı İber A’lamiha*, 4.b, Küveyt: Dâru’l-Keman, t.y, s.158-159; Hâşim Yahyâ el-Melâh, *el-Mufasssal Fi Felsefeti’t- Tarih*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye,2007, s.129.

¹⁰ Muhammed Lütfî Cuma, *Tarihi Felsefe el-İslâm fi Maşrik ve’l Mağrib*, y.y, El-Mektebetü’l-İlmiyye, t.y, s.229; Mustafa el-Cüveysi, *Mevsûhatü Ulemî’l-Arab ve’l-Müslimin ve Ahlâmihâ*, y.y, Dâru Usame, 2005, s.13; Robert Flint, *Philosophy of History*, y.y, t.y, p.157; Bekir Parlak, *Yönetim Bilimi ve Çağdaş Yönetim Teknikleri*, 3.b, İstanbul: Panama Yayıncılık, 2016, s.95.

¹¹ Hâşim Yahyâ el-Melâh, *el-Mufasssal Fi Felsefeti’t-Tarih*, ss.129-130.

onun hayatına etki etmiş, dedelerinin münevver ve kültürlü olması ona da sirayet etmiştir. Aile fertleri kendi dönemlerinin tüm âlimlerinden çok daha bilgin şahsiyetlerdir.¹²

Dönemin meşhur alimlerinden biri sayılan İbn Haldûn'un babası, dedelerine göre siyasi meselelerle daha az ilgilenmiştir. Vaktini daha çok genel İslâmî bilimlerle ve özellikle edebiyatla ilgilenerek geçirmiştir.¹³ Bu yüzden İbn Haldûn, küçük yaşta babasının yanında ilk tahsiline başlamıştır. Daha sonra ise babası onu farklı âlimlerin yanına göndermiştir.¹⁴

Ancak İbn Haldûn 18 yaşına geldiğinde, o dönemde Endülüs'te, İtalya'da ve Avrupa'nın çoğu memleketinde veba salgını nedeniyle birçok ünlü âlimin vefat etmesi, onun bir müddet tahsilinden uzaklaşmasına neden olmuştur.¹⁵

İbn Haldûn'un hayatı anlatılırken, onun hayatının dört ana aşamada ele alınması uygun olabilir:

1. Tahsil ve Yetişme Dönemi: Bu dönem, İbn Haldûn'un (H.732 /M.1332) ile (H.752/M.1352) yılları arasında tahsile başlaması, kendini yetiştirmesi ve bilgi toplama dönemi olarak sayılmaktadır.¹⁶ İbn Haldûn bu 20 yıl içerisinde hiçbir şekilde vaktini boşa harcamamış ve sürekli bilgi toplamak için en ünlü âlim ve üstatları ziyaret etmiştir. Farklı âlimlerden edebiyat, felsefe, mantık, Kuran-ı Kerîm gibi farklı ilimlerde ders almıştır. Muhammed b. Sa'd b. Bürâl'in yanında Kurân-ı Kerim'i ezberlemiş, Arapçayı babasının ve o dönemin meşhur dilbilim âlimi Ebi Abdullah es-Sâyir'in yanında öğrenmiştir. Fıkıh usulü, kelâm, mantık, felsefe, matematik ve edebiyat ilimlerini de dönemin en meşhur âlimleri olan İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed Abdülmüheymin el-Hadramî, Muhammed b. İbrâhim el-Âbilî'nin yanında öğrenmiştir.¹⁷

Muhammed b. İbrâhim el-Âbilî, İbn Haldûn'un en çok sevdiği ve en çok etkilendiği hocalarından biridir. Zira el-Âbilî dönemin Matematik uzmanı ve filozoflarından biri olarak İbn Rüşd, İbn Sinâ, Fârâbi ve er-Râzi gibi filozofların bağlı olduğu felsefe ekolüne bağlıdır.¹⁸

¹² Hasan Alkan, *İbn Haldûn İle Arnold Toynbe'nin Tarih Görüşlerinin Karşılaştırması*, (Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2010, s.7.

¹³ Recepçan Şen, *İbn Haldûn'da Şehir ve Medeniyet*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.5.

¹⁴ Şengül Doğan, *İbn Haldûn ve Oswald Spengler'in Tarih Felsefesi Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s.30.

¹⁵ Onur Sır, *İbn Haldûn'un Devlet ve Siyaset Felsefesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.24.

¹⁶ Zeyneb Mahmut el-Hızırî, a.g.e, s.27; Ali Abdülvâhid Vâfi, *Abkariyât İbn Haldûn*, 2. b, Suudi Arabistan: Ukâz, 1984, s.17.

¹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, C.IX, thk. Abdükadir el-Arnaût, Muhammed el-Arnaût, Beyrut: Dâr İbn Kesir, 1993, s.14.

¹⁸ Nebez Muhammed Abdurrahman, a.g.e, s.25.

2. Siyasi ve İdari Dönem: Bu dönem (H.752/ M.1352 M.) ile (H.776/ M.1374) yılları arasında yaklaşık 25 yıl süren bir dönemdir. İbn Haldûn kendisini daha fazla geliştirmek amacıyla çeşitli bölge ve şehirleri gezmiş, aynı zamanda farklı siyasi ve idari görevlerde yer almıştır. Uzak Doğu, Orta Doğu, Yakın Doğu bölgeleri ve Endülüs'ün birkaç bölgesinin siyasi işlerini yönetmiştir.¹⁹ Bunun yanında sürekli olarak Cezayir, Endülüs, Mısır ve Hicaz memleketlerini ziyaret etmiştir.²⁰ Bu bölgelerin çoğunda farklı idari ve siyasi görevler alan İbn Haldûn, Tunus Sultanı Ebü'l-Abbâs el-Müstansır'ın başkâtibi, Merakeş (Fas) Sultanının en güvenilir sekreteri olmuş ve bir müddet Gırnata emirinin sarayında yaşayıp orada çalışmıştır. Cezayir gezisinden sonra, Cezayir'in veziri olmuştur. Mısır'a gidince önce Ezher Medresesi'ne müderris olarak atanmış ve daha sonra farklı görevlerde bulunarak en son "Kâdılıkudât" denilen baş kâdılık görevinde bulunmuştur.²¹

3. İlimle Meşgul Olduğu Dönem: (H.776 /M.1374) yılının sonundan (H.780 /M.1378) yılına kadar dört yıl süren bu dönem İbn Haldûn'un siyasi işlerden uzak kalarak kendisini daha çok kitap okumaya ve kitap yazmaya adanmış dönemdir.²² Böylece, İbn Haldûn bu dönemde siyasi hayatını sonlandırarak İbn Selâme denilen bir kaleye yerleşmişti. Uzun bir süre siyasetle uğraşarak edinmiş olduğu bütün bilgileri kaleme almaya karar vermiştir. Yine o dönemde Muqaddime'yi kaleme almaya başlamıştır. Muqaddime, Kitâbu'l-'İber'in önsözüdür. Açıkçası bu önsözü yazdığı anda çeşitli kaynakları elde edebilmek için büyük şehirlerde seyahatler yapmıştır.²³

4. Kadılık Dönemi: İbn Haldûn, hayatının bu döneminde medreselerde ders vermek amacıyla Mısır'a yerleşmiştir. Bunun öncesinde de Tunus'ta dört yıl ders vermiştir.²⁴ Ardından Mısır'da kâdılık görevi yapmış ve bu dönemde işleri Mâlikî mezhebine göre yürütmüştür.²⁵ Bu görevdeyken çok sayıda düşman edinmiştir. Çünkü ondan önce bu görevde çalışan kâdılardan farklıdır. İbn Haldûn her zaman fesatlık yapan, rüşvet alan ve kötülük yapanlara karşı sert davranmıştır. Bu sebeple düşmanları her yerde onu görevinden uzaklaştırmak için ellerinden geleni yapmışlar ve neticede başarılı olmuşlardır. Kâdılık görevinden uzaklaştırıldıktan sonra hacca gitmiş, oradan dönünce yeniden kâdılık görevine atanmıştır. Ancak kötülere karşı boyun eğmemesi ve onları her zaman cezalandırması

¹⁹ Ali Abdülvâhid Vafî, a.g.e, s.9.

²⁰ Nebez Muhammed Abdurrahman, a.g.e, s.25.

²¹ Nebez Muhammed Abdurrahman, a.g.e, s.25.

²² Zeyneb Mahmut el-Hızırî, a.g.e, s.27.

²³ Sâti'el-Hasirî, *Dirâsât an Muqaddimeti İbn Haldûn*, Beyrut: y.y, 1967, ss.87-88; Ali Abdülvâhid Vafî, a.g.e, s.75.

²⁴ Zeyneb Mahmut el-Hızırî, a.g.e, s.27.

²⁵ es-Suyûtî, *Hüsni'l-Muhâdara fi Tarih Mısır ve'l-Kahire*, C.II, thk. Muhammed Ebû Fazıl İbrahim, y.y: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967, s.189.

sebebiyle altı kez görevinden uzaklaştırılmasına rağmen kendisine yeniden bu görev verilmiştir.²⁶

İbn Haldûn bu dönemde çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmiştir. Eşini, çocuklarını ve mallarının bir bölümünü gemi kazası sonucu kaybetmesi ile acıları daha da artan İbn Haldûn bu olaydan sonra Nil Nehri'nin kenarlarında vefat edene kadar hayatına devam etmiştir.²⁷

İbn Haldûn, İslâm Tarihi'nin ünlü âlimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca İslâm Tarihi ve Tarih Felsefesi alanlarının ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Afrika Tarihi ile ilgili yazdıkları için ona çok şey borçluyuz, çünkü ondan önce İslâm Devleti'nin hiçbir yazarı Afrika Tarihi ile ilgili eser yazmamış veya bilgi vermemiştir.

İbn Haldûn'un yaşadığı dönem, doğu ve batı ülkeleri arasında bilgi ve bilim alışverişi dönemi olmuştur. Bu durum onun batı ülkeleri hakkında çok bilgili olmasını sağlamış ve ona batının araştırmalarından ve bilgisinden faydalanma fırsatı tanımıştır.²⁸ İbn Haldûn genel bilgiler kaleme aldığı için sadece Müslümanlar arasında değil, Avrupa ve Batı yazarlarının çoğu tarafından da çok iyi tanınan bir yazar olmuştur.²⁹

Yazarlardan birçoğu ona karşı büyük bir hayranlık duymuş ve onu şu şekilde anlatmışlardır:

J.T. De. Bourri: “*Batı İslâm Medeniyetinin küçük devletleri bazen güçlenip bazen de zayıf düşmüşler, ancak tam olarak dağılmadan önce bunlar arasından devlet kuruluş kanunlarını çıkartabilen bir adam ortaya çıkmıştır. Bu adam İbn Haldûn'dur. İbn Haldûn kendi düşünceleriyle sosyal felsefe ve tarih felsefesinin dallarını inşa etmiştir.*”³⁰

Toynbee: İbn Haldûn'un kişiliğine ve onun Muḳaddimesi'ne çok hayran kalan yazarlardan biridir. Onunla ilgili şöyle demiştir: “*İbn Haldûn'un Muḳaddimesi tarih felsefesi konularını içerir ve bu alanla ilgili en önemli çalışmadır.*”³¹

Nâşânîl Şimt: İbn Haldûn ve Muḳaddimesi ile ilgili şöyle demiştir: “*İbn Haldûn çok zeki bir filozoftur. Muḳaddimesi ise İnsanlık tarihi hakkında daha fazla araştırmayı ve incelemeyi gerektiren bir eserdir.*”³²

Nicholson: “*İbn Haldûn'dan önce hiç kimse özellikle ahlaki ve manevi nedenlerle ortaya çıkan olayların nedenlerini keşf edememiştir. O memleketleri ve ilerleme kurallarını keşfeden ilk kişidir.*”³³

²⁶ Gustave Le Bon, a.g.e, s.27; Angel Gonzalez Palencia, *Tarihü'l-Fikri'l-Endülüsî*, çev: Hüseyin Münis, Bursaid: Mektebütü's-Sakâfiye ed-Diniyye, t.y, s.259.

²⁷ Nebez Abdurrahman Muhammed *Felsefey-i Meju Lây İbn Haldûn*, Süleymâni: Leriâ Matbaası, 2013, s.27.

²⁸ Halil Şerefüddîn, *İbn Haldûn*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1995, s.25.

²⁹ Bkz. İsmâil Sirâcüddîn, *İbn Haldûn İncâz Fikri Müncedid*, Mısır: Mektebetü'l-İskenderiye, 2008, s.157-180

³⁰ T. J. de Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev: Yaşar Kutluay, 4.b, İstanbul: Anka Yayınları, 2004, s.240.

³¹ Mülcem Kurban, *Haldûniyât Nadariyetü's-Siyâseti'l-İmrâniye*, Beyrut: Müessesetü'l-Câmia, 1984,s.191.

³² Nâşânîl Şimt, *İbn Haldûn el-Mu'arih ve 'Âlimu'l-İctim'a ve'l-Feylseyf*, çev: İhsan Muhammed Hasan, Bağdat: Dâru'l-Me'mun, 1999, ss. 54-55; Sâib Abdülhamid, *Felsefe et-Tarih fî Fikr'l-İslâmî*, y.y: Dâru'l-Hâdi t.y, s.296

Robert Filt: “*Tarih Felsefesinin Tarihi*” adlı kitapta İbn Haldûn’la ilgili şöyle demiştir “*Ne klasik dünyada ne de Ortaçağ Hıristiyanlık âleminde hiç kimse tarih felsefesi konusunda İbn Haldûn gibi olamamıştır. Ondan üç asır sonra ise Viko ortaya çıkmıştır. Nasıl ki şiirde Dante, ilimde Roger Bacon gibi bir emsal yok ise felsefede de İbn Haldûn gibi bir emsal yoktur*”.³⁴

Hummer Berkstal: Yazar, 1812 yılında Almanca neşrettiği araştırmasında İbn Haldûn’dan “Arap Montesquieu’su” olarak söz etmiştir ve Mukaddimenin tamamının çevirilmesi gerektiğini söylemiştir.³⁵

Bunlar dışında Batılı yazarların büyük bir kısmı, Muḳaddime’yi araştırdıktan sonra, sosyal bilimin kâşifi onuruna bütün âlimlerden daha fazla İbn Haldûn’u layık görmüşlerdir.³⁶ Buna rağmen Atilla Arkan, Hâlid Kebîr Âlâl ve Tâhâ Hüseyin gibi bazı yazarı ve araştırmacılar onu eleştirmiştir. Örneğin; Bazı yazar ve araştırmacılara göre, İbn Haldûn devlet ve medeniyetin kuruluşunda coğrafyanın önemi ve etkisi konusunda mübalağa etmiştir. Bazı araştırmacılara göre, İbn Haldûn asabiyet nazariyesini çok önemsemiştir. Onlara göre, İbn Haldûn devlet ve medeniyetin kuruluş ve çöküşünde asabiyetin rolü konusunu abartmıştır.

37

Bazı yazarlar onu devlet ve toplum düzeninin gelişmesinde lider ve otoritelerin rolleri gibi konularda fazla ısrar ettiği için eleştirmişlerdir.³⁸

İbn Haldûn Arap ve A’râbî kelimelerini birbirinden ayırmadığı için eleştirilmiştir. Çünkü Arap kelimesi bütün Arap milleti anlamına, A’râbî ise göçebe Araplar anlamına gelmektedir. İbn Haldûn, bu kelimeleri birbirinden ayırmamış ve Mukaddime adlı eserinde bazı yerlerde A’râbî kelimesi yerine Arap kelimesini kullanmıştır.³⁹ Bu da onun Arap tarihine çok önem verdiğini göstermektedir.⁴⁰)

³³ Nicholson Reynold, A Literary History of the Arabs, London: Adelphi Terrace, 1907, s.435.

³⁴ Ahmed Muhammed Suphi, *Fi Felsefeti’t-Tarih*, İskenderiye: Müessesetü’s-Sakâfeti’l-Câmîye,t.y, ss.134-135.

³⁵ İsmâil Sirâcüddin, a.g.e, s.160; Nâşânîl Şimt, a.g.e , s.38.

³⁶ Hamilton Jeep, *Dirâsât fi Hadarâti’l-İslâm*, çev: İhsan Abbas vs., Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1979, ss.219-220.

³⁷ İbn Haldûn’nun bu düşünceleri birçok çok yazar ve araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Bu konu ile ilgili daha fazla bilgi almak için Bkz. Atilla Arkan, İbn Haldun’un Felsefe Anlayışı ve Eleştirisi, www.researchgate.net: 2006; Hâlid Kebîr Âlâl, Hata el-Müverrih İbn Haldûn fi Kitabü’l-Muḳaddime, b.2, beyrut, y.y, 2014; Tâhâ Hüseyin, *Felsefetü İbn Haldûn el-İctimâiye*, çev: Muhammed Abdullah An’an, y.y: Mektebetü’l-Esre, 2006.

³⁸ Hâşim Yahyâ el-Melâh, *el-Mufasssal Fi Felsefeti’t-Tarih*, ss.162-164.

³⁹ Ahmet Mahmut Suphi, a.g.e, s.150.

⁴⁰ Tâhâ Hüseyin, *Felsefetü İbn Haldûn el-İctimâiye*, çev: Muhammed Abdullah An’an, y.y: Mektebetü’l-Esre, 2006, s.112.

Devlet ve medeniyeti insana benzetmiş ve insan gibi bir ömrü olduğunu belirtmiştir. İbn Haldûn'a göre devlet, insan ve diğer canlılar gibi doğar, yetişir, gelişir ve sonuçta ölür. Aynı zamanda bu görüşü için bir kesinlik ortaya koymuştur.⁴¹

İbn Haldûn'a göre medeniyet, refah, yükselmek ve ardından çökmek demektir. Ancak onun bu görüşü eleştirilmektedir, çünkü medeniyet; bilim, bilgi, bilinç ve denetimdir. Bunlar hayatın farklı yönlerinin gelişmesine sebep olmuştur.

Nazariyesinde dünyanın genelini değil, daha ziyade Kuzey Afrika tarihini önemseydiği için eleştirilmiştir. O zamanın şartlarına göre dünyayı gezmesi kolay bir iş olmamış, özellikle de ulaşım araçlarının çoğu henüz icat edilmemiştir.⁴²

Ünlü İslâm tarihçi ve edip İbnü'l-Hatib (ö. 776/1374) , “*el-İhâta*” adlı kitabında İbn Haldûn'un eserleri ve hayatıyla ilgili şöyle yazmıştır: “İbn Haldûn matematik ve mantık alanında birkaç çalışmaya sahiptir. Bununla beraber İbn Rüşd Risalesi, Kaside-i Bürde'nin tahlili, Fahreddin er-Râzî'nin el-Muhassal isimli kitabının özetini kaleme almış ve usul-ı fıkıh gibi alanlarda eserler yazmıştır”.⁴³ Ancak İbn Haldûn “İber” kitabını ve Muqaddimeyi yazmadan önce İbn Hatib vefat ettiği için İber ve Mukaddime'den bahsetmemiştir. Lakin İbn Hatib'in bahsettiği eserler de günümüze kadar ulaşmamıştır. Hatta İbn Haldûn, kendi biyografisinde ve başka hiçbir yerde, o kitapların isimlerine işaret etmemiştir. Bu kitapların bize ulaşmaması ve İbn Haldûn'un bahsedilen bu kitapların isimlerine işaret etmemesi aşağıdaki sebeplerden kaynaklanmış olabilir:

İbn Haldûn bu kitapları yazdıktan sonra, korunmaları için ayrıca bir özen göstermemiş olabilir.

İbn Haldûn hayatı boyunca sabit bir yerde kalmamış ve seyyah olarak sürekli farklı memleketlerde dolaşmıştır. Sabit bir yerde kalmadığı için bu kitaplar kaybolmuş olabilir. Belki de onun gözünde o kadar önemli kitaplar olmadıkları için biyografisinin hiçbir yerinde bu kitaplara işaret etmemiştir.

İbn Haldûn'un bize ulaşan eseri “*Tarihu İbn Haldun*” adlı kitabıdır. Bu eser yazar tarafından “*Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fi eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsharahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*” şeklinde adlandırılmıştır. Bu kitabın birinci bölümü İbn Haldûn'un Muqaddimesi'dir ve eserin tamamı yedi ciltten oluşmaktadır. Temelde kitap üç ana bölüme ayrılmaktadır:⁴⁴

⁴¹ Ako Burhan Muhammed, “*Felsefe-i Mâju lay İbn Haldûn*”, Tarih Gazetesi S. 24 (2012), Erbil: Rojhalat Matbaası, s.33.

⁴² Hâşim Yahyâ el-Melâh, *el-Mufassal Fi Felsefeti't-Tarih*, ss.167-170.

⁴³ Lisânüddin İbnü'l-Hatib, *el-İhâta fi ahbâri (târîhi) Gırnâta*, y.y, t.y, s.664.

⁴⁴ Nebez Abdurrahman Muhammed, a.g.e, s.27.

Muqaddime: *el-İber* kitabının meşhur önsözünden oluşmaktadır.

El-İber kitabı: Kitabın ana bölümüdür. İbn Haldûn asıl amacı olan bu kitabı yazmayı tamamladıktan sonra kitabın meşhur Muqaddimesi'ni yazmıştır. Kitabın üçüncü bölümü “*et-Ta'rif bi-İbn Haldûn*” kitabından oluşmaktadır. Bu bölümde İbn Haldûn kendi biyografisini kaleme almıştır.

Tarih felsefesi konusunu ele alan Muqaddime, kitabın en önemli bölümüdür. Çok önemli bir eser olduğu için ayrı bir kitap olarak birçok defa basılmıştır. Eser dünyanın farklı dillerine ve birkaç defa da Türkçe 'ye çevrilmiştir. İbn Haldûn'un bu eseri ilk defa Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde Türkçeye çevrilmiştir. Şeyhülislâm Pirizade Mehmed Sahib Efendi Mukaddime'yi oluşturan altı fasıldan ilk beşini Osmanlı Türkçesine tercüme etmiş, fakat tercümeyi tamamlayamadan 1730'da I. Mahmud'a takdim etmiştir⁴⁵. İkinci defa çevrisinin yapılması ise Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde olup bir dünya tarihi kitabı olan Kitabul İber'in birinci kitabını oluşturan Mukaddime'nin tamamı ile eserin tarih bölümünün bir kısmı, Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. İbn Haldûn'un tarih ve toplum ile ilgili teorik görüşlerini içeren Mukaddime, tarih kısmından daha fazla ilgi çekmiş ve bu sebeple daha önce tercüme edilmiştir. Pirizade'den yaklaşık bir buçuk asır sonra Ahmed Cevdet Paşa kitabın en zor kısmı olarak nitelediği altıncı bölümü başından itibaren tercüme etmiş ve böylece Mukaddime'nin tamamı Türkçe 'ye kazandırılmıştır”.⁴⁶

Muqaddime, esas itibarıyla *el-İber*'in bir girişi mahiyetinde olduğundan bu kitaba bağlıdır. Eser altı ana bölüme ayrılmıştır:

Birinci Bölüm: Toplum ve insanlıkla ilgilidir.⁴⁷ Bu bölümde İbn Haldûn devletin kuruluşunu, gelişim niteliğini, devletin güçlenme ve gelişim nedenlerini ele almaktadır.

İkinci Bölüm: Bu bölümde umran ve bedevîliği anlatmaktadır. Bu bölümde daha çok kabile fertlerinin uyruk bağının temasları konusu ve asabiyet nazariyesi üzerinde durmuştur.

Üçüncü Bölüm: Devlet ve devlet yönetiminin niteliği ve devletin egemenlik nedenlerini anlatmaktadır.

Dördüncü Bölüm: Köy ve küçük ve büyük şehirlerden söz etmektedir.

⁴⁵ İbn-i Haldûn, *Mukaddime Tercümesi İndeksli Tıpkı Basım*, Mütercimi: Pîrizâde Mehmed Sâhib, Hazırlayan: Yusuf Turan Günaydın, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara:2016.

⁴⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları , 16. Baskı, 2018; Yavuz Yıldırım, “*Türkçe'de İbn Haldûn Üzerinde Yapılan Çalışmalar*”, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 4 (2001), s.142; Tahsin Görgün, “Mukaddime”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt:31, İstanbul:2009, ss. 118-120; Ali İbrahim Hasan, *İstihdamü'l-Masadır fi't-Tarihi'l-İslâmi el-Âlem ve fi't-Tarihi'l-Mısri el-Vasit*, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Marmariye, 1980, s.164.

⁴⁷ Kâmil Hamud, *Tarihü Felsefeti'l-Arabiye*, Beyrut: Dâru'l-Fikir el-Lübânî, 1990, s.278; Saib Abdülhamid, a.g.e, s.110.

Beşinci Bölüm: İktisat, sanayi ve geçim kaynaklarının elde edilmesi konularını ele almaktadır.⁴⁸

Altıncı Bölüm: İlim, bilgi ve bilim çeşitlerinden söz edilmektedir. Ayrıca bu bölümde tarih felsefesine işaret edilerek detaylı bir şekilde tarih felsefesinin giriş ve aşamalarını anlatılmıştır.⁴⁹

İbn Haldûn bu kitabı yazarken çok güvenilir ve çeşitli kaynaklardan faydalanmıştır. Daha önce işaret edildiği gibi, İbn Haldûn yaşadığı asrın ünlü kişilerinden biridir. Bu yüzden kitabını yazarken ihtiyacı olan kaynakları ve yazı malzemelerini kolayca elde edebilmiştir. Aynı zamanda farklı memleketlerde siyasi ve idari görevlerde yer alması kitabı yazarken, özellikle Mukaddimesinde ona kolaylık sağlamıştır. Çalıştığı görevler onun devlet eklemlerini tanıyabilmesine ve mafsalların zayıflama ve güçlenme sebeplerini öğrenmesine sebep olmuş ve neticede kendi nazariyesini bunun üzerine inşa etmesini sağlamıştır. Bunun dışında eğer onun eserine bakarsak kendisinden önceki tarihçilerden faydalandığını görülmektedir. İbn Haldûn'un faydalandığı kaynaklara değinmek yararlı olacaktır.

Temel Kaynaklar: İbn Haldûn'un doğrudan faydalandığı kaynaklardan oluşmaktadır. Mes'ûdî (ö. 345/956): *Mukaddime*'de ünlü İslâm tarihçisi Mes'ûdî'den ve özellikle onun "*Mürûcû'z-zehab ve et-Tenbîh ve'l-işrâf*" kitabından çok faydalandığı aşikârdır. Buna rağmen bazı yerlerde Mes'ûdî'yi bilgilerini doğrulamadan kaydettiği için eleştirmiştir. "*Mürûcû'z-zehab*" kitabını daha çok devlet işleri, tabiat, nesillerin farklılığı ve medeniyet gibi konular için kullanmıştır.⁵⁰

El-Bekrî El-Endelüsî⁵¹: İbn Haldûn eski asırları anlatmak için müellifin "*el-Mesâlik ve'l-memâlik*" adlı eserinden faydalanmıştır. Bu kaynağı, bölgeleri anlatırken ve nüfusların yerleşme niteliği alanlarında kullanmıştır.

Ebû Bekir et-Tartûşî (ö.487/1094)⁵²: Düzeltme ve sınıflandırma konularıyla ilgili Târtuşî'nin "*Sirac'ul Mülük*" adlı eserinden pek fazla faydalanmış ve konuların düzeltilmesinde açık bir şekilde kullanmıştır.

⁴⁸ Saib Abdülhamid, a.g.e, s.110; Kâmil Hamud, a.g.e, s.279

⁴⁹ Zeyneb Mahmut el-Hızırî, a.g.e, s.37.

⁵⁰ Nebez Abdurrahman Ahmet, a.g.e, ss.36-37.

⁵¹ el-Bekrî el-Endelüsî: İsmi Abdullâh b. Abdülazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî'dir. Ünlü bir Arap coğrafyacısı olan el-Bekrî, H. 432/ M. 1040'ta Şeltîş'te doğmuştur. Tarih, coğrafya ve edebiyat alanlarında çok sayıda eser vermiştir. H. 487/ M. 1094'te Kurtuba'da vefât etmiştir. el-Bekrî El-Endelüsî: Ebû Said el-Mu'ayrî, *el-Mevsûatü'l-Med Cize fî Tarihi'l-İslâmi*, C.X, y.y, t.y, s.984.

⁵² Ebû Bekir et-Tartûşî: ismi Ebû Bekr Muhammed b. Velid b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Tartûşî'dir. İbn Ebû Rendeka diye olarak tanınmıştır. et-Tartûşî H. 450-451/ M. 1058-1059'da Endülüse bağlı Tartûş'ta doğmuştur. Sultanlar, Halifeler ve yetkililer hakkında yazılan Sirâc-ül-mülük eserinin yazarıdır. H. 511/ M. 1117'de İskenderiye'de vefât etmiştir. et-Tilimsânî, a.g.e, s.186; Cemâleddin eş-Şeyâl, *Ebûbekir et-Tartûşî el-Âlim ez-Zahid es-Sâir*, y.y: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, t.y.

Batlamyus (ö. 168 [?]) ve el-İdrîsî(ö. 560/1165): Her ikisi de çok meşhur coğrafyacılar. İbn Haldûn kitabının tamamında özellikle ümran, bölgeler ve coğrafya gibi alanlarda Batlimus'un "*el-Coğrafya*" ve El-İdrisi'nin "*Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*" adlı eserlerinden faydalanmıştır.

Aristo (m.ö. 384-322): İbn Haldûn medeniyet alanında Aristo'nun "*Siyaset*" adlı kitabından çok faydalanmıştır. Bununla birlikte bazı yerlerde de Aristo'nun düşüncelerini eleştirmiştir.

İbnü'l-Mukaff'a (ö. 142/759): İbn Haldûn, İbnü'l-Mukaff'a'nın yazdığı bazı konuları eleştirmiş, değiştirmeye ve yenilemeye çalışmıştır.

İbn Sinâ (ö. 428/1037) ve Farâbi (ö. 339/950): İbn Sinâ'nın "*el-Kanun fi't-Tıb*" kitabından özellikle insanların rengi üzerinde hava durumunun etkisi konusunda çok faydalanmıştır. Ona göre soğuk bölgede yaşayan insanlar, sıcak bölgelerde yaşayan insanlara göre daha hareketlidir. İbn Haldûn "*İhvân-ı Safâ Risaleler'inden*" etkilenmiştir. Bunun dışında Fârâbî'nin "*el-Medînetü'l-fâzıla*" kitabından da faydalanmış ve birçok konuda Fârâbî'nin etkisinde kalmıştır.⁵³

Diğer Kaynaklar: Devlet işlerinde kullanılan resmi kitap ve yazılardan oluşur. Olayları daha düzgün bir biçimde anlatması için bunları diğer kaynaklar olarak kullanmıştır. Bunlar da birkaç çeşit kitaptan oluşmaktadır:

Usul-ı Fıkıh Kitapları: Bu tür kitaplarda dilin tespit edilmesi konusu anlatılır. Etrafımızdaki soydaş insanlarla beraber sorunsuz bir hayat yaşamak için, sosyal bir tabiata ve uygun bir yardımlaşmaya ihtiyacımız olur. Yani toplum bireyleri arasında ortak bir hayat yaşamak demektir. Bu tür kitaplar, toplum ve toplumun yönetim sistemi konularında İbn Haldûn'a yardımcı olmuştur.

Fıkıh Kitapları: Fıkıh âlimleri medeniyetin umranı ve korunması için şer'î kuralları anlatmıştır. Bu tür kitaplar insanların hayatını aydınlatmakla alakalıdır. İbn Haldûn bu tür kitapları insanların hayatı, kulluğu ve ibadetleri gibi konuları anlamak amacıyla diğer kaynaklar olarak kullanmıştır.⁵⁴

Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i Şerifler: İbn Haldûn Muqaddime'de Kur'ân-ı Kerim'e bağlı kalmıştır. Bunun dışında Peygamber (s.a.v.) ve Râşid Halifeleri'nin hayatından ve onların uygulamalarından çok faydalanmıştır. Birçok yerde onların yoluna tabi olmakta ısrar

⁵³ Nebez Abdurrahman Ahmed, a.g.e, ss.37-38.

⁵⁴ a.e, ss.38-39.

etmiş, çünkü Peygamber (s.a.v) bir Hadis-i Şerif'te "İlk önce benim sünnetime ve yoluma ve benden sonra gelen halifelerin sünnet ve yoluna tabi olun ve sıkı tutunun" buyurmuştur.⁵⁵

3. YAŞADIĞI DÖNEMİN İBN HALDÛN ÜZERİNE ETKİSİ

İbn Haldûn Orta Çağ'ın sonlarında yaşamıştır. O dönemde dünyanın hem bilimsel hem de toplumsal sistemlerinde büyük değişiklikler olmuştur. Avrupa'da Rönesans'ın ortaya çıkması ve İslâm âleminde, özellikle Afrika'da, Müslümanların büyük bir çöküntüye uğraması bu değişikliklerden bazılarıdır.⁵⁶

İbn Haldûn'un yaşadığı asır, İslâm tarihinde siyasi fikirlerin ve mezheplerin birbiriyle çatıştığı bir dönem olarak sayılmaktadır. Ayrıca o dönemde İslâm Medeniyeti durmaya, zayıflamaya ve gerilemeye başlamıştır. Bunun aksine Avrupa Medeniyeti yükselmeye ve yeniden dirilişe doğru adım atmıştır.⁵⁷

Bu dönemde İslâm âlemi iki kısma ayrılmıştır: Doğu kısmı Mısır'dan başlayarak Mısır'ın etrafındaki memleketler; Batı kısmı ise Mısır'ın batısında yer alan memleketlerdir. Onlar da üç ana bölüme ayrılmıştır ve her bölüme de özel bir isim verilmiştir. Bunlar Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta Mağrib) ve Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) Bunun dışında bu üç bölümdeki İslâm memleketlerinin her birinde memleketi yöneten bir hükümdar yer almaktadır. Bu memleketlerde en küçük bir sorun ortaya çıktığı zaman hemen hızlı bir şekilde büyümüş ve çoğu zaman da aralarında çatışmalar meydana gelmiştir.⁵⁸

O dönemde Fas üç kısma ayrılmış ve üç aile tarafından yönetiliyordu.⁵⁹ Endülüs, İslâm âleminde çıkıp İspanyolların eline geçmiştir. Endülüs'ün büyük bir bölümü Avrupa'nın otoritesi altında girmiş, sadece Endülüs'ün batısında küçük bir bölge kalmıştır. İspanyollar en medenileşmiş şehirlere olan Tuleytula, Kurtuba ve İşbiliye'ye farklı zamanlarda el koymuşlardır. Kalan küçük bölgelerin yönetiminde ise sürekli Müslümanların arasında rekabet ve kargaşalar yaşanmıştır.⁶⁰ O dönemde Orta Doğu'da siyasi ve askeri alanda Osmanlılar yeni bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.⁶¹

⁵⁵ Dımaşkî el-'Alani, *İcmâlü'l-Esabe fi Akvâli's-Sahabe*, thk. Muhammed Süleymân el-Eşkâr, Kuveyt: Cem'iyye Ahyâ et-Türâsi'l-İslâmi, 1987, s.80.

⁵⁶ Gustave Le Bon, *Felsefey-i Komalayat-i İbn Haldûn*, çev: Abdullah Germiyani, Süleymâni: Sâya Matbaacılık, 2002, s.27.

⁵⁷ Mahmut Ceyhan, *Mukaddime ve Şifâu's-sâil eserleri bağlamında İbn Haldûn'un tasavvuf ilmine bakışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas:Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, 2018, s.4.

⁵⁸ Nebez Abdurrahman Ahmed, a.g.e, s.18.

⁵⁹ Uzak Mağrib, Benü Merîni tarafından yönetilmiştir. Orta Mağrib, Abdülvâdiler koluna mensup olan Zeyyân tarafından yönetilmiştir. Tunus ise, Muvahhidler Devleti'ne ait Hafsiler Hânedanı tarafından yönetilmiştir. Ali Şerefüddîn, *İbn Haldûn fi Sebil Mevsûa Felsefiye*, Beyrut: Dâr Mektebetü'l-hilâl, 1995, s.26.

⁶⁰ Nebez Abdurrahman Ahmed, a.g.e, s.18-19 .

⁶¹ Halil Şerefüddîn, a.g.e, s.28.

Diğer taraftan Timur H. 480 / M. 1400 yılında Şam'ı işgal etmek amacıyla büyük bir ordu toplamıştır. Şam'ı korumak isteyen Memluk Sultanı en-Nâsır Ferec b. Berkuk⁶² büyük bir ordu toplamıştır. Orduya İbn Haldûn ve büyük devlet adamlarının çoğu dâhil edilerek sultanla beraber savaşta yer almıştır. Timur Şam'ı ablukaya alırken şehirde İbn Haldûn ve meşhur birçok kişi mahsur kalmıştır. Gece vakti kendisini kurtarmaya çalışan İbn Haldûn, başarısız olmuş ve askerlerin eline esir düşerek Timur'un önüne getirilmiştir.⁶³ Böylece İbn Haldûn, H.480/M.1400 yılında ilk defa Timur ile karşılaşmıştır.

Görüşmeleri sırasında Timur, İbn Haldûn'un ne kadar zeki, yetenekli ve bilgin bir kişi olduğunu anlamış, özellikle onun konuşma tarzına ve belâgatına hayran kalmıştır. Bu olaydan sonra Timur, İbn Haldûn'dan şahsî müşaviri olmasını⁶⁴ ve Fas memleketi üzerinde bir kitap yazmasını istemiştir.⁶⁵ İbn Haldûn kütüphanesi Kahire'de olduğundan ve hiçbir zaman kitapsız yaşamayacağını söylediği için Kahire'ye dönmesi şartıyla Timur'un isteklerini kabul etmiştir. Timur onun şartını kabul etmiş ve onu her türlü tehlikeden koruması için beraberinde birkaç asker ile göndermiştir.⁶⁶ İbn Haldûn, Timur'un bu güzel davranışına karşılık olarak "el-İber" adlı kitapta onu "el-Emîrû'l-A'zîm" sıfatıyla zikretmiştir.⁶⁷ Bu şekilde İbn Haldûn H.808 / M.1406 yılına kadar Kahire'de kalmış ve aynı yıl orada vefat etmiştir. Es-Sufiyye Mezarlığı'nın Bâbu'n-Nasr Kapısının dışına defnedilmiştir.⁶⁸

⁶² İbn Tağrıberdî, *en-Nücumu'z-Zahire fî Müluki Mısır ve'l-Kahire*, C.XII, Mısır: y.y, t.y, s.168.

⁶³ Gustave Le Bon, a.g.e, s.29.

⁶⁴ Sâlim Hemiş, *el-Haldûniyye fî Zevayâ't-Tarih*, Beyrut: Dâru't-tali'a, 1998, s.151.

⁶⁵ Rafet eş-şeyh, *Tefsir Misyâr et-Tarih*, y.y: Âyin li'd-Dirasât vel Buhusu'l-İnsaniyye vel İctimaiyye, 2000, s.59; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, C.III, Beyrut: Müessesetü'r- Risale, 1993, s.199; Gustave Le Bon, a.g.e, s.30.

⁶⁶ Gustave Le Bon, a.g.e, s.30.

⁶⁷ Walter J. Fishel, *Likâü İbn Haldûn li Timurleng*, çev: Muhammed Tevfik, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Hayat, t.y, s.25

⁶⁸ İsmâil Paşa, Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn fî'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, C.II, Beyrut: Dâru' ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y, s.228; *Hediyetü'l-Arifin, Esmâ'ü'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, C.I, y.y, Müessesetü't-Tarihi'l-Arabî, t.y, s.529; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi*, C.I, Kahire: Dâru'l-Kitab el-İslâmi, s.338; es-Safedî Abdülmet'al, *el-Müceddedün fî'l-İslâm mine'l-Karni'l-Evvel ilâ er-Rabi el-Aşar*, Kahire: Mektebetü'l-Edep, 1996, s.225; Abbas el-Azzâvi, *et-Ta'rif bi'l-mü'errihin fî ahdi'l-Mogol ve't-Türkmân*, y.y: Şeriketü't-Ticâre, 1957, s.209.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN HALDÛN'DA DEVLET VE HİLÂFET

1. İBN HALDÛN'A GÖRE İSLÂM ÖNCESİ ARAP POLİTİKASI

Bu konu başlığı konumuzdan uzak gibi görünmesine rağmen, İslâm Tarihi'nde Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra Emevî Devleti kurulduğu için, cahiliye çağının düşüncelerinin etkisi Emevî Halifeleri'nin birçoğunda, emirler ve vâlilerin fikirlerinde belirgindir. Bu durum devlete, devletin müesseselerine ve hatta halklara dahi yansımıştır. Bundan dolayı İbn Haldûn, İslâmiyet'ten önce Arapların siyasi durumunu kaleme almayı gerekli görmüştür.

Öncelikle, İslâmiyet öncesinde Araplara özgü herhangi bir devlet modeli ve yönetim biçimi olup olmadığı bilinmelidir. Onlar yalnızca Hurre, Mekke, Yesrib ve Tâif gibi bazı küçük şehir devletlerine sahiplerdi.⁶⁹

O dönemde Ortadoğu'nun büyük bir kısmı Roma ve Fars imparatorluğu arasında bölünmüş durumdaydı. Bu iki imparatorluk arasında Ortadoğu'daki bölgeleri ele geçirmek amacıyla, sürekli çatışmalar ve savaşlar meydana gelmiştir.⁷⁰ Bunun bedelini de sadece onların egemenliği altında yaşayan halklar ödemiştir. Halktan yüksek oranda vergi alınmış, vergilerin büyük bir kısmı Arap halkının üzerinde şart kılınmıştır.

Sâsânî İmparatorluğu kölelik sistemi üzerinde kurulduğu için, savaşları kendi hükmünün altındaki insanlarla sürdürmüş ve her savaş çıktığında halkın üzerine yeni bir vergi koymuştur.⁷¹ Sâsânî İmparatorluğu egemenliği altında yaşayan halklar vergilerin aşırı olmasından dolayı hiçbir şeye sahip olmamıştır. Saraylar kölelerle doluyken kölelerin herhangi bir şeye, hatta öldürüldüğü zaman bile kan bedeli almaya hakları olmamıştır.⁷²

⁶⁹ Bkz. Hâşim Yahya el-Melâh, *Tarihi'l-Arab Kable İslâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011; Ignatius Gweydi, *Muhâdarât fî Tarihi'l-Yemen ve'l-Cezireti'l-Arabiye Kable İslâm*, çev: İbrahim es-Samarâi, Beyrut: Dârü'l-Hadaâ, 1986.

⁷⁰ Roma ve Fars imparatorlukları arasındaki savaşlar hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Muhammed Âvde el-Gamdi, *el-Arab beyne'r-Rum ve'l Fars fî Zavâ Sureti'r-Rum*, Mekke-i Mükerrreme: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vatanî, 2015; Hasan Nerâki, *Puhte-i Mejuy-i İran*, çev: Şehrâm Abdullah, Erbil: Muküriyan Matbaası, 2014, ss.39-40; Cafer Arcan, *Câhiliye'de ve Risalet Döneminde Savaş Olgusu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, 2007, ss.64-73.

⁷¹ Arthur Christians, *İran fî ahdi's-Sâsânî*, çev: Yahya el-Haşâb, Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, t.y, s.150.

⁷² Muhammed Ahmedyan, *Kürd-ü Ayin-i Zerdesti*, Sinna, t.y, ss.103-104.

Fars Kisrâları'nın benzeri gibi Rumlar da halklarına eziyet etmekten ve vergi almaktan hiç çekinmemiştir, hatta 14 ile 60 yaşları arasındakilerden ve her türlü eşyanın üzerinden vergi almaktan kaçınmamışlardır.⁷³

Roma İmparatorluğu'nun otoritesi altında yaşayan insanlar sürekli şiddet ve zulüm altında yaşayarak köle muamelesi görmüştür. Vergilerin çoğaltılması halkın genelini ve özellikle Mısır halkının durumunu çok kötüleştirilmiş ve Mısırlılar yoksulluktan kendi çocuklarını satmıştır.⁷⁴ Carl Brockelman bu durum ile ilgili şöyle demiştir: “*Cezire bölgesinde yaşayan halklar, Ortodoks Kilisesi'nin zulüm ve sitemi altında kalmıştır*”.⁷⁵

Burada her iki imparatorluğun dışında, Arapların Orta Doğu bölgelerinde üçüncü bir katman olarak bırakıldığı görülmekte idi. Cezîretularab sakinlerin için sağlanan şartlar nedeniyle, oradaki halk kendisi böyle durumlara uymak zorunda kalmıştır. Arapların hayatı genelde Göçebe Araplar ve şehirli Araplar şeklinde ikiye ayrılmıştır.⁷⁶

Arapların daha fazla göçebelerden oluşması ve hayvancılıkla uğraşmaları nedeniyle, kendilerine özgü herhangi bir devlet ve siyasi yapıya sahip olmadıkları söylenebilir-

İbn Haldûn tarihlerine göre Arapları dört bölüme ayırmıştır:

- a. Arab-ı ârib;
- b. Arab-ı Müsta'ribe (Arab-ı mütearribe) ki her ikisi Kahtânîler adı verilen kabilelerdir;
- c. Arab-ı Bâide; bu kabilelere Adnânîler, Evs ve Hazrec de denilmektedir.
- d. Son bölüm ise Arab-ı Müste'aceme Arap olmayan sonradan Araplaşan kabilelerden meydana gelmektedir.⁷⁷

Tarihçilerin, İbn Haldûn'undan farklı olarak Arapları genelde Kuzey Arapları ve Güney Arapları şeklinde iki ana bölüme ayırdığı dikkat çekmektedir. Tarihçilere göre Kuzey Bölgesi Arap kabileleri Adnanilere ve Güney Arap kabileleri Kahtanilere bağlıdırlar. Kuzey Bölgesinde yaşayan Araplar uygun bir toprak ve iyi hava durumuna sahip oldukları için, terakki ve gelişme bakımından şehirler kurmuşlar ve aynı zamanda ziraat, ticaret ve sanayi işleri ile uğraşmışlardır. Ama Güney Arapları daha fazla hayvancılıkla meşgul olmuş ve göçebe hayatı sürmüşlerdir.⁷⁸

⁷³ Cehâl Abdülhâdî, *Fethü'l-Mısır*, y.y: Dârü't-Tevz'i ve'n-Neşrü'l İslâmiye, t.y, s.15.

⁷⁴ Muhammed Kürd Ali, *Hattatü's-Şam*, C.III, 3.b, Dımaşk: Mektebetü'n-Nuri, 1983, s.68.

⁷⁵ Mohammed Tahseen Hussein, *Gürge Drindekân la Devlet-i İslâmî*, Erbil: y.y, 2018, s.28.

⁷⁶ Hâşim Yahya Melâh, *Tarihi'l-Arab Kable İslâm*, s.385.

⁷⁷ Ahmet Emîn Selim, *Meâlimü Tarihi'l-Arab Kable İslâm*, Beyrut: Mektebe Kriyriyye İhvân, t.y, ss.61-62; Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslâm*, İskenderiye: Dârü'l-Mârifet, t.y, ss.69-71; Cemil Beyzun vs., *Medhal ile Tarihi'l-Hadarati'l-Arabiye el-İslâmiye*, Umman: Dârü'e-Emel, 1989, ss.29-31.

⁷⁸ Dzire Sakkal, *el-Arab fi'l-Asri'l-Cahili*, Beyrut: Dâru's-Sadâka el-Arabiyye, 1995, s.80.

İslâm dini gelmeden önce, Arap kabilelerin geneli ve özellikle Adnani ve Kahtânilerin arasında çekişmeler ve çatışmalar bulunması dikkat çekicidir.⁷⁹ Çünkü Arap kabileleri asabiyet temeli üzerinde kurulmuş ve kendi aralarında defalarca “Buâs, Dâhis ve Besûs” gibi büyük savaşlar yapmıştır. Araplar, İslâm’dan önce idari ve adalet alanında düzenli bir yöntemden yoksun bir siyasi sisteme sahip olmuşlar, sahip oldukları az miktardaki siyasi sistemleri de Fars ve Rumların egemenliği altında oluşmuştur.⁸⁰

Diğer tarafta, Arapların büyük bir kısmı doğal kaynakların yetersizliği sebebiyle geçimlerini sağlamak için sürekli göç etmiştir. Hayvanların yem bölgelerinin az olması onların yoksullaşmasına, hayatın zor şartlarıyla ve birbirleriyle sürekli çatışmalarına sebep olmuştur. Düşükleri bu durum onların yaşam biçimini, davranışlarını belirlemiş ve zorluk çekmelerine ve genişleyememelerine sebep olmuştur. Bu da onların yaşadığı durum ve doğanın durgun olmasının sonucudur.⁸¹ Buna rağmen, Arapların hiçbir zaman ilerleyememiş olmaları kendi medeniyetlerine sahip olamadıkları anlamına gelmez. İbn Haldûn Mukaddime’de bu durumu şöyle açıklamıştır: “Çöl hayatı medeniyet hayatından önce ortaya çıkmıştır. Bedeviler devlet ve medeniyetin kurucuları olarak sayılmaktadır”.⁸² Mukaddime’nin başka bir yerinde, Arapların çok vahşi olduğu ve bir memleketi işgal ettikleri zaman hızlıca orayı viran ettiklerini belirtilir. İbn Haldûn konunun devamında cahiliyet dönemi Arapları için şöyle demektedir: “Araplar, vahşi bir millettir; vahşilikle ilgili âdetleri, bunu sebep ve vasıtaları iliklerine işlemiştir, bu suretle vahşilik onların huyu ve cibilliyet haline gelmiştir. Onlara göre vahşilik zevkli bir şeydir”.⁸³

Medeniyetten önce Arap kabilelerinin siyaseti aşiret temeli üzerinde kurulmuştur. Her kabilenin kendine özel bir kabile büyüğü vardır. Kabile büyüğünün her türlü kararına uyan bireyler, kabile reisine itaat etmeyi şart olarak görmüştür. Ataerkil toplumlarda kabile büyüklüğü görevini, ancak hanedan ve Ka’be’nin içindeki meşhur kişiler yapabilmıştır.⁸⁴ Bunun dışında İslâm’dan önce, kabile reisi olacak kişinin cömert, zengin, huzurlu ve yiğit olması beklenmekteydi. Bu nitelik ve sıfatları taşımayan kişiler kabile büyüğü olarak kabul edilmemiştir.⁸⁵

Mekke’nin ilk şefini belirlemeden önce, Kureyş kabilesinden olan iki aile, Mekke’nin dışındaki ez-Zevâhir Kureyişi ve Mekke’nin içindeki Bitâh Kureyişi arasında sürekli bir

⁷⁹ Muhammed Ahmet Cadü’l Mevlî Beg vs., *Eyyamü’l-Arab fi’l-Cahiliye*, Mısır: Matbaa İsa, 1942, ss.94-132

⁸⁰ Muhammed Süheyl Takkuş, *et-Tarihü’l-İslâmi el-Veciz*, 5.b, Beyrut: Dârü’n-Nefânîs, 2011, s.28

⁸¹ Hâşim Yahya Melâh, *Tarihi’l-Arab Kable İslâm*, s.387.

⁸² İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, thk: Abdüllah Muhammed Derviş, Dımaşk, Dâr Y’arib, 2004, s247.

⁸³ a. e. , C.I, ss.287-288.

⁸⁴ a. e. , C.I, s.259-260.

⁸⁵ Ragıp Çelik, *İslâm’ın Asabiyete Bakışı ve Asabiyetin İslâm Tebliğine Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s.52.

çatışma ve çekişme hali vardı ve dolayısıyla bu aileler hiçbir zaman birbirleriyle düzenli bir ilişki kuramadılar. Mekke'nin bu durumu Kusay'ın lider olarak belirlenmesi ile sona erdi.⁸⁶ Çünkü Kureyş halkı Kusay'a ve onun kararlarına çok saygı duymuş ve hatta onun kararlarını dini temel olarak görmüşler ve hiçbir zaman onun sözünden çıkmamışlardır.⁸⁷

Kureyş'in meşhur ailelerinden biri olan Emevîler cahiliye çağında yani İslâm'dan önce, Mekke'de kendilerine ait siyasi salâhiyetlere sahip olup sürekli halk tarafından saygı görmekteydi.⁸⁸ Peygamber (s.a.v) de Emevî ailesine çok saygı duyduğundan onları yüksek mevkilere atamıştır. Bu konuyu İbn Teymiyye (ö. 728/1328) şu şekilde dile getirmiştir: “*Peygamber tarafından Kureyş kabilelerinden hiçbir kabile, sayıları çok ve halkın içinde itibar sahibi olan Emevîler kadar yönetici olarak kullanılmamıştır*”.⁸⁹

2. İBN HALDÛN'A GÖRE İSLÂM DEVLETİ'NDE SİYASÎ OTORİTENİN ORTAYA ÇIKIŞI

Dünyanın ünlü yazar ve filozoflarından biri olarak görülen İbn Haldûn devletin kuruluşunun nedenlerini şöyle anlatmıştır: “*Devlet kuruluşunun ana sebeplerinden biri dindir. Din, liderlerin ve kabile bireylerinin birlik ve beraberliği için gönüllerine hâkim olur. Ama eğer liderler ve kabile bireyleri dinden uzaklaşırlarsa, o zaman iyiliği emreden ve kötülüğü engelleyen bir şey ortada kalmaz*⁹⁰”, bu hâl devletin durumunu bozar ve yıkılmasına sebep olur.

Bu konuda şöyle bir tespiti daha vardır: “*Dini gelenekler kabilenin asabi bireyleri arasında otoriteye ulaşma arzusunu yok eder. Çünkü içinde din taşıyan kişiler, ancak dürüstlüğe ve hakka sığınurlar. Onun için, din asabiyetine sahip gruplar çok güçlüdür ve hiçbir güç onları yenemez*”.⁹¹

İslâm Dini ortaya çıkmadan önce, Arap yarımadasında Rum ve Fars (Pers) olmak üzere iki büyük egemenlik tarih sahnesine çıkmış ve çoğu bölgelerde Arap kabileleri şehir devleti kurabilmiştir.

Yukarıda değinildiği gibi; devletin kuruluşunun temeli ve çöküşünün ana sebebi dindir. O döneme hâkim olan üç egemenlik (Arap, Fars, Rum) din sebebiyle yıkılmış ve toplum düzenleri bozulmuştur. Yazar Ahmed Emin: “*Hristiyanlık Dini üzerine olanlar inhıraf*

⁸⁶ İbn Kesîr, *Zikru Ahbari'l-Arap*, C.I, y.y, Dârü'l-ma'rife, t.y, ss.96-97.

⁸⁷ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, C.I, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y, s.198.

⁸⁸ Bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyân*, Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2018, ss.24-28.

⁸⁹ Bkz. Ahmet Muhammed Emîn, *Ceng-i Halgerâvekân ve Havaric*, Süleymâniye: Çuvarçıra Matbaası, 2013, s.171.

⁹⁰ İbn Haldûn, *Muqaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.289.

⁹¹ İbn Haldûn, a.e., C.I, s.314.

durumuna düşmüştür, aynı şekilde Araplar İbrahim'in (a.s.) dinine bağlılıkları yerine inhirafa ve putperestliğe teveccüh etmiştir, Musâ'nın (a.s.) yolundakiler de bu inhirafın dışında kalmamıştır. Onlar da aynı şekilde doğru yoldan vazgeçerek inhirafın peşine düşmüştür'' demiştir.⁹²

İslâm dini İran memleketlerinde yayılmadan önce, Pers İmparatorluğu Zerdüş dinine inanmaktaydı⁹³. Yine o dönemde Mazdek dini Persler arasında yeni bir inanç olarak ortaya çıkmıştır. Mazdek inancıyla ilgili “*el-Milel ve'n-Nihal*” kitabında şöyle denilmiştir: “*Mazdek'in inancına göre insanların çekişme ve savaşları iki ana şeyden kaynaklanır, bunlar mülk ve kadındır. Katliamları ortadan kaldırmak ve kan dökülmesine son vermek için, insanlar su, toprak ve ateşi kullanırken eşit oldukları gibi mülk ve kadında da eşit olmalıdır.*”⁹⁴

Bu inançlardan dolayı İran aşırı arzu ve şehvete batmıştır. Bu durumu ünlü tarihçi Taberî şu şekilde anlatmıştır: “*İran'da bir müddet geçmeden bu inançlardan dolayı kimse kendi çocuğunu ve çocukların babasının kim olduğunu bilemez oldu ve hiç kimse canına ve mülküne sahip çıkamıyordu. Çünkü fakirlerden oluşan toplumun alt tabakaları Mazdek'in inançlarını benimseyerek onun takipçisi olmuştur. Güç kazandıktan sonra halkın evine baskın yaparak kadınları ve mülkü gasp etmişler ve kimse onlara karşı koyamamıştır.*”⁹⁵

Rumlar İslâm'ın zuhurundan önce Hristiyanlık dinine bağlıydılar. Ama onlar da uygunsuz ve gerçek dışı (*haç, teslis ve asli günah*) düşüncelere inanmıştır. Putperestlikten kaynaklanan bu inançlar, asla Hristiyanlık dininden kaynaklanmamıştır.⁹⁶

Aslında Arapların da İbrahim'in (a.s.) asıl dininden uzak durmalarında ve dinin çöküşünde etkileri olmuştur. Hacerülesved burada bulunduğu için Mekke'ye saygıyla yaklaşıldı ve orada her türlü savaş, katliam ve hatta ağaç kesmek bile yasaklanmıştı.⁹⁷ Fakat kaynaklarda işaret edildiğine göre; Mekke'de putperestliğin yaygın bir hale gelmesi, halkın putperestliğe alışkın hale gelmesi ve her evin kendine ait özel bir puta tapması, üstelik bir yolculuğa çıktıkları ve döndükleri zaman putlara dokunmaları onların önemine dikkat

⁹² Ahmet Emîn, *Yevmü'l-İslâm*, Mısır: Müessesetü Hindavî, 2012, s.9

⁹³ Ahmet Ali Acemî, *Dirasât fi'l-Edyânu'l-Vesniye el-Kadime*, Kahire: Dâru'l Afâkü'l-Arabiyye, 2004, ss. 112-119.

⁹⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, C.II, thk. Ahmet Fehmi Muhammed, 3.b, Beyrut: Dâru'l-Kitab, 1992, ss.275-276.

⁹⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk*, C.II,3.b, thk.Muhammed Ebû-Fazl İbrahim, Mısır: Dâ'iretü'l-ma'ârif, t.y,ss.92-93.

⁹⁶ Daha fazla bilgi almak için bkz. Nihat Zayâle, *el-Furuk ve'l-Mezahibü'l Mesihiye: Münzü'l-Bidâye hatta Zuhuri'l-İslâmi'l-Evâil*, y.y, t.y, ss.109-112; Enver Cündi, *Fikr-i Rojava*, çev: Nihât Celâl Habibullah, y.y: Nârin Mektebesi, 2012, ss.53-54.

⁹⁷ El-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C.I, thk. Abdülmelik b. Abdullah Dıhş, 2.b, Beyrut: Dâru Hıdır, 1994, ss.89-90

çekmektedir.⁹⁸ Araplar yolculuk ettiklerinde tanrıları da yanlarına almışlardır. Yani, bir kişi yola çıkmışsa dört tane taş toplayıp taşların en güzelini tanrı haline getirip yanına almış ve diğer üçtaşı da üçgen şeklinde bırakmıştır.⁹⁹

İmam Buhârî, İbnü'l-Utâridî'dan putperestlikle ilgili şu sözleri aktarmaktadır: “İslâm’dan önce, cahiliye döneminde taşlara tapardık, eğer ondan daha güzeli ve iyisini bulsaydık ona tapardık, eğer taş da olmazsa o zaman bir avuç toprağın üzerine süt döküp ona tapardık”.¹⁰⁰ Bu inancı taşıdıkları için Kabe’de putların sayısı zamanla 360 puta ulaşmıştır.¹⁰¹

Arapların putperestliği gezegenlere tapmalarından kaynaklanmıştır. Onlar Güneş, Ay, Venüs gezegenlerini bir aile olarak Ay- Baba, Güneş- Anne ve Venüs- Oğlan şeklinde yorumlamış ve tanrıların isimlerini de bu üç gezegene vermişlerdir. Sâ'id'in dediği gibi: “Humeyir kabilesi Güneş’e, Kinâne kabilesi Ay’a, Luhum ve Cezâm Kabileleri Jüpiter’e, Tey kabilesi Süheyl’e, Keyis El-‘Ebûr Şü’arâ’ya¹⁰² ve Esved Kabileleri ise Utarit gezegenlerine tapmıştır”.¹⁰³ Burada Arapların taptığı en meşhur putları olan Hübel, El'lât, El ‘Uzza ve Menât’ın isimlerine işaret etmemiz gerekmektedir.¹⁰⁴ Kutsallaştırılmış putlara tanrı sıfatları da verilmiştir. Lât putuna tanrı gibi er-Rebbe veya et-Tağibe adları verilmiştir.¹⁰⁵ Onun için, İslâm dinine kavuşan Bilâl’e işkence yaptıran Kureyş büyükleri ondan Allah yerine Lât ve El ‘Uzza’ya taparım demesini istemiştir.¹⁰⁶ Putların keyfiyeti ile ilgili Cevad Ali şöyle demiştir: “Putlar taş ve ağaçtan veya bazen birkaç çeşit madenden insan yahut hayvan suretinde yapılmıştır. Aynı zamanda onların kutsallaştırılması ve onlara tapılması için farklı hikâyeler uydurulmuştur”.¹⁰⁷

İbn Haldûn’a göre; dinden çıkma ve uzaklaşma, devlet ve toplumun şehvetlere batmasına ve çöküşüne sebep olur. Ona göre; bolluğun zirvesine ulaşmak, devlet ve medeniyetin çöküşü ve yeni bir asabiyet gücünün meydana gelmesi anlamına gelir. Onun bu görüşünü, İslâm’dan önceki Arap Kabilelerinin içinde açık bir biçimde görebilir. Kaynaklara göre Araplar ’da aşırı bir toplum bozulması vardır. Bir baba vefat ettiğinde onun diğer eşinden

⁹⁸ İbn Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, C.I, thk. Ahmet Zeki Paşa, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1994, s.33.

⁹⁹ a.e. , C.I, s.33.

¹⁰⁰ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, Dımaşk: Dâr İbn Kesir, Hadis No: 4376, s.1071.

¹⁰¹ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazır b. Muhammed el-Fârâbî, y.y: Dâru Tayyibe, Hadis No: 1781, s.857.

¹⁰² Şuarâ: Arapların câhiliye döneminde özellikle Benî Kays ve Benî Huzâa'nın taptığı bir yıldızdır. Sabî'a Dıgnım, *Edyan ve Mu'tekadatü'l-Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1995, s.147.

¹⁰³ Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, thk. Luvîs Şeyho, Beyrut: Matbaatü'l-Kasolikiye, 1913, s.42.

¹⁰⁴ El-Kelbî, a.g.e, 27; Şevki Dayıf, *El-Asrû'l-Cahilî*, C.I, Kahire: Dârü'l-Maârif, t.y, s.90.

¹⁰⁵ el-Vâkidî, *el-Megâzi*, C.III, thk. Maarsidîn Cuş, 3.b, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1984, s.960.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, C.I, thk. Ömer Abdüsselam Tadmîrî, Beyrut: Dârü'l- Kitabü'l-Arabî, t.y, s.344.

¹⁰⁷ Cevat Ali, a.g.e, s.424.

olan büyük oğlu babasının eşiyle yani üvey annesiyle evlenebilirdi. Bu gelenekler İslâm'ın doğuşuna kadar devam etmiş ve İslâm'dan sonra ise hepsi yasaklanmıştır.¹⁰⁸

İslâmiyet'ten önce Araplar'da genel olarak kumar, içki, tefecilik, kabile asabiyeti ve kızlarının canlı gömülmesi gibi kötü alışkanlıklar bulunmaktadır.¹⁰⁹

Bunlarla beraber halkın geneli ve özellikle zenginler günlük işlerinde sürekli tefecilik yapmıştır.¹¹⁰ *Et-Taberi Tefsiri*'nde şöyle ifade edilmektedir: “*Halk câhiliye çağında tefecilik yaparmış, eğer onlara bu işin murabaha olduğunu söyleseydin, o zaman sana satıştan önce veya sonra faizin artmasının hiçbir farkı olmadığını söylerlerdi*”.¹¹¹

Böylece, Arap Yarımadası'ndaki Arap ve Arap olmayan toplumların siyaset, ekonomi, din ve ahlak gibi alanlarda çökmesi ve böyle bir durumda yaşamış olmaları İslâm Devleti'nin kuruluşuna kolaylık sağlamıştır. İbn Haldûn'un teorisine göre; yöneticiler ve liderler egemenliğe ve bolluğa battıkları zaman, artık din esaslarından uzaklaşarak kötülüğe başlar. Çünkü kavimler vahşi davranışlara sahip oldukları için o zamanda boyun eğmeleri kolay olmamıştır. Onun için, grup ve kabileler hiçbir konuda tek parça ve birlik olamamıştır. İbn Haldûn *Mukaddime*'de bu konuyu şöyle izah etmektedir: “*Eğer kabilelerin birliği Peygamberler tarafından yapılırsa, o zaman din emrettiği için herhangi bir işe çağırılırlarsa nefisleri boyun eğer. Böylece, kabilelerin kontrolü de kolay olur, çünkü gönüllerinde dini temeller sabit olur ve içlerinde gurur duygusu yok olur. Kabilelerde her ne zaman bir Peygamber veya evliyâ ortaya çıkarsa, halk onun buyruklarına itaat eder. O zaman aralarında güzel ahlak ve davranışlar yayılır ve toplum her açıdan mükemmel bir duruma gelir ve devletin genişleme düşüncesi meydana gelir*”.¹¹²

Arap Yarımadası'ndaki kabilelerin her alanda çöküşünden sonra Cezire insanlarının medeniyetinin temelinde bir değişiklik ve yeniden diriliş hareketini başlatma zamanı gelmiştir. Bu değişikliği ancak bir Peygamber yapabilmıştır. Bu konuda İbn Haldûn şöyle demiştir: “*Hiçbir zaman bir Peygamber veya bir mübeşşir olmaksızın devlette ve medeniyette değişiklik meydana gelemez. Çünkü insanların gönlünü asabiyetle kendisine çekmesi ve genişleme sağlaması için devlet kuruluşu ancak kuvvet ve egemenlik yoluyla elde edilir. Bu durum sadece Allah tarafından gönderilen bir Peygamber veya din adamı ile oluşur*”.¹¹³

¹⁰⁸ Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *es-Sîretü'n- Nebeviyye fi Zavva el-Kur'an ve's-Sünne*, C.I, 2.b, Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992, s.87.

¹⁰⁹ Bkz. Musa b. Raşit el-Azamî, *el-Lü'lü ve'l-Meknun fi Sîretü'n-Nebi ve'l-Me'mun*, C.I, Riyad: Dârü'l-'Amim, H.1434, ss.25-30.

¹¹⁰ İbnü'l-Mübârek, *et-Tecrîdü's-sarih*, C.I, Mısır: Matbaatü'l-Meyniye, t.y, ss.129-130.

¹¹¹ Taberî, *Tefsirü't-Taberî*, C.II, thk. Beşer Âvvad Ma'ruf, Usam Faris el-Horasanî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994, s.117

¹¹² İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.289.

¹¹³ a. e. , C.I, s.313.

Dine çağrı yapan kimsenin güzel ahlaklı ve güvenilir davranışlarıyla kendi çağında yaşayan insanlardan farklı olması gerekmektedir. Bu dönemde onun davranışları yeni bir medeniyetin ortaya çıkacağını göstermektedir. Hz. Muhammed (s.a.v.) her türlü kötülükten uzak duran davranışları ve ahlakında iyilik ve güveni yansıttığından dolayı insanları karanlıktan aydınlığa, kötülükten iyiliğe, itikatsızlıktan imana, yalandan dürüstlüğe ve cehaletten bilgiye doğru çağırması için Yüce Allah tarafından son Peygamber olarak seçilmiştir.¹¹⁴

Bununla beraber Cahiliye dönemi Arap toplumunda liderliğin kabulü için lider adayı kişinin bütün liderlik vasıflarını taşıması gerekmektedir. Peygamber (s.a.v) de bir lider olarak (yiğit, merhametli, şefkatli, dürüst, cömert, güvenilir ve sadık) gibi sıfatları taşımıştır.¹¹⁵ İbn Haldûn başka bir yerde şöyle demiştir: “*Asabiyete sahip bir güç olmadan hiçbir din çağrısı amacına ulaşamaz. Uygulanması için bütün çağrılar en çok halkın çağrısına ihtiyaç duyar. Bu işin ancak asabiyet yoluyla yapılması gerekir*”. Onun için, İbn Haldûn Peygamber’in (s.a.v) “*Yüce Allah, kavmi arasında saygı ve değer sahibi olmayan hiçbir Peygamber göndermemiştir*” şeklindeki hadis-i şerifine bağlı kalmıştır.¹¹⁶

Başta işaret edildiği gibi, Peygamber (s.a.v.) Mekke’nin ünlü ve değerli kişilerindedir. Ama çağrı açıklandığı ilk zamanlarda halkın fazla itibar etmediği dikkat çekmektedir. Bunun sebebi ise, Arapların putperestlik dinine bağlılıklarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar bu yolla hayatın bolluklarını elde etmiştir. Bu yüzden Peygamber (s.a.v.) çağrının başlarında halkın toplanması çabalarına rağmen hiçbir bir asabiyet gücü elde edememiştir. Bununla beraber hac mevsiminde dini farzlarını yerine getirmek ve ticaret amacıyla birçok kişi Mekke’ye gelmiştir. Bu da Peygamber’in (s.a.v.) çağrısının bütün Arap kabilelerine ulaşmasına fırsat vermiştir.¹¹⁷

İbn Haldûn’un daha önce bahsedildiği teorisine göre: “*Din çağrısı, etrafında asabiyet bir gücü toplamadan amacına ulaşamaz*”. Peygamber (s.a.v.) Mekke’den Medine’ye göçtüğten sonra, artık etrafında asabiyet bir güç toplamanın ve bir devlet kurmanın vakti

¹¹⁴ İbn Teymiyye, *Mecmû‘atü’r-resâ‘il ve’l-mesâ‘il*, C.I, Beyrut: Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1972, s.5.

¹¹⁵ Peygamberin sıfatları hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî, *Ahlâku’n-nebî ve âdâbüh*, C.I-II, thk. Salih Muhammed el-Veniyân, Riyad: Dâr Seleem, 1998; İbn Kesir, *eş-Şemâilü’r-Resûl*, thk. Şeriketü’n-Neddi li’t-Techizatü’l-Fenniye, Dâr İbn Haldûn, t.y; İbn Hazm, *Cevâmi‘u’s-sîreti’n-Nebeviyye*, thk. Abdülkerim Sâmi Cüdi, Beyrut: Dârü’-Kitabü’l-İlmiyye, t.y, s.29; Muhammed Cemil Zeynehüm, *Kattuf min Şemâilü’l-Muhammediyye ve Ahlaki’n-Nebeviyye ve’l-Adâbi’l-İslâmiyye*, y.y, t.y, ss. 44-94; Âyz b. Abdullah el-Karanî, *Muhammed Salli Aleyye Enneke Terâ*, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2002.

¹¹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.316.

¹¹⁷ İbn Habîb, *el-Münemmak fî ahbâri Kureys*, s.176.

gelmiştir. İslâm Tarihi'nde siyasi egemenliğin başlangıcı Peygamber'in (s.a.v.) Rebû'l-evvel ayında Mekke'den Medine'ye göç etmesiyle meydana gelmiştir.¹¹⁸

Peygamber (s.a.v.) Medine'de Muhacir ve Ensâr arasında din kardeşliği (uhuvvet) bağı kurmuştur.¹¹⁹ Bu da siyasi egemenliğe ve İslâm Devleti'nin kuruluşuna kolaylık sağlamıştır. Medine'de kurmuş olduğu bu kardeşlik sadece bir simge olmayıp günlük hayatlarında uygulanarak ve tam anlamıyla gönülden inanarak gerçekleşmiştir.¹²⁰ Böylece, Müslümanlar arasında İslâm Dini sayesinde asabiyet egemenliği kurulmuştur.

Daha sonra Peygamber (s.a.v.) Medine'de bu yeni durumu ortaya çıkarmak ve özellikle Yahudilerin sorunlarını çözmek için çaba harcamıştır.¹²¹ Çünkü Yahudiler, Medine'de sürekli Peygambere (s.a.v.) ve buraya yerleşen Müslümanlara karşı gelmiştir.¹²² Onun için Peygamber (s.a.v.) Medine halkının ilişkilerini düzeltmeye başlamış ve bununla ilgili El-Kitâb, Es-Sahife veya Düstur adı altında bir vesika yazdırmıştır. Bu anayasa Medine'de Müslümanların siyasi, toplumsal ve dini konularda düzenleme yapabilmesi için Yüce Allah'ın buyruklarına göre kurulan kanunlardan oluşmuştur.¹²³ Bu sayede Medine'deki Müslümanlar, Yahudiler ve Putperestler hep beraber yeni bir hayata başlamış ve aynı zamanda bu kanunlar kötülüğü, zulmü, sitemi ve hırsızlığı da engellemiştir.¹²⁴ Aslında bu anayasa egemenliği ortaya çıkarmış, İslâm'ın siyasi anlayışını etkilemiş¹²⁵ ve Medine'de bağımsız ilk Müslüman devletinin kurulmasını sağlamıştır.¹²⁶ Peygamber (s.a.v.), Medine'nin içinde kendi özelliğine sahip olarak kurulan bu siyasi birimin başka milletlere karşı bir

¹¹⁸ Abdülgani el-Makdisî, a.g.e, s.66; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, C.I, 2.b, Beyrut: Dârü'l-Mesîre, 1979, s.9; Vahid b. Abdüsselam Bâli, *el-Hulâsatü'l- Behiyye fi Tertîb İhdas es-Sîreti'n-Nebeviyye*, Kahire: Dârü'l-Fevâid, 2007, s.28.

¹¹⁹ Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, t.y, s.327; Ebûbekir Cabir el-Cezairî, *Hâza'l Habib Muhammed ya Muhib*, Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l Ulûm ve'l-Hüküm, t.y, s.144; Arnold Toynbee, *Mejuy-i Merovayeti*, çev: Dilşat Mustafa Vesâni, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2010, s.518.

¹²⁰ Muhammed Said Ravzân, a.g.e, s.329.

¹²¹ Salih Ahmet El-Ali, *ed-Devletü fi ahdi'r-Resul*, C.I, Irak: Matbaatü'l-Mücemme'al-İlmi, 1996, s.99.

¹²² Moğultay b. Kılıç, *es-Sîretü'l-muhtasara*, thk. Muhammed Zeynehüm Muhammed Hazıb, y.y: Dârü'l-Muârif, 2011, s.67.

¹²³ Medine Vesikası ile ilgili daha fazla bilgi edinmek için şu kaynaklara bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, C.I, thk. Fazile Şeyh Ebû İshak el-Huyûnî, Mısır: Dârü'l-Hüdâ en-Nebevi, 2007, ss.225-227; İbn Zenceveyh, *Kitâbü'l-Emvâl*, C.II, thk. Şakir Zeyb Feyyâz, Suudia: Merkez el-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirâsâtü'l-İslâmiye, 1986, ss.449-452. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnü'l-eser fi fûnüni'l-megâzi ve's-şemâ'il ve's-siyer*, thk. Muhammed Said el-Hatrâvî, Muhiddin Mitu, Beyrut: Dâr İbn Kesir, t.y, ss.318-320; Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilafeti'r-Raşide*, 6.b, Beyrut, 1987, ss.58-62; Muhammed Âkkaş, *Tarihü'l-Hüküm fi'l-İslâm*, Kahire: Müessesetü'l-Muhtar, 2002, ss.151-155; Ahmet Kâid eş-Şa'bi, *Vesikâtü'l-Medine el-Mazmun ve'd-Delâle*, y.y, H.1426, ss.20-23; Aram Kadir, *İslâm-ü Siyaset*, y.y: Tışk Matbaası, 2007, ss.62-64; Muhammed Hamidullah, *Yekâmin Destur-i Nüsra ve Jihân*, çev: Şwan Hawrâmî, y.y: Paş-i Nwser Matbaası, 2007.

¹²⁴ Abdülazîz Alaaddîn, *Jiyân-ü Rewişt-i Peygamber*, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2010, s.153.

¹²⁵ Muhammed Said el-Aşmâvî, *el-Hilafetü'l-İslâmiye*, 2.b, Kahire: Sinâ li'n-Neşir, 1992, s84.

¹²⁶ ed-Diyârbekrî, *Târihu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, C.I, Beyrut: y.y, t.y, s.322; Abdülhamid Ahmet Ebû Süleymân, *Tund-ü Tiji-ü Barevabirdin-i Melmelâne-i Siyasiyâne le Nevan Mebde-ü Ra Helbjeridâ*, çev: Bekir Hama Arif, Süleymâni: Peyv Matbaası, 2001, s.26.

Ümmet olmasının kararını vermiştir.¹²⁷ Peygamber (s.a.v.) yerine getirdiği bu işlerden sonra, Medine'nin yöneticisi ve Yüce Allah'ın Resulü olarak herkese açıklanmıştır. Vefat etmeden önce yerine mesuliyet alan ve Müslümanların üzerinde sorumlu olan hiç kimseyi tayin etmemiştir.¹²⁸ Onun için Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra İslâm Devleti'nde siyasi bir boşluk yaşanmıştır. Bu boşluktan sonra Müslümanlar Peygamber'in (s.a.v.) yerine bir Halife seçmek için çaba sarfetmişlerdir.

3. İSLÂM DEVLETİNDE HİLÂFET SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE HALİFE OLMANIN ŞARTLARI

3.1. HİLÂFET SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Daha önceden değinildiği gibi, İbn Haldûn'a göre devlet ve medeniyet din temeli üzerinde durmaktadır. Din de devletin devam etmesi için güçlü bir asabiyete ihtiyaç duymaktadır. Bu güçlü asabiyet için halkın din ve dünya işlerinin irşadına egemen olan bir reis gerekmektedir. İslâm Devleti'nde bu egemenlik makamına sahip olan kişiye "halife" veya "İmâm" denilir. İbn Haldûn, halife veya İmâm'ın seçilmesini vâcip bir iş olarak görmektedir. Çünkü Sahâbe ve Tâbiîn tarafından halifenin bulunması vâcip olarak kabul edilmiştir.¹²⁹

İbn Haldûn'un dediğine göre; "*Râşidîn Halifelerden sonra gelen kişiler, din temellerinden uzak durmuşlar, hilâfet şartlarını yerine getirmek için, şiddet uygulayarak zorla halktan hilâfet bey'atını almışlar*".¹³⁰

Peygamber (s.a.v.) kendisinden sonra hilâfetin ortaya çıkacağını bildiği için bu olayla ilgili şöyle buyurmuştur: "*Peygamberler Benî İsrâîl'in işlerini yönetmiştir. Her ne zaman bir Peygamber vefât etmiş ise, ondan sonra bir başka Peygamber gönderilmiştir. Gerçekten benden sonra hiç bir Peygamber gelmez. Lâkin halife gelecek ve çok sayıda olacaktır*". Sahâbe; "*Bize ne emredeceksiniz Ey Resulullah?*" diye sorduğunda. şöyle buyurmuştur: "*Onlara verdiğiniz söze karşı vefâlı olun ve haklarını da veriniz. Yüce Allah onlara bu sorumluluğa karşı hesap soracaktır*".¹³¹ Bu Hadis-i Şerif şu şekilde yorumlanabilir, halifelerin seçimi biat alma tarzıyla olmalı ve halk halifenin hakkını vermelidir. Ama bu onların uygun olmayan kişilere biat vermeleri veya onları halife seçmeleri anlamına gelmez. Çünkü halifelik görevini alan kimse, bütün şartları sağlamalıdır.

¹²⁷ Muhammed Hamidullah, a.g.e, s.23.

¹²⁸ Abdülaziz Parazani, a.g.e, s.472

¹²⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, ss.366-367.

¹³⁰ a. e. , C.I, ss.366.

¹³¹ el-Buhârî, *Sahih-ı Buhârî*, C.IV, Kahire: Dârü's-Şa'ab, 1987, Hadis No:34-55, s.206.

Ayrıca Hadis-i Şerifte Peygamber'den (s.a.v.) sonra Hilâfetin ortaya çıkacağı açıktır, ama bu makâm ortaya çıktığı zaman sorunsuz olmamıştır. Çünkü Peygamber (s.a.v.) vefât etmeden önce hiç kimseyi halife olarak yerine seçmemiştir. Kuşkusuz Peygamber (s.a.v.) Müslümanların tek bir aileden halife seçmemesi ve bunun bir gelenek olmaması için kimseyi seçmemiş, yaşadıkları dönemde karar verme adımını Müslümanlara bırakmış ve şöyle buyurmuştur: “*Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz*”.¹³²

Bundan dolayı ki hangi kişi beğenilirse ve uygun görülürse o kişinin halife seçilmesi için bu görevi Müslümanların kendilerine bırakmıştır. Ama daha önce de değinildiği gibi, Peygamber'in (s.a.v.) vefâtından sonra din bakımından ruhi bir boşluk ortaya çıkmıştır. İlk başta Müslümanların dinden uzaklaşmaları ve hilâfeti ele geçirme çabaları başlamıştır. Neticede sorunlar ortaya çıkmış ve Müslümanlar birlik ve beraberlik yerine bölünmeye doğru gitmiştir. Meselâ; Ensar kendilerinden olan Sa'd Bin 'Ubad'e'yi Peygamber'in (s.a.v.) yerine Emîr olarak seçmek istemişlerdir.¹³³

Bu durumda câhiliye dönemi asabiyetinin yeniden ortaya çıktığı görülebilir. Çünkü hilâfet makamını elde etme siyasetinin yanı sıra, her biri Peygamber'in (s.a.v.) yerine ulaşabilmek için dini kullanmıştır. Meselâ Sa'd sahâbeye seslenerek: “*Ey Ensâr Cemâ'atı bu dine imân eden ilk insanlar sizlersiniz. Sizin bu dine büyük katkılarınız vardır. Resulullah (s.a.v.) bu risâleti ilân ettiği zaman, kabilesinden bir kaç kişi dışında hiç kimse onun çağrısına cevap vermedi ve putperestliği bırakmadılar. Bunun yanında çağrışı ilân etmesine de engel oldular. Tam o zamanda sizler bu çağrının isteklerine doğru adım attınız...*” demiştir.¹³⁴ Bu nedenle halife'nin Ensârdan olmasını istemiştir. Hatta en son her iki taraf yanî Muhâcir ve Ensâr “*Bir Emîr bizden, bir Emîr de sizden olsun*” deyerek iki halifenin olmasını bile teklif etmiştir.¹³⁵

Artık Peygamber'in (s.a.v.) vefâtının İslâm Devleti'nin durumu üzerinde ne kadar etkili olduğu bellidir. Ayrıca onun vefâtından sonra, insanlık yeniden heves ve arzularını doyurmaya ve makamlara ulaşabilmeye doğru koşmuştur. Dünyanın bu isteklerine doğru koşan Müslümanların aralarında da ayrımcılık ve problemlerin ortaya çıktığını söylenebilir.

¹³² Müslim, *El-Müsnedü's-Sahihü'l-Muhtasar*, C.VII, thk. Mecmuatü'l-Muhakkikin, Beyrut: Dârü'l-Ceyl, H.1333, Hadis No:6201, s.95; En-Nevevi, *Menâhicü's-Şerh Sahihü'l-Müslim el-Haccac*, C.XV, 2.b, Beyrut: Dâr Ahyâü't -türâsi'l-Arabî, t.y, Hadis No:2363, s.116; Abdürraûf el-Münâvî, *Feyzü'l-Kadir Şerhu'l-Camii's-Sağir*, C.I, Mısır: Mektebetü't-Ticare, H.1356, Hadis No:975, s.489.

¹³³ Vakidî, *fütûhi'l- 'Irâk*, thk. Yahya el-Cuburî, y.y: Dârü'l-Garb, 1995, s.32; Mekki el-'Usâmî. *Simtu'n-Nucümü'l-'Avâli fi Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâli*, C.II, thk. Adil Ahmet Abdülmevcut, Ali Muhammed Ma'uz, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998, s.330.

¹³⁴ Bâkir Şerif el-Kureyşî, *Mu'temerü's-Sakife*, İran: Matbaa-i Şeri'at, 2005, s.126.

¹³⁵ Ebû Ya'lâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübül-İlmiyye, 2000, s.19; El-Huzâî, *Tahrîcü'd-delâlâti's-sem'iyye*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'l-Garbü'l-İslâmiye, 1995, s.40.

Ensâr arasındaki bazı Sahâbeler Hz. Ebû Bekir'i halife olarak seçmeyi düşünmüştür. Bu görüşe karşı bazı sahâbeler halifenin Peygamber'in (s.a.v.) ailesinden gelmesi gerektiğini ve özellikle Alî b. Ebî Tâlib'in olmasını istemiştir.¹³⁶ Bu amaca ulaşmak için Peygamber'in (s.a.v.) Hz. Ali'ye buyurduğu “*Senin bana olan menziletin (konumun) Harun'un Musa'ya olan konumu gibidir. Ancak benden sonra Peygamber yoktur*”.¹³⁷ Hadis-i Şerifini bahâne olarak göstermiştir. Halife seçimi konusunda Müslümanlar üç farklı görüşe ayrılmışlardır:

- Hazrec kabilesi *Sa'd Bin Ubade*'nin halife olmasını,
- Bazı Muhâcirler Hz. *Ebû Bekr*'in halife olmasını,
- Hâşimiler ise Hz. Ali'nin halife olmasını istemiştir.¹³⁸

O yüzden şöyle söylenebilir ki o dönemde insanların hevesleri aklına hâkim olduğu için bu durum onlara birbirine karşı savaş ilân etme adımını attırmıştır. O sırada yıllarca beraber çaba gösterdikleri ve emek verip elde edilmiş amaçlar boşa gitmek üzereydi. Ama aralarındaki Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali gibi kabiliyetli Sahâbeler bu durumun daha fazla kötüye gitmesini engellemiştir. Bu dört sahâbe diğer Müslümanlar'dan farklı düşünerek, din esaslarını madde ve otoritenin üzerinde görmüştür. Onun için üç tarafın beraber yapmış olduğu müşâvereden sonra, halifenin sadece Kureyş Kabilesi'nden olması ve bu makâmın Kureyşliler dışında hiç kimseye verilmemesi kararı alınmıştır.¹³⁹ Kureyşliler Peygamber'in (s.a.v.) yakın akrabaları oldukları için onlardan halife seçilmiştir.¹⁴⁰ Bu kararlardan sonra Sakife-i Benî Sa'ide gününde Müslümanların ilk halifesi olan Ebû Bekir'e herkes bey'at etmiştir.¹⁴¹ Bu olaydan sonra İslâm Devleti'nde yeni bir yönetim sistemi ortaya çıkmıştır.

Belli ki İslâm Devleti'nde halifeyi seçmek için, o kişinin sadece belîğ olması veya dini ibadetlerini yerine getirmesi yeterli olmamıştır. Ancak bu işlerde daha başka yöntemler de uygulanmıştır. Bu yöntemlerden biri ise seçilmiş olan kişi yani halifeye söz (bey'at) vermektir. Genellikle İslâm Tarihin başlarında iki çeşit bey'at uygulanmıştır:

Özel Bey'at (*Bey'a El-hasse*): Bu tür bey'at, halifeye söz vermek amacıyla devletin birkaç büyük ve saygı değer adamının bir araya gelmesi şeklinde olur.

¹³⁶ İbn Teymiyye, *el-İmâme ve's-siyâse*, C.I, thk. Ali Şirî, Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1995, ss.30-31.

¹³⁷ İbn İsmâil er-Rassi, *er-Red ale'r-Râfıza*, thk. Hanefi Abdullah, Kahire: Dârü'l-Afâki'l-Arabiye, 2000, s.27; İbn Teymiyye, *Şübühât havle Sahâbe ve'r-red aleyhâ: Ümmü'l-mü'minin Âişe*, C.II, thk. Muhammed Mâlullah el-Halidî, Riyad: Dârü'l-Müntaki, 2012, ss.43-44.

¹³⁸ Selahaddin Muhammed Nevâr, *Nazariyetü'l-Hilafe ve'l-İmâme: Tatavuruha es-Siyasi ve'd-Dini*, İskenderiye: Menşעתü'l-Mua'rif, 1996, s.10; Sa'id Abdülazîz Sâlim, *Tarihü'd-Devletü'l-Arabiye*, y.y: Müessesetü Şebabü'l-Cami'a, t.y, s.155.

¹³⁹ Numan Abdürrezzak es-Samarâi, a.g.e, s.61.

¹⁴⁰ Mahmud Garib, *Hilafetü Ebû Bekr es-Sıddık*, Kahire: Merkezü'l-Kitap li'n-Neşir, t.y, s.52.

¹⁴¹ Mer'î b. Yûsuf, *Telhîsu evsâfi'l-Mustafâ ve zikru men ba'dehü mine'l-hulefâ*, thk. Abdullah Muhammed el-Kenderi, Küveyt: Dârü'n-Nevâdir, 2011, s.83.

Genel Bey'at (*Bey'a El- 'amme*): Bu tür bey'at halk tarafından verilir. Genellikle, halk seçilmiş halifeye camide bey'at eder.

Hakikaten her iki Bey'at birbirine bağlıdır. İkisinden birini yapmadan o işlem tam olmaz. Hulefâ-yi Râşidîn işaret edilen bu iki bey'at türünden biriyle seçilmiştir.¹⁴² Bu çeşit seçimlerde halka tamamen özgürlük verilmiş; hatta kadınların katılmasına da izin verilmiştir.¹⁴³

Ebû Bekr'in hilâfet döneminde (H.11-13 / M. 632-634) İslâm Devletinin siyasi durumu müşavere sayesinde istikrarlı ve sakindir.¹⁴⁴ Çünkü İslâm'ın en önemli temellerinden biri müşâvere olmuştur.¹⁴⁵ Hem Peygamber (s.a.v.) hem de Hulefâ-yi Râşidîn'in döneminde bütün alanlarda müşâvereye çok önem verilmiştir. Çünkü adalet, idâre, toplum ve daha birkaç alanın temelleri üzerine karar verilmesi veya bu alanların sorunlarını çözebilmek için müşavereye ihtiyaç duyulmuştur.¹⁴⁶ Peygamber (s.a.v.) işlerinde en çok sahabeyle istişare etmiştir.¹⁴⁷

Ebû Bekr vefât etmeden önce, kendisinden sonra gelen hilâfetin sorunlarını çözebilmeleri ve müşâvere için yanına sahabeyi çağırmıştır.¹⁴⁸ Müşâvereden ve halkın rızası alındıktan sonra Hz. Ömer'i kendisinden sonraki halife olarak seçmiştir.¹⁴⁹

Hz. Ömer'in (H. 13-23/ M. 634-644) döneminde de yine Hz. Ebû Bekr'in dönemi gibi sahabeyle müşâvereye çok önem verilmiştir.¹⁵⁰ Özellikle Beytü'l-mâl'in harcamalarında müşâvere yoluyla karara varılmıştır.¹⁵¹ Bunun dışında askeri alan önemsendiği için İslâm Devleti'nin coğrafyası genişlemiş ve farklı milletler İslâm dinine girmiştir.¹⁵²

¹⁴² Bey'at ile ilgili daha fazla bilgi almak için bkz. Ahmet Mahmut el-Mahmut, *El-Bey'a f'il İslâm*, y.y: Dârü'r-Razi, t.y; Ahmet Fuat Abdülcevat Abdülmecit, *el-Bey'a Müfekkîr Ehli Sünnet ve'l-Akdül İctimai fi'l-Fikri's-Siyasi el-Hadis*, Kahire: Dârü Kuba, 1998.

¹⁴³ Ahmet Şevki el-Hancerî, *el-Hürriyetü's-Siyasiye fi'l-İslâm*, 2.b, Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1983, s.52.

¹⁴⁴ Sılah Abdülfettah el-Halidî, *Halifekâni Râşidîn le Nevan Ceynişinbwn-u Şehitbwnda*, çev: Fatih Muhammed Sengavi, Erbil: Naz Matbaası, 2002, s.70.

¹⁴⁵ Atyye Adlan, a.g.e, s.169.

¹⁴⁶ İslâm Devleti'nde müşâverenin önemi hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Muhammed b. Elda b. Ahmet, *er-Rai ve Meşveret*, y.y: Tâirü'l-İlim, H.1419; Ahmet Çelebi, *Mevsûatü'l-Hazarati'l-İslâmiye*, C.VI, 8.b, Kahire, Mektebetü'n-Nadhatü'l-Misriye, 1996, ss.65-69; Atiye Adlân, *en-Nazariyetü'l-'Amme en-Nizamü'l-Hükm fi'l-İslâm*, Kahire: Dârü'l-Yesir, 2001, ss.169-230; Abdülaziz İzzet el-Hayyat, *en-Nizamü's-Siyasi fi'l-İslâm*, Kahire: Dârü's-Selam, 1999, s.89; Muhammed el-Cevher Hamid el-Cevher, *en-Nizamü's-Siyasi el-İslâmi ve'l-Fikrî'l-Librâlî*, Kahire: Dârü'l-Fikrî'l-Arabi, 1993, ss.93-118.

¹⁴⁷ Muhammed Muhammed Naşid, *el-Fikrî'l-İdari fi'l-İslâm*, İmarat: Merkezü Cem'iyeti'l-Macit li'S-Sakafe ve't-Türas, 1997, s.198.

¹⁴⁸ Ekrem Ziya el-'Umerî, *Serdem-I Hilafet-i Râşidîn*, çev: İhsan Burhaneddin, y.y: Tışk Matbaası, 2009, s.52.

¹⁴⁹ Ali Muhammed Sallavi, *Ömer-i Kur-i Hattâb*, çev: 'Affan Şeyh Sıddık, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009, s.95.

¹⁵⁰ Amr-u Halid, *Halifekân-i Râşidîn*, 2.b, çev: Miran Ferhat, Süleymâni: y.y, t.y, ss.43-44.

¹⁵¹ Ekrem Ziyânü'l Ömerî, *Serdem-I Hilafet-i Râşidîn*, s.93.

¹⁵² Aram Kâdir, *İslâm-u Siyaset*, y.y: Pahşi Nuser Matbaası, 2007, s.52.

Hz. Ömer şehit edilene kadar bu siyasete devam edilmiştir. Vefât etmeden önce altı kişilik bir heyet kurdurmuştur.¹⁵³ Heyetten, vefâtından sonra üç gün geçmeden halife olarak bir kişiyi seçmelerini istemiş¹⁵⁴ ve halifelik görevini almaması için oğlu Abdullah'ı da uzaklaştırmıştır.¹⁵⁵

Hz. Ömer'in vefâtından sonra Hz. Osman (H.23-35/M.644-656) Hilâfet makamına geçmiştir. Ama Osmân kendisinden daha önceki halifeler gibi Hilâfet'in yönetiminde başarılı olamamış ve nihâyetinde şehit edilmiştir.¹⁵⁶

Hz. Osman'dan sonra, sahabenin müşaveresi ve halkın bey'atı ile İslâm Devleti'nin siyasi egemenliği Hz. Ali'ye geçmiştir.¹⁵⁷ Hz. Ali'nin (H.35-40/M.656-661) dönemi daha önceki dönemlerden farklıdır. Çünkü İslâm Devleti'nin durumu karışık hale gelmiştir. Cemel Vak'ası ve Siffîn Savaşı gibi iç savaşlar olmuş ve aynı zamanda Hâricî grubu Hz. Ali'nin döneminde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Hz. Ali'nin döneminde İslâm Devleti'nin başkenti Medine'den Kûfe'ye taşınmıştır.¹⁵⁸

Hz. Ali'nin şehâdetinden sonra Hilâfet sorumluluğu Hz. Ali'nin oğlu Hasan (H. 40-41 / M.660-661) verilmiştir. Ama daha sonra İslâm Devleti'ndeki karışıklıktan dolayı Hasan (H.41/M.661) yılında Hilâfet görevini Muâviye bin Ebû Süfyan'a teslim etmiştir ve o yıl Cemâ'a Yılı olarak bilinmektedir.¹⁵⁹ Aynı yılda Emevî Devleti (H.41-132 / M.661-750) kurulmuştur.

3.2. HALİFE OLMANIN ŞARTLARI

Hulefâ-yi Râşidînden sonraki dönemden günümüze kadar birçok kişinin halife veya hâkim adı altında onların yerine geçmiş ve hükmetmiş olmaları bizim bu konuyu ele almamızın sebebidir. Bu sorumluluğu alan ve göreve geçen kişiler, her zaman halk tarafından kutsal görülüp emirlerine itaat edilmiştir.

İslâm Devleti ve Müslümanların farklı grup, hizip ve cemiyetlere dağılmalarına rağmen, her grup veya hizip kendisine özgü bir başkana sahip olmuştur. Her başkan kendisini Hulefâ-yi Râşidîn gibi görmektedir, ancak İslâm siyaset anlayışına göre İslâm lideri olma iddiasında bulunan her kimse altı ana şartı yerine getirmelidir. Eğer o altı şartı yerine getirmiş

¹⁵³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s195.

¹⁵⁴ Yûsuf Muhammed el-Kând Huluvî, *Jiyân-i Havâlân*, C.I, çev: Nihat Celal Habibullah, y.y: Reynüve Matbaası, 2011, s.637.

¹⁵⁵ Ekrem Ziyânü'l Ömerî, *Serdem-i Hilafet-i Râşidîn*, s.93.

¹⁵⁶ Araz Ferik Zeynel, *Ceng-i Derûni*, 2.b, Süleymâni: Peyvend Matbaası, 2011, s.103.

¹⁵⁷ Kusey el-Hüseyin, *Mevsûatü'l-Hadarati'l-Arabîyye el-Asrî'l-İslâmi*, Beyrut: Darü'l-Biar, 2005, s.320.

¹⁵⁸ Celâl Emîn Beg, *Mejuy-i Kürdü Hâvsekâni*, Süleymâni: Şivân Matbaası, 2003, s.390.

¹⁵⁹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C.V, s.162-163; ez-Zehebî, *el-İ'lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm*, C.I, thk. Mustafa b. Ali İvaz – Rebi' Ebû Bekir Abdülbâki, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sakâfe, 1993, s.30.

ise o zaman lider (Veli Emîr) olarak anılma hakkını kazanmaktadır. Bu altı şarta daha sonra uzun bir şekilde izah edilecektir.

Halife olmanın şartlarıyla ilgili yazarların farklı görüşleri vardır:

İbn Haldûn'a göre halife olmanın şartları dördttür: “*İlim, 'Adâlet, Kifâyet, Duyu Organlarının ve uzuvlarının sağlam ve salim olması*”.¹⁶⁰ Ama birçok yazara göre halife olmanın şartları yedi ana noktada bulunmaktadır:

Adalet: Adalet bütün şartlarıyla beraber yerine getirilmelidir.

İlim: Siyaset yönetiminde ictihâd mertebesine ulaşan ilme sahip olmalıdır.

Duyu Organlarının Sağlığı: (Duymak, görmek ve dil) hislerinde sağlıklı olması gerekmektedir. Yâni hissettiği bütün varlıkları telaffuz etmesi için konuşması gerekmektedir.

Vücut Organlarının Sağlığı: Hareket, koşma, kalkma gibi vücudun etkinliklerini engelleyen hiçbir eksikliğin olmaması gerekmektedir.

Karar Verme Becerisi: Maslahatı elde edinmek için, siyaset ve gözetim kararları uygun olmalıdır.

Cesaret ve Yardım: Lider, halkı koruması ve düşmanlara karşı cihâd etmesi için cesaret ve yiğitliğe sahip olmalıdır.

Nesep: Çoğu yazarlar lider veya halifenin seçilmesinde nesep şartını koymuştur. Bu şarta göre halife Kureyş'ten bir kişi olmalıdır.¹⁶¹

Bu şartlar kısaca şu şekilde açıklanabilir:

Adâlet: Belli ki adâletin temel şartlardan biri olarak bir lider veya hâkimde bulunması gerekmektedir.¹⁶² Onun için herhangi bir liderin işlerinde adalet bulunmazsa ve halk devlette adâletsizliği hissederse, o zaman halk o liderin hilekâr olduğunu ve beklenen gerçek liderin o olmadığını anlar. Çünkü gerçek liderler kendisine yakın kişiler ve normal halk arasında hiçbir fark gözetmezler. Artık bundan sonra gerçek liderin alışkanlıkları belirginleşir. Ama eğer bir lider devletin sorumluluklarını sadece kendisine yakın kişilere teslim ederse, o zaman ne o kişi gerçek lider olabilir, ne de halk onun yönetiminde-huzur bulabilir.

İlim: Bir lider ilim bakımından ve idâre alanında tecrübeli bir şahıs olmalıdır.¹⁶³ Devlette beklenmeyen kritik bir olay meydana geldiği zaman, liderin kendi ilmi ile içtihat yaparak uygun bir çözüm bulabilmesi gerekmektedir. Acil problemlere çözüm bulamayan,

¹⁶⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.368.

¹⁶¹ el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, thk. Halid Abdüllatif, Sabi' el-İlmi, Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-Arabi, 1999, ss.31-32; Hasan el-Hac Hasan, *Hadaratü'l-Arab fi sadri'l-İslâm*, Beyrut: Müessesetü'l-Camia, 1992, s.154; Abdurrahman İbrahim Za'iyân, *el-İdare ve'l-Hüküm fi'l-İslâm ve'l-Fikr ve't-Tatbik*, Suudia: y.y, 1991, ss.205-206.

¹⁶² el-Mâverdi, *Nasihatü'l-mülük*, thk. Hıdır Muhammed Hıdır, Küveyt: Mektebetü'l-Fellah, 1983, ss.215-216; Mûsulî eş-Şâfiî, *Hüsnu's-sülûki'l-Hâfiz Devletü'l-Mülûki* thk. Fuat Abdünnaim Ahmet, Riyad: Darü'l-Vatan, t.y, ss.55-66

¹⁶³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.368.

milletini kötü durumlardan hızlıca kurtarma kararını veremeyen kişi gerçek lider olamaz ve halk o kişide halifelik şartlarının bulunmadığını bilmelidir.¹⁶⁴ Çünkü lider kendi havasında olduğu için ve bollukta yaşadığından dolayı, milletini cahil gibi görür ve onların duygularıyla oynar. Onun için seçilecek olan lider, milletini sorunsuzca en iyi şekilde yönetebilmek için ilim sahibi olmalıdır.

Duyu Organlarının Sağlığı: Bir liderin duymak, görmek, konuşmak gibi duyularının sağlığı yerinde olmalıdır. Bunun temel bir nokta olarak liderde bulunması gerektiğini söyleyebiliriz. Burada her duyunun sağlığından emin olmanın bir amacı vardır. İşitmek ve duymak duyusundan amaç şudur; bir lider kulağına gelen her türlü söze inanmamalı ve tuzağa düşmemelidir. Duyma hissi çok iyi olan lider, etrafındaki sözlere sadece bir sağır gibi bakınca o zaman bir faydası olmaz.

Bir liderin sadece kendisine yakın kişileri ve zenginleri değil, toplumun bütün kesimlerini göz önünde bulundurması gerekmektedir. Herkese aynı gözle bakmadığı zaman, yüksek makamda olanlar için bir kurtarıcı gibi; alt tabakada yaşayan insanlar için kör gibi davranmaktadır.

Bir liderin dili sağlam olmalıdır. Verdikleri kararlardan toplumun bütün kesimleri eşit biçimde faydalanmalı; kararlar yalnızca yüksek tabakanın ve zenginlerin için değil, bütün toplumun yararına olmalıdır.

Vücut Organlarının Sağlığı: Bir lider vücudunun bütün organlarını halkın menfaatleri için kullanmalıdır. Aynı zamanda özel menfaatlerden uzak durmalıdır.

Karar Verme Becerisi: Halkın hayatını bolluğa ve daha iyi bir seviyeye ulaştırabilmek için, lider uygun zamanlarda uygun kararları vermelidir.

Cesaret ve Yardım: Halkını her zaman bütün tehlikelerden korumak için lider bir tür cesaret ve yiğitliğe sahip olmalıdır. Lider genel menfaatler için verdiği kararlarda cesaretli olmalıdır. Ve herhangi bir sebeple veya herhangi bir yerde Müslümanlar sıkıntıya düşerlerse, kendi yararlarını düşünmeksizin hemen onları koruma cesaretini göstermelidir.

Nesep: İbn Haldûn'a göre halifenin Kureyş kabilesinden olması seçimde en önemli noktalardan biridir. Sakife gününe istinaden, bütün sahabe halifenin sadece Kureyş ailesinden olmasını ve onlar dışında hiçbir kabilenin halife olma hakkına sahip olmamasını kabul etmiştir.¹⁶⁵

Açıkçası halifenin seçiminde yazarların çoğu tarafından bu nokta çok önemsenmiştir. İslâm'ın başından beri bu Nesep ayrımcılığı Müslümanların parçalanmasına sebep olmuştur.

¹⁶⁴ a. g. e. , C.I, s.368.

¹⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.369.

Bu şart Peygamber'in (s.a.v.) “*İmâmlar Kureyş'tendir, hilâfet Kureyş'tendir*”.¹⁶⁶ Hadis-i Şerifine dayanarak konulmuştur.

İmâmların veya halifelerin seçiminde sadece bu Hadis-i Şerif'e bel bağlamak yetmez, çünkü diğer bir Hadis-i Şerif'te Peygamber (s.a.v.) “*Üzerinize başı kuru üzüm gibi siyah, Habeşli bir köle bile tâyin edilse dinleyin ve itâ'at edin.*”.¹⁶⁷ şeklinde buyurmaktadır. Kureyşliler güç ve büyüklüğü diğer kabileler üzerine daha fazla icbâr etmeyi istemiştir. Yine başka bir Hadis-i Şerifte Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “*Bu din, hepsi Kureyş'ten gelecek olan on iki halifeye kadar aziz ve güçlü olacaktır*”.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, C.I, thk. Atıyye ez-Zehrânî, Riyad: Darü'r-Raye, 1989, Hadis No:330, ss.95-96; Mehmed Said Hatipoğlu, “İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik HİLAFETİN KUREYŞLİLİĞİ”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (1979), 121-213.

¹⁶⁷ el-Ferrâ el-Begavî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, C.II, 2.b, thk. Muhammed Nasreddin el-Elbanî, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1979, Hadis No:3663, s.1085.

¹⁶⁸ İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve'l-messânî*, C.III, thk. Bâsım Faysal Ahmet, Riyad: Dârü'r-Raye, 1991, Hadis No:1448, s.126; *Kitâbü's-Sünne*, C.II, thk. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, Beyrut, Metebetü'l-İslâmiyye, 1400, s.520; Ebû Avâne, *Müstahrec Ebû Avâne*, C.IV, thk. Eymân b. Ârif ed-Dimaşkı, Bayrut: Dârü'l-ma'rife, 1998,s369.

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE HİLÂFETİN VERASETE DÖNÜŞMESİ

1. EMEVÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Ez-Zehebî gibi tarihçiler Emevî Devleti'nin (H. 41/M. 66) yılında kurulmuş olduğu görüşündedir. O yılda halkın geneli tarafından (Hasan b. Ali)'ye bey'at verildiği halde kendisi bir müddet geçtikten sonra hilâfeti Muâviye b. Ebû Süfyân'a devredip Hilâfet makamından istifa etmiş olup bu olaydan sonra Emevî Devleti tarihi başlamıştır.¹⁶⁹

Devletin isminin Emevî olmasının sebebi ise kurucusu olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın dedesinin Umeyye ismini taşıması ve bu devletin bütün halifelerinin Umeyye ailesinden gelmesidir.¹⁷⁰

İslâm Devleti'nin içinde istenmeyen birçok problemlerin neticesinde Emevî Devleti kuruldu. Hulefâ-yi Râşidîn'in üçüncü halifesi Hz. Osman b. Affân'ın şehit edilmesi, gün geçtikçe İslâm Devleti'nin sorunlarını daha fazla arttırdı. Özellikle Müslümanlar'ın büyük bir kısmı en kısa zamanda katillerden intikâm almak istedi. Hatta Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak isteyen Mü'minlerin annesi Âişe¹⁷¹ o görüşte olanlardan biriydi. Fakat halife Hz. Ali'nin İslâm Devleti'nin durumu netleşip sakinleşinceye kadar katillerin cezalandırılmasının geciktirilmesi şeklindeki görüşü olayları daha kötü bir duruma yöneltmiştir.

Böylece İbn Haldûn *el-İber* eserinde bu olaya şöyle değinmiştir: her iki tarafın araları günden güne kötüleşti ve birbirleriyle savaşmak için ordularını hazırladılar. Her iki ordu (H. 36/M. 565) yılında Cemel Savaşı denilen savaşta karşı karşıya geldi ve birçok askerin şehit edilmesinden sonra, Hz. Ali'nin ordusu savaşı kazandı. Bu savaşta kan davası güden tarafın önderliğini yapan mü'minlerin annesi Âişe karşı taraf ordusunun eline esir düşmüştür.¹⁷² es-

¹⁶⁹ ez-Zehebî, *el-İ'lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm*, C.I, s.30.

¹⁷⁰ İrfan Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:39, Sayı:1, (1999), s.147.

¹⁷¹ Mecmuatü'l-Bahisin, *Âişe Ümmehâtü'l-mü'minîn*, Suudiyya: ed-Darrü's-Sünni, H.1431; Muhammed Rahmetullah Hafız en-Nedvî, *Sîretü's-Saidete Âişe Ümmehâtü'l-mü'minîn*, Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 2003; Muhammed Ali Kutup, *Âişe Muallimetü'r-Rical ve'l-Ecyal*, y.y: Mektebetü'l-Kur'an, t.y; Muhammed Şelebi, *Âişe Ümmehâtü'l-mü'minîn*, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1998.

¹⁷² Cemel Savaşı hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Seyf b. Ömer, *Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütüh, Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Âişe ve Ali*, thk. Kasım es-Samarâi, 2.b, y.y: Dârü Ümeyye, H. 1418, ss.237-421; İbnü't-Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâr Sâdir, t.y, ss.84-89; Ebû'l-Mekârim, *Vak'atü'l-Cemel*, thk. Es-Seyid Hüseyin Sebib, y.y, 1999.

Seâlibî (ö. 429/1038) bu olayı değerlendirirken savaşta kazanan tarafın olmadığını söylemeleri dikkat çekicidir, çünkü bu Medine'nin Müslüman halkı arasında meydana gelen bir savaştı.¹⁷³

Cemel Savaşı'nın bitmesi ile Hz. Ali ve Muâviye b. Ebû Süfyân'ın ilişkileri daha fazla gerginleşmeye başlamıştır. Özellikle savaşta Hz. Ali'nin ordusu kazandıktan sonra, Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırmasından umudu kesmeye başlamıştır. Bazı tarihçilere göre, Muâviye b. Ebû Süfyân kendi makamında kalmak için bu sebebi bir bahane olarak kullanmıştır. Hz. Ali halife olunca, Hz. Osman'ın zamanında atanan bütün vâlileri uzaklaştırmaya ve onların yerine yeni vâliler tâyin etmeye karar vermiştir. Hz. Ali, Muâviye'ye bu konuyu anlatmak ve kendisine bey'at etmesi için onu çağırmıştır. Ancak Muâviye b. Ebû Süfyân bu teklifi, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın öldürülmesine göz yumduğu ve katillerini ordusunda barındırdığı iddiasını tekrarlayarak reddetmiş ve katiller teslim edilmediği takdirde savaştan başka bir şeyi kabul etmeyeceğini bildirmiştir.¹⁷⁴

Bu şekilde bir yandan Mu'aviye'nin halifenin emrinden çıkması, diğer yandan her iki tarafın barışma çabalarının neticesiz kalması, Sıffin Savaşı'nın meydana gelmesine sebep olmuştur.¹⁷⁵

İbn Haldûn *el-İber* kitabında şöyle demiştir: "*Halife Hz. Osman şehit edildiği zaman Amr bin al-'As Filistin bölgesindeydi. Bu haberi alınca üzülen ağlamaya başladı ve her şekilde Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırması gerekir dedi. O sırada Muâviye b. Ebû Süfyân'a bey'at vererek ona sen haklısın ve mazlum Hz. Osman'ın katillerinden intikamını alırsın demiştir*".¹⁷⁶

Diğer bir rivâyete göre; Ebû Müslim el-Havlânî birkaç kişi ile beraber Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yanına giderek şöyle demiştir: "*Ey Muâviye sen Hz. Ali'nin karşısında mı duruyorsun yoksa kendini ondan daha iyi mi görüyorsun? Muâviye de şöyle cevap vermiştir: 'Hayır, vallâhi Hz. Ali'nin benden daha iyi ve daha haklı olduğunu biliyorum, ama siz Hz. Osman'ın mazlum bir şekilde şehit edildiğini bilmiyor musunuz? Ben Hz. Osman'ın kuzeniyim, Hz. Ali'den sadece Hz. Osman'ın kan davası intikamını isterim. Hz. Ali'nin yanına gidin ve deyin ki Hz. Osman'ın katillerini bana teslim etsin, ben de onun hilâfetine bey'at vereceğim. Temsilciler Hz. Ali'nin yanına döndüğü zaman, ona Muâviye'nin isteklerini anlatmış ama Hz. Ali kabul etmemiştir*".¹⁷⁷

¹⁷³ es-Seâlibî, *Simârü(ssemerü)'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Beyrut: Mektebetü'l-'Asriye, 2003, s.286.

¹⁷⁴ Daha fazla bilgi almak için bkz. Münir Muhammed el-Fuzbân, *Muâviye b. Ebû Süfyân: Sahâbî Kebîr ve Melik Mücâhid*, 3.b, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996, ss.178-183.

¹⁷⁵ Hamid b. İbrahim el-Osman, *Muâviye b. Ebû Süfyân*, y.y, 2013, ss.196-197.

¹⁷⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, C.II, thk. Halil Şehhade, Beyrut: Dârü'l-Fikir, 2000, s.624.

¹⁷⁷ Ekrem Ziyâü'l-Ömerî, a.g.e, s.401.

Burada eğer İbn Haldûn'un Muqaddimesinde, asabiyet teorisini Muâviye üzerine uygulamakta ve şöyle demektedir: '*Kabile bireyleri arasında asabiyet kanı bulunan kimse, bireylerin ya da yakın akrabalarının birine zülüm edilirse, çok üzüdür ve bir gün onun intikâmını almayı arzu eder*'.¹⁷⁸ Bu sebeple İbn Haldûn Hz. Ali ve Muâviye arasında hiç kimseyi suçlu görmemiştir ve "Hz. Ali ve Muâviye arasında ortaya çıkan problemler savaş ve öldürmeye kadar dayanmış, ama bu savaş hiçbir zaman dünyânın boş arzuları için olmamıştır. Hz. Ali ve Muâviye kendi içtihadlarına göre haklı olup kötü niyetleri yoktur. Aynı zamanda Muâviye hak üzerinde savaşmış, ama hakkın belirlenmesinde yanlışlık yapmıştır." demiştir.¹⁷⁹

Burada Hz. Osman ve Muâviye arasındaki kan bağı, onun ciddi bir şekilde Hz. Osman'ın kan intikâmını almasına sebep olmuştur. Hiç olmazsa bu intikâm onun vücudunda var olan asabiyeti sakinleştirmiştir.

Bu tür inançlardan dolayı Hz. Ali ve Muâviye arasında anlaşma gerçekleşmemiş ve her iki tarafın orduları karşı karşıya gelmiştir. Böylece (H. 37/M. 657) yılında her iki taraf arasında Sıffin Savaşı meydana gelmiştir. Şiddetli çatışmalardan ve birçok sahabenin şehit edilmesinden sonra, Muâviye ordusunu yenilgiden kurtarmak amacıyla Kur'an sayfalarını mızraklarının ucuna takıp karşı tarafı Kur'an'ın hükmüne çağırması ve böylece istenmeyen Sıffin Savaşı durdurulmuştur.¹⁸⁰

Bu savaşın bitişi ile İslâm Devleti'nin durumu Hz. Ali Hâricîler tarafından şehit edilene kadar büyük oranda sakinleşme durumuna gelmiştir. Hz. Ali şehit edildikten sonra yeni halifeyi seçmek için Müslümanlar tarafından Hasan b. Ali'ye bey'at verilmiştir. İslâm Devleti'nin durumu kötüleşmeye başladığı zaman Hasan Müslümanlar'ın arasında eskisi gibi birlik ve beraberliğin geri dönemeyeceğini düşünerek, 41/M. 661 yılında Hilâfet makamından Muâviye adına vazgeçmiştir ve Râşid Halifelerden sonra ilk İslâm devleti "Emevî Devleti" adı ile ortaya çıkmıştır.¹⁸¹

2. HİLÂFET SİSTEMİNİN VERASETE DÖNÜŞME SEBEPLERİ

Daha önce değinildiği gibi Hz. Ali şehit edildikten sonra yeni halife olarak herkes Hz. Hasan'a bey'at vermiştir. Böylece görmekteyiz ki Hz. Ali hiç kimseden Hasan'ı Hilâfetin yeni halifesi olarak seçmesini istememiş; aynı zamanda halkın Hasan'a bey'at vermesini de

¹⁷⁸ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.256.

¹⁷⁹ a. e., C.I, s.386.

¹⁸⁰ Sıffin Savaşı hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1990; El- Belâzürî, *Cümelü nesebi'l-eşraf*, C.III, thk. Süheyl Zekkâr, Riyaz Zirkilli, Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1996, ss.108-121; İbn A'sem el-Kûfi, *Kitabü'l-Fütuh*, C.IV, thk. Ali Şiri, Beyrut: Dârü'l-Edva, t.y, ss.197-201.

¹⁸¹ İbn Haldûn, *el- İber*, C.II, ss.645-648.

reddetmemiştir. Halk Hasan'a yetenekli ve tecrübeli olduğu için değil; sevgi ve taraftarlık temelinde bey'at vermiştir. Onun için Hasan, İslâm Devleti'nin kötü durumunu Dört Halife dönemindeki gibi sakinleştirememiştir. Bu sebeple (H. 41/M. 661) yılında çaresiz bir biçimde hilâfet makamını Muâviye b. Ebû Süfyân'a teslim etmiştir. Bu şekilde İslâm Devleti'nde Râşidîn Hilâfeti dönemi sona ermiş ve yerinde Saltanat Dönemi başlamıştır. Mu'aviye'nin (H. 56/M. 675)¹⁸² yılında halktan oğluna bey'at vermelerini istemesiyle bu dönem gerçekleşmiştir.¹⁸³ Böylece Muâviye İslâm Devleti'nde halife seçmenin yeni bir sistemini meydana getirmiştir. Sisteme göre hilâfet babadan oğula, oğludan toruna mîrâs kanununa dayanarak devam etmiştir.¹⁸⁴ Bu sistem daha sonra gelen devletler tarafından uzun süre, hatta halen bazı devletlerde, sürdürülmüştür.

Şimdiye kadar araştırmacılar ve tarihçiler tarafından Emevî Devleti'ndeki verâset sisteminin meydana çıkmasının temel nedenleri hiçbir şekilde belirlenmemiştir.

2.1. İBN HALDÛN'A GÖRE HİLÂFET SİSTEMİNİN VERASETE DÖNÜŞME SEBEPLERİ

Emevî Devleti'nde verâset sisteminin ortaya çıkması ile ilgili İbn Haldûn *el-İber ve Muḫaddime* kitaplarının herhangi bir kısmında doğrudan bilgi vermemiştir. Ancak Muḫaddime'nin birkaç yerinde dolaylı bir şekilde bu sistemin ortaya çıkma nedenlerini anlatmıştır. Bununla ilgili şu şekilde ifadeler kullanmıştır: *Asabiyatin tabiû gayesi mülktür. Mülkün, asebiyetten vukua gelmesi ihtiyarî deḡildir. Varlığın ve varlıktaki mertebelerin zarurî bir sonucudur.*¹⁸⁵

İbn Haldûn'un görüşüne göre; verâset sistemi asabiyet neticesinde ortaya çıkar ve devlette mutlak monarşi sistemi oluşur. Bunun dışında verâset sisteminin teşekkülü doğal bir şey olduğu için ondan kurtulabilmek mümkün değildir¹⁸⁶.

İbn Haldûn bunun yanı sıra İslâm Devleti'nde bolluğun oluşmasını ve Müslümanların zenginleşmesini verâset sisteminin ortaya çıkmasına bir neden olarak görmüştür. Birçok zafer neticesinde İslâm Devletinin sınırları genişler ve bol ganimetler elde edilir. Aynı zamanda İslâm Devleti'nin komutanları ticâret veya ganimet yoluyla birçok mülk ve servete sahip

¹⁸² Bu tarihle ilgili farklı bir görüş olarak İslâm tarihçisi Zehebi, Muaviye'nin Yezîd'e H.51/M.671 yılında biat aldığı söylemektedir. Bkz. ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tadmîrî, Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabi, 2003, s.147.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1987, s.349.

¹⁸⁴ Ali Muhammed Sallavi, *Emîrû'l-Mü'minin Abdullah b. Zübeyr*, Kahire: Müessesetü İkrâ, 2006, s.36.

¹⁸⁵ İbn Haldûn, *Muḫaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.381.

¹⁸⁶ Erkoçoğlu, Fatih, "Devletin Yeniden Yapılandırılması", *İslâm Tarihi Ve Medeniyeti*, cilt: III, ed: Adnan Demircan, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018; s. 479-501.

olurlar. ¹⁸⁷ Burada bolluğun oluşumunda, İslâm komutanlarının mülk ve servetlerini koruyabilmek amacıyla egemenlikte daha fazla kalmak için çok çaba sarfettikleri görülür. Şüphesiz her zaman bolluk ve mülk insanın kişiliğini tamamen etkilemiştir.

İbn Haldûn'un görüşüne göre, veraset sistemi kabile asabiyeti sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Kendisi bunu şöyle değerlendirmiştir: "*Verâset sistemi ortaya çıktığı zaman devlet idâresinin doğal niteliği mutlak otoriteye ihtiyaç duymuş ve sadece bir kişinin hükmetmesini gerektirmiştir. Muâviye bu makamı kendisinden ve ailesinden uzaklaştırmamıştır. Çünkü doğduğundan beri asil bir ailede yetişmiş bir kişi olarak farklı görevleri üstlenmiştir. Doğal asabiyet onun fitratında bulunduğu için hilâfeti saltanata dönüştürme kararını vermesine sebep olmuştur. Bunun dışında Emevî ailesi bu görevin sorumluluğunu Muâviye'ye vermiştir. Bundan dolayı kolay bir şekilde egemenliği bırakmamıştır. O zamanda Emevî hânedânları arasında egemen asabiyeti şiddetli bir şekilde oluşmuş; hatta bu sisteme karşı duran veya Muâviye'ye destek vermeyen kişi kabileden dışlanmıştır. Eğer Muâviye o dönemde verâset sisteminin ortaya çıkartmak ve mutlak egemenlikte ısrar etmesi dışında başka bir şey yapsaydı, o zaman onun arkasında duran Müslümanların arasında bozulma ve parçalama meydana gelirdi. Aynı zamanda Muâviye Müslümanların birlik ve beraberliğinin sağlanmasını verâset sisteminin oluşmasından daha önemli görüyordu ve Müslümanlar'ın hepsinin veraset sistemine karşı çıkamayacağını düşünüyordu*".¹⁸⁸

İbn Haldûn kitabın başka bir yerinde şöyle demiştir: "*Müslümanların arasında ayrımcılık ve bölünme ortaya çıkmaması için Muâviye oğlu Yezîd'i kendi yerine görevlendirmiştir. Çünkü Emevî hânedânları Hilâfet saltanatını sadece kendileri için istemiştir. Eğer Muâviye Hilâfet için kendisinden sonra Yezîd dışında başka bir kişiyi koymuş olsaydı, o zaman Emevî ailesi ona karşı gelecek ve aralarında savaş meydana gelecekti*".¹⁸⁹

Bundan dolayı İbn Haldûn Müslümanlar'ın halifesinin sadece Kureyş Kabilesi'nden seçilmesinde ısrâr etmiştir. Çünkü onlar o tarihte güçlü bir egemenliğe ve asabiyete sahiptiler. Özellikle İslâmiyet öncesi ve sonrasında Emevî ailesi Kureyş Kabilesi'nin içinde kendilerine lâayık bir yere sahip olmuştur.¹⁹⁰

¹⁸⁷ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.385.

¹⁸⁸ a. e. , C.I, s.386.

¹⁸⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.385.

¹⁹⁰ a. e. , C.I, s.371-372.

2.2. DİĞER KAYNAKLARA GÖRE HİLÂFET SİSTEMİNİN VERASETE DÖNÜŞME SEBEPLERİ

2.2.1. BİZANS VE SASANI MEDENİYETLERİNİN ETKİSİ

Şüphesiz Medeniyetler sürekli birbirlerini etkiler ve birbirlerinden etkilenir. Daha önceki bölümlerde işaret edildiği gibi göçebe kabilelerin yaşamına dair İbn Haldûn şöyle demektedir. "*Bazı Arap Kabileleri, dar bölgelerde yaşamış oldukları ve bu bölgeler iyi ekonomik kaynaklara sahip olmadıkları için, kendilerine ait davranışları, gelenek ve görenekleri koruyarak, diğer medeniyetlerle karışmamışlardır. Bunun tam tersine zengin bölgeler ve sınırlara yakın yaşayan kabileler yabancı halklarla temas ettikleri için onların gelenek ve davranışlarında büyük değişiklikler olmuştur*".¹⁹¹

İslâm Devleti'nde ortaya çıkan verâset sisteminde Bizans ve Sâsânî İmparatorluklarının etkisi bulunmaktadır. Bu iki imparatorlukta da mutlak verâset sistemi uygulanmıştır. Bu etkiler, bu iki imparatorluğun topraklarının Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle başlamıştır.¹⁹² Fetihler sonucu Müslümanlar ve her iki imparatorluğun halkaları arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Bizanslılar ve Sâsânîler'in birçok gelenekleri, Müslümanlar'ın gelenekleri ile karışmış olup özellikle Muâviye'nin kişiliğini etkilemiştir. Çünkü Muâviye ile her iki imparatorluğun yetkilileri ve halkı arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur. Muâviye, Ebûbekir döneminde Şam bölgesini fethetmek amacıyla hazırlanan dört ordudan birine komutanlık yapmıştır. Bölgeler fethedildikten sonra, Muâviye Hulefâ-yi Râşîdin'den Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde Dımaşk vâlîsi olmuştur.¹⁹³ Doğrudan Bizanslılarla ilişki kurduğu için bu geleneği onlardan aldığı söylenmektedir.¹⁹⁴

Bu konuyla ilgili İbn Haldûn şöyle demiştir: "*Mü'minlerin Halifesi Hz. Ömer Şam'a gittiği zaman, Muâviye şanlı padişahlar gibi Hz. Ömer'i karşılamaya gitmiştir. Ömer böyle bir davranıştan hiç hoşlanmamış ve ona, Ey Muâviye! Kendini Farslara benzetip Kisrevi hükümdarlar gibi mi hareket edersin? demiştir. Soruya Muâviye şöyle cevap vermiştir: Ey Mü'minlerin Halifesi! Ben düşmanlarımla sınırdaşım, onların gurur ve tekebbürüne karşı bizim de kendimizi göstermemiz gerekir. Hz. Ömer onun bu davranışına sessiz kalarak kötü bir davranış olarak saymamıştır*".¹⁹⁵

¹⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.256.

¹⁹² Şirkuh Âmanc, *Besiyasikirdini İslâm*, Süleymâni: Pahşi Serdem Matbaası, 2005, s.118.

¹⁹³ Kemal Seyid Mustafa, Usame Ahmet Hammâd, *Hasarât fi Tarihi'd-Devleti'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, İskenderiye: Merkezü'l-İskenderiye li'l-Kitab, 2006, s.164.

¹⁹⁴ Şirkuh Âmanc, a.g.e, s.118.

¹⁹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.383.

Burada Muâviye'nin gönlünde padişahlık duygusunun fazlasıyla mevcûd olduğu aşikârdır. Bunun dışında da o sürekli Fars ve Roma Medeniyetleri'nin etkisi altında kalmış ve genellikle padişahlar gibi davranmıştır. Bir rivâyete göre güyâ Muâviye Halife olduktan sonra , "*Ben Müslümanların ilk padişahıyım*" demiştir.¹⁹⁶ Ama tarihçiler arasında bu rivâyetin gerçek olup olmadığına dair farklı görüşler vardır. Çünkü el-Ya'kûbî'nin kitabında şöyle denmektedir: "*Bir gün Sa'd b. Mâlik Muâviye'nin hizmetine gidip ona; Esselâmü aleyküm eyyühel Melik! (Allah'ın selamı sizin üzerinize olsun Ey Padişah!) demiştir. Bu söze karşı Muâviye ona; Beni padişah ismi ile değil, Emîrül-Mü'minîn (Müminlerin Emîri) olarak çağır, demiştir*".¹⁹⁷

BUNUNLA BERABER TARİHÇİLERİN ÇOĞU, MUÂVIYE'NİN BİR HALİFEDEN ZİYADE PADIŞAH GİBİ DAVRANDIĞI GÖRÜŞÜNDEDİR. ÖZELLİKLE SARAYINA BEKÇİ VE BEKÇİ BAŞI GÖREVLENDİRDİĞİ ZAMAN PADIŞAHLAR VE İMPARATORLARI TAKLİT ETMİŞTİR.¹⁹⁸ BU ŞEKİLDE ZAMAN İÇİNDE HİLÂFET ŞÛRÂDAN VERÂSET PADIŞAHLIĞINA DÖNMÜŞTÜR.¹⁹⁹

2.2.2 EMEVÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Hilâfet makamı Muâviye b. Ebû Süfyân ve Emevî ailesi tarafından (H. 41/ M. 661) yılında normal bir şekilde devralınmamış olup Muâviye ne genel halkın bey'atı ile ne de Ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından seçilmiştir. Ancak bu makam Hasan Hilâfet'ten vazgeçtiği için Emevîlere geçmiştir. Bu tür bir egemenlik o dönemde halkın çoğu tarafından kabul edilmemiştir.²⁰⁰ Çünkü Hasan'ın yaptığı bu iş Müslümanların, halifesini Şûrâ yoluyla seçme geleneğinden kopmak anlamını taşımaktadır. Böylece, Muâviye'nin İslâm Devleti'nde Hilâfet makamına geçmesi süregelen bir düzene göre olmamıştır. Peygamber'den (s.a.v) sonra ilk defa değişik bir yöntem ile halife belirlenmiştir. Ayrıca Muâviye halkın geneli ve Ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından seçilmediği için "lahife olup olmadığı" tarih içinde tartışma konusu olmuştur.²⁰¹

Böylece, gayri meşrû bir şekilde kurulmuş olan Emevî Devleti, İslâm devletlerinde verâset sisteminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

¹⁹⁶ İbn Abdülber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, C.III, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1992, s.1420.

¹⁹⁷ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C.II, Beyrut: Dârü'-s-Sâdr, t.y, s.217.

¹⁹⁸ Nebez Mecit Emîn, *Devlet-i Emevî-ü Kesâyet-i Halîfekân-i le Didu Boçuni hande le Rojhalât Nasande*, Süleymânî: y.y, 2002, s.21.

¹⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve'ss-ssekâfî ve'l-ictimâ'î*, C.I, 14.b, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1996, s.232

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, CIII, s.247.

²⁰¹ Muhammed Hudarî Beg, *Devlet-i Emevî*, çev: Lokman Bapir, Erbil: Rojhalât Matbaası, 2001, s.11.

2.2.3. MUĞİRE B. ŞÛBE'NİN MUAVİYE'Yİ OĞLU YEZİD'İ VELİHD TAYİN ETMEYE TEŞVİK ETMESİ

İbn Kuteybe (ö. 276/889) gibi Tarihçilerin çoğu veraset sisteminin Muğire'nin Muâviye'yi Yezîd'i veliaht olarak ilan etmesi için teşvik etmesi sonucu ortaya çıktığı konusunda hemfikirdir. Muâviye o zamanlarda, Kûfe vâlisini değiştirmek niyeti ile Muğire'nin yerine Sa'd b. Âs'ı vâli olarak görevlendirmek istemiştir. Bu haberi alan Muğire üzülererek “ *Muâviye'nin yanına gidip valilikten istifa edeceğimi söylemem daha iyi olur, böylece halk kendi isteğiyle istifa ettiğimi düşünür.*” demiştir.²⁰²

O dönemde vâlilerin görevden uzaklaştırılması görevden alınan kişi için utanç verici bir olay olarak görülmüştür. Bu durum halkın görevden uzaklaştırılan vâlinin iyi ve güçlü bir siyasî kişiliğe sahip olmadığını düşünmesine yol açmıştır.

Bu kararın neticesinde Muğire Şam bölgesine doğru yola çıkmış ve Hilâfet Sarayı'na ulaşıp yetişkin bir genç olan Yezîd ile görüşmüştür. Bu görüşmeyi fırsat bilen Muğire, onunla Hilâfet sorunları üzerinde konuşmuştur. Muğire, Yezîd'e şöyle demiştir: “*Peygamber'in (s.a.v.) büyük ve ünlü sahabe vefât etmiş, şuan onların çocukları ve torunları hayattadır. Onların arasında da sen hepsinden daha zeki ve bilginsin! Bilmiyorum Mü'minlerin Halifesi neden korkuyor, acaba neden senin için Hilâfet bey'atını almaz?*”

Yaşı itibariyle tecrübeli olmayan Yezîd'in aklına bu konuyu sokmuştur. Yezîd babasının yanına gitmiş ve onunla bu mesele ile ilgili konuşmuştur. Muâviye bu haberi alınca yanına Muğire'yi çağırması ve ona: “ *Oğlum Yezîd neden bahsediyor?* ” demiştir. Muğire de ona şöyle cevap vermiştir: “*Ey Mü'minlerin Halifesi! Hz. Osman'ın vefâtından sonra yaşanan olayların benzerlerinin vefâtınızdan sonra yine tekrarlanmasından korkuyorum.*” demiştir. Bu konuşmadan sonra Muğire, Yezîd için Hilâfet bey'atı alınması gerektiğini söylemiştir. Buradaki gaye yeni halifeyi seçerken Müslümanlar arasında sorun çıkmasına, kötü olaylar yaşanmasına ve kan dökülmesine mani olmaktır.

Muâviye ilk başlarda bu işte çok kararsız kalmıştır. Müslüman toplumunun asla böyle bir kararı kabul etmeyeceğini ve Yezîd'e de kolayca bey'at vermeyeceğini düşünmüştür. Onun için Muâviye Muğire'ye şunu sormuştur: “*Eğer ben bu işi yaparsam bana kim yardımcı olacak?*” Muğire: “*Ben sizin için Kûfe halkını razı ederim, Ziyâd b. Ebîh Basra halkını razı eder; bu iki şehrin halkı razı olduktan sonra kimse size karşı duramaz*”.

²⁰² İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C.I, thk. Muhammed Mahmut, Mısır: Matbaatü'n-Nil, 1904, s.262; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, ss. 349; Salah Tahub, *Mevsûatü't-Tarihî'l-İslâmi el-Asri'l-Emevî*, Ürdün: Dârü Usame, 2004, s.29.

Bu şekilde Muğire Muâviye'yi iknâ etmekte başarılı olmuş ve onun güvenini yeniden kazanabilmiştir. Böylece Kûfe vâlisi olarak tekrar eski görevine gönderilmiştir.²⁰³

Bu konuşmalardan sonra ve Muğire'nin makam tamahı neticesinde verâset sisteminin İslâm Devleti'ne girme sebeplerinden biri olduğu söylenebilir.

2.2.4. İSLÂM ÜMMETİNİ YENİDEN BİRLEŞTİRME ÇABASI

Daha önce değinildiği gibi, Peygamber'in (s.a.v) vefâtından sonra İslâm Devleti bir sürü sorunla karşılaşmıştır. Hilâfet'in ilk dönemlerinde Müslümanların arasında farklı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunun dışında Müslümanlar birçok fırkaya ayrılmıştır.

Bunlardan sonra yine Hz. Osman'ın Hilâfeti döneminde farklı siyasi görüş ve fikirlerden dolayı Müslümanlar Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar parçalanmaya devâm etmiştir. Bu durumu Hz. Ali döneminde İslâm Devleti'nde Hâricilerin, Cemel ve Sıffin gibi büyük savaşların ortaya çıkması takip etmiştir.

Siyasi durumun yeniden istikrara kavuşması, iç savaşların sonlandırılması ve hilâfet egemenliğinin sadece Emevî ailesine ait olması için, Muâviye'nin halifeliği döneminde hemen Yezîd için bey'at alınmıştır.²⁰⁴ Çünkü kendisinden sonra yeniden Müslümanların arasında hilâfet makamı için iç savaşların ortaya ²⁰⁵çıkmasından ve Müslümanların çobansız bir sürü gibi bırakılmasından korkulmuştur.²⁰⁶ Bu sebepten Muâviye verâset sisteminin kurulması yoluyla İslâm Devleti'nin birliğini korumaya çalışmış ve kendisinden önce Râşidîn Halifeleri döneminde ortaya çıkmış olan problemlerin yeniden tekrarlanmasını istememiştir.

2.2.5. ASABIYET GÜCÜ

İslâmî toplumlarda Arapların iktisadi, toplumsal ve siyasi sistemlerinde kabilelerin önemli bir rolü vardır. Kabilelerin çoğu kendi bayrağına sahip olup genelde Arap siyaseti, kabile siyasetidir.²⁰⁷ Onlar küçük hükümetler gibi belli bir siyasete sahip değildir ve onların siyasi cemiyetlerinin temelleri asabiyet birliğinden oluşmaktadır. Bu kabileler sahralarda serbest olarak yaşamış ve kabile büyüğü sürekli Melik mertebesinde olmuştur. Bütün kabile

²⁰³ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, C.I, ss.262-263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, ss. 349-354; Salah Tahub, a.g.e. ,s.29.

²⁰⁴ Neriman Abdullah Ali, *Azâd-i Râderberin le Seretâkâni İslâmeva Tâ-Sali H.132-M.749*, (Doktora Tezi), Selahaddin Üniversitesi, Erbil, 2011, s.156

²⁰⁵ Ali Muhammed Sallavi, *Muâviye b. Ebî Süfyân Şahsiyetehu ve Asrahu*, Mısır: Dârü Endülüs, 2008, ss.496-497

²⁰⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C.V, s.304.

²⁰⁷ Samuel P. Huntington, *Pekdâdân-i Şâristaniyetakân*, çev: Mament Roja, y.y, 2009, s.146.

bireyleri savaş ve barış durumlarında kabile büyüğünün emrinde kalıp bir an bile onun emirlerinden çıkmamıştır.²⁰⁸

İbn Haldûn'un teorisine göre kabileler arasında her zaman asabiyeti daha güçlü olan, devletin egemenliğine hâkim olma ve yeni bir medeniyet kurma imkânına sahip olur. O dönemde Emevî Kabilesi'nin otoriter asabiyeti çok güçlüdür. İbn Haldûn bununla ilgi şöyle demiştir: "*Yeni halife ve Emevî ailesi arasında sorunların ortaya çıkmaması için, Muâviye hilâfet makamını Emevî ailesinin elinden alamamış ve onlar dışında başka bir kişiye de verememiştir. Çünkü o zaman Emevîzadelerin asabiyeti çok güçlü olduğundan Emevîler dışında hiç kimsenin hükümünü kabul etmemişlerdir*".²⁰⁹ Bu sebeple Muâviye kendi ailesinden Yezîd'i seçmiştir.²¹⁰

2.2.6. HİLÂFET SİSTEMİ BELİRLİ BİR NİZAM KURMA GAYESİ

Peygamber (s.a.v.) döneminde Hilâfet sistemi olmadığı için, hadîslerde hiçbir şekilde hilâfetin türleri, seçimleri ve şartları ile ilgili detaylı bir bilgi bulunmaz. Peygamber (s.a.v.) hilafetle ilgili yalnızca şöyle buyurmuştur: "*İmâmlar Kureyş'tendir, hilâfet Kureyş'tendir*".²¹¹ Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerim'de de hilâfet konusuna hiç işaret edilmemiş; sadece Kur'ân-ı Kerim'in iki yerinde, Müslümanların işlerini yönetmesi için Şûrâ'ya başvurmaları gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu yüzden Râşid Halifeler döneminde halifeyi seçmek için Şûrâ'ya başvurulmuştur.

Bunun dışında Peygamber (s.a.v.) vefât etmeden önce, kimseyi kendisine vâris olarak seçmemiş ve halifelerin hüküm biçimini ve süresini de belirlememiştir.²¹² Ama Şiîler bu durumun aksine Peygamber'in (s.a.v) vefatından önce Hz. Ali'yi yerine vâris olarak seçtiğini iddia etmektedir.²¹³ Burada İslâm dininin halife ve liderlerinin seçimlerinin asla kapalı bir çerçeveye konmaması ve bu konunun sonlandırılmaması gerektiği belirtilmektedir. Lâkin önemli sorunların üzerinde ictihâd yapılması ve farklı görüşlerin alınması için Müslümanların bireyin fikirlerine karşında açık kapı bırakılmıştır. İnsanın hak bir işin açıklanmasında son sınıra kadar çaba göstermesi ictihâdın ana gayesidir.²¹⁴

²⁰⁸Safi Rahman Mübarekfüri, *Gulâvi Sermor*, çev: Bekir Hama Sıddık Arif, 5.b, Tahran: Maharet Matbaası, 2005, s.31.

²⁰⁹İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.386.

²¹⁰Ali Muhammed Sallavi, *Muâviye b. Ebî Süfya Şahsiyetehu ve Asruhu*, s.497.

²¹¹ Ebû Bekr el-Hallâl, a.g.e., Hadis No:330, ss.95-96; Mehmed Said Hatipoğlu, a.g.e. , 121-213.

²¹² Muhammed Abid Cabirî, *ed-Din ve'd-Devle ve Tatbiku's-Şeri'a*, Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Va'deti'l-Arabiye, t.y, ss.67-68.

²¹³ Bu konuyla ilgili daha fazla bilgi edinmek için bu tezin üçüncü bölümünün 51-55 sayfalarına bakınız.

²¹⁴Eb'l A'la El-Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul: Hilâl Yayınları, t.y, s.186.

Kıscacası halife seçimi için belirli bir kural olmamasından dolayı, Muâviye İslâm Devletinde ictihâd yaparak verâset sistemini ortaya çıkarmıştır; ama bu ictihadı isabetli olmamıştır.²¹⁵

Bundan dolayı İslâm Devleti'nin geçmişte kalan acı tarihi nedeniyle ne zaman içtihadı bahsedilse, halkın gönlünü korku ve karasızlık kaplar. Ama Peygamber (s.a.v) içtihadla ilgili bir Hadîs-i Şerif'te şöyle buyurmaktadır: "*Bir müctehit, içtihat eder ve içtihadında isâbet ederse iki sevap; hata ederse bir sevap kazanır*".²¹⁶ Buna göre içtihat yapan kişinin gönlünde kötü niyet yoksa isâbet edemese de hiçbir günâhı yoktur.

2.2.7. BÜYÜK SAHABENİN VEFÂTI

Tarihçilerin çoğu verâset sisteminin ortaya çıkışına ve Muâviye'nin kurmuş olduğu bu sistemin ortaya çıkış sebeplerine önem vermemişlerdir. Ancak İslâm Devleti'nde verâset sisteminin ortaya çıkmasının temel sebeplerinden sayılan bu noktaya işaret edilmesi gerekmektedir. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Hasan b. Ali hayattayken Muâviye böyle bir karar verememiştir. Çünkü Hasan H. 41/ M. 661 yılında hilâfet makamını, kendisinden sonra Şûrâ tarafından bir halifenin seçilmesi veya Muâviye vefât ederse yine kendisinin hilâfet makamına geçmesi ve Müslümanların Halifesi olması şartı ile Muâviye'ye bırakmıştır.²¹⁷ Muâviye ancak büyük sahabenin, özellikle Hasan'ın, vefâtından sonra böyle bir kararı vermeye fırsat bulmuştur.

Bunu ispat etmek için Muğire ile Yezîd arasında geçen diyalogu bir örnek olarak verilebilir. Bu diyalogda Muğire şöyle demiştir: "*Senden başka Hilâfete lâyük kimse kalmamıştır. Çünkü büyük sahabe vefât etti ve mevcut olanların arasında sen herkesten daha lâyüksün.*"²¹⁸

2.2.8. BAZI SAHABENİN YEZİD'E BEY'AT ETMESİ

Muâviye kendi yerine vâris olarak Yezîd'i belirlediği zaman, vefât etmeden önce mecburen ona hilâfet bey'atını almıştır. Bunun için vâlilere halkın bu karara karşı tavırlarını öğrenmeleri için mektup göndermiştir. Bu olaydan sonra Abdullah b. Ömer, Hüseyin b. Ali, ve Abdullâh b. ez-Zübeyr dışında, bu kararın herkes tarafından kabul edildiği haberi

²¹⁵Ali Muhammed Sallavi, *Muâviye b. Ebî Süfyân Şahsiyetehu ve Asrahu*, s.498.

²¹⁶et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âssâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, y.y: Müessesetü'r-Risale, 1994, Hadis No:756, s.24; İbn Teymiyye, *Risâle fi Mu'âviye b. Ebî Süfyân*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1979, s.29.

²¹⁷Muhammed Süheyl Takkuş, *et-Tarihü'l-İslâmi el-Veciz*, s.114.

²¹⁸İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, s. 349.

yayılmıştır.²¹⁹ Bu şekilde sahabenin büyük bir kısmı Muâviye'nin bu kararına razı olmuştur. Bir rivâyete göre, Abdullah b. Abbas'ın da aralarında bulunduğu yüzden fazla sahabe bu karara razı olmuş ve Yezîd'e Hilâfet bey'atını vermiştir.²²⁰

²¹⁹Muhammed Hudarî Beg, *Devlet-i Emevî*, s.46.

²²⁰Gazi et-Tûbâ, *Limazâ Tehavveleti 'l-Hilâfe min Şûra ile Verâse*, <https://bolgs.aljeera.net>, 20-10-2019.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDÛN'UN, SİYASÎ-İTİKADÎ FIRKALARIN VE İSLÂM ALİMLERİNİN VERASET SİSTEMİ HAKKINDA GÖRÜŞLERİ

Veraset sistemin üzerine ortaya çıkışından günümüze kadar farklı tarihçi, âlim ve cemiyetler tarafından araştırmalar yapılmış ve tartışmalar yürütülmüştür. İslâm tarihindeki büyük olaylardan biri olarak veraset sisteminin ortaya çıkışı üzerine daha fazla inceleme yapılması ve bu konuya daha fazla değinilmesi gerekmektedir. Veraset sistemi İslâm Devleti'nde çeşitli sorunların çıkmasına, Müslüman âlimlerin iki ana gruba bölünmesine sebep olmuştur. Bazı âlimden oluşan birinci taraf veraset sistemini kötü görmeyip Muâviye'nin zamanında vermiş olduğu bu kararı Müslümanların birlik ve beraberliğini korumak amacıyla devletin ihtiyaç duyduğu bir karar olarak değerlendirmektedirler.

İkinci taraf ise bu sisteme karşı durmuş, hatta Emevî halifelerinin geneline özellikle Muâviye'ye farklı iftirâlar atmıştır. Onlara göre Muâviye otoritenin sadece Emevî ailesinin elinde kalması için Hasan b. Ali'yi zehirlediği rivayet edilmektedir.²²¹

Böylece görülüyor ki, veraset sistemi büyük bir olay olarak İslâm Devleti'nde ortaya çıkan diğer farklı büyük olaylara da sebep olmuştur.

1. İBN HALDÛN'UN GÖRÜŞLERİ

Tarihçi ve fukahânın büyük çoğunluğu hilâfet ve pâdişahlık sistemlerinin ayrılmasına alışmışlar ve bu zıtlama alışkanlığıyla hilâfet sistemini iyi, pâdişahlık sistemini ise kötü bulmuşlardır. Bu tür konularda yazarlar ve fukahâ sürekli iki görüşe ayrılmışlardır ve aralarında üçüncü bir taraf yoktur. Açıkçası, çoğu yazarlara göre, hilâfet yalnız Dört Halife zamanında var olmuş, onlardan sonra hilâfet tahtına gelenler davranışları halifeden ziyade padişahı andıran sıradan yöneticiler olarak hareket etmişlerdir.²²²

Burada dikkati çeken İbn Haldûn'un Eb'l A'la El-Mevdûdî ve Fuat B'âli gibi çoğu tarihçi ve yazarların tersine, asla hilâfet sisteminin en iyi yönetim biçimi olarak göstermemesi olmuştur. Yalnız şu var ki halkın yararlarını ve iyiliklerini sağlayan, aynı zamanda her türlü

²²¹ İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, thk. Mahmûd Mehdî el-İstanbûlî - Muhibbüddin el-Hatîb, 6.b, Kahire: Mektebetü's-Sünne, H.1412, ss.220-221.

²²² Ali el-Verdî, *Mantuku İbn Haldûn*, 2.b, Beyrut: Darü'l-Kuvân, 1994, ss.87-88.

tehlikeden koruyan ve onları iyiliğe teşvik eden, kötülüklerden uzaklaştıran bir kişiye ihtiyaç duyulmaktadır.²²³

İbn Haldûn mülk ve otoritesi ile ilgili şöyle demiştir: “*mülk ve otoritesi insanın doğal bir makamıdır ve pâdişahlık toplum için gereklidir, çünkü pâdişah olmazsa toplum da olmaz. Toplum ve toplumun yardımları olmadan insan kendi ihtiyaçlarını tek başına elde edemez. Demek toplum olmaksızın insan hayatına devam edemez... Bunun dışında insanın doğal yapısının içinde var olan vahşet ve zalimlik duygusu yüzünden, bazı insanların ihtiyaçlarını elde etmek amacıyla zorbalık yaparak diğerlerin malına el uzattıklarını görüyoruz*”.²²⁴ Burada İbn Haldûn'a göre, mülk toplumun içinde mevcut olmalı ve bu halkı bir araya getirerek onları her türlü tehlikeden korumalıdır.

İbn Haldûn'un bu görüşüne baktığımız zaman, onun mülkü gayr-i irâdî ve insanın egemenliği dışında gördüğüne tanık oluyoruz. Bundan ötürü insanların kendi hayatlarını ve elde ettiklerini korumak amacıyla bir padişah seçmeleri gerekir ki onun sayesinde beraberce güvenlik içerisinde yaşasınlar.

İbn Haldûn çoğu yazarların tersine pâdişahlık sistemine kötü gözle bakmamıştır ve hilâfet sistemini şûrâdan pâdişahlık sistemine ve verasete değiştiren Muâviye'yi verdiği bu karar için hiçbir şekilde suçlu görmemiştir. İbn Haldûn bu görüşü Yüce Allah'ın şerîatına ve kendi felsefi teorisine dayanarak şu şekilde ifade etmiştir: “*Yüce Allah'ın şerîatı pâdişahlığı kötü olarak bulmamış ve bu yüksek makama sahip olanları suçlamamıştır. Hatta Yüce Allah'ın şerîatında, Allah'ın kanunlarına dayanan ve kamu yararlarını göz önünde bulunduran otorite kötü olarak değerlendirilmemiştir. Ancak Yüce Allah'ın şerîatı, gayrimeşrû temeller üzerinde kurulan otoriteyi ve dünya heveslerinin peşine düşen ve Allah'ın emirleri ile hüküm etmeyen otoriteyi kötü bilmiştir. Ama eğer pâdişahın egemeni ve emirleri Yüce Allah'ın kanunlarına göre dinin hizmetinde olursa, Yüce Allah azametiyle bu tür egemenliğin iyiliğinden bahsetmiştir...*”.²²⁵

Yine İbn Haldûn Emevî Devleti'nin birçok halifesi hakkında şöyle demiştir: “*Emevî ailesinden arka arkaya gelen halifeler sürekli âdil ve mütedeyyin kişiler olmuştur. Bu şekilde Ömer b. Abdilazîz'in egemenliğine kadar devam edildi. Ömer b. Abdilazîz Hulefâ-yi Râşidîn'in yolunda devam etmekte çok çaba harcamış ve onların yolunu uygulamaktan geri durmamıştır. Lâkin Ömer b. Abdilazîz'ten sonra gelen halifeler, hilâfet sistemini mutlak pâdişahlık sistemiyle karıştırdılar. Daha önceki halifelerin hüsnüniyet, sükûnet ve hakka bel*

²²³ Fuat B'âli, *İbn Haldun-u Komalnasi Nüve*, çev: Zirek Ahmak-Sınur Abdullah, Erbil: Vezaret-i Perverde Matbaası, 2006, ss.92-94.

²²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s 418.

²²⁵ a.g.e, C.I, ss.383-384.

bağlamak gibi davranışları unutulmuşlardır. Bu sebeple halk onların kötü davranışlarını kınamaya başlamıştır”.²²⁶

İbn Haldûn, oğlu Yezîd'i kendisine veliaht olarak tayin eden Emevî Devleti'nin kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ı asla suçlu bulmamıştır. Çünkü ona göre Muâviye'nin yaptığı bu iş genel halkın rızası ile olmuştur. Bunu güçlü bir kanıt olarak Muâviye'nin suçsuz olduğunun ispatlanmasında kullanmıştır. Muâviye bunu sadece Müslümanların birliğini korumak amacıyla yapmıştır. Çünkü kendisi Peygamber'in (s.a.v.) yakın sahâbelerinden biri olarak adâlet dışında asla gayrimeşrû bir iş yapmamıştır.²²⁷

İbn Haldûn Muḳaddime'de Emevî halifeleri ile ilgili şöyle demiştir: “*Muâviye'den sonra gelen halifeler yine onun gibi kendilerine veliaht olarak iyi ve güzel ahlaklı oğulları tayin etmiştir. Hilâfet tahtına gelen veliahtlar, halife olunca sürekli adâlete, iyiliğe ve hak işlerin peşine gittiler*”.²²⁸ Hatta ona göre, halifeler Müslümanların işlerini ve onların birliğini korumayı önemsedikleri için kendi oğullarını veliaht olarak tayin etmişlerdir. İbn Haldûn'a göre halifeleri eleştirmek hiç uygun değildir, çünkü onların yaşadığı dönemde devlet ve hâkimiyetin niteliği, biçimi ve tabiatı henüz meydana gelmemiş ve genel halk hükümdarları sadece din çerçevesinde kabul etmiştir. Bu yüzden halifeler sürekli halk arasında din bakımından benimsenen kişileri veliaht olarak tayin etmişlerdir. Böylece, veliahdın belirlemesinde bir gerekçe olan genel halkın isteğine ters düşmek gibi bir durum hiç oluşmamıştır.²²⁹

Burada İbn Haldûn'un hiçbir zaman veraset sisteminin karşısında durmadığı ortadadır. Bunun yanı sıra İbn Haldûn veraset sisteminin ortaya çıkmasını halkın ihtyacı olarak görüp şöyle demiştir: “*Hiçbir şekilde Muâviye'yi suçlu görmemeliyiz, çünkü o Yezîd'in işlediği kötülüklerden haberdar olmamıştır. Aynı zamanda veliahdını tayin etmesi gayrimeşru bir eylem olmamış, ama Yezîd'in işlediği kötülük ve suçlardan dolayı sahâbilerin arasında görüş farklılığı ortaya çıkmıştır. Bazılar Müslümanların Yezîd'e karşı isyan etmelerini gerekli bulmuş, onun için Hüseyin b. Ali ve Zübeyr b. Abdullah gibi birçok sahâbiler verdikleri biatlerini bozarak onun karşısında durmuştur. Diğer sahâbiler ise Yezîd'in tarafında olmuştur. Çünkü onlar böyle bir durumda Müslümanların kanunun döküleceğini ve İslâm Devletinde fitnenin meydana gelmesine sebep olacağını düşünmüşlerdir. Bu sebeple kendileri Emevî*

²²⁶ İbn Haldûn, *Muḳaddimetü İbn Haldûn*, C.I, ss.386-387.

²²⁷ a.g.e, C.I, ss.391-392.

²²⁸ İbn Haldûn, *Muḳaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.391-392.

²²⁹ a.g.e, C.I, ss.392-393.

*Ailesine karşı durmaktan vazgeçerek, Yüce Allah halifelere doğru yolu göstermesi dileğiyle duâ etmeye başlamışlardır...’’.*²³⁰

Sonuçta İbn Haldûn’a göre Emevî Devleti’nde yaşanan olaylardan dolayı hiç kimsenin halifeleri suçlu bulma hakkı yoktur. Çünkü halifelerin ve Müslümanların büyük çoğunluğunun hali böyle idi. Hepsi de içtihad ve kanaatına göre hareket etmişlerdi. İki firkadan hiç birine karşı çıkılamaz. Bunların maksatlarının iyi ve doğru olanı aramak olduğu anlaşılmaktadır.²³¹

Bu şekilde İbn Haldûn pâdişahlığı kötü bulmamakla beraber her mülkün ortaya çıkışını da Yüce Allah’ın bir kararı olarak görmüş ve şöyle demiştir: “*Yüce Allah mülkü kötülüğü yasaklayan ve iyiliği emreden kişilere vermektedir. mülk kötülük yaptığında veya gayrimeşrû durumlara düştüğünde, Yüce Allah bu makamı onların elinden alarak devlet yönetiminin bütün niteliklerini unutturur ve bu makamı başkalarına verir*”.²³² Böylece, Emevî halifeleri emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münkerden uzaklaştığı zaman, devletin iktisadi, siyasi ve toplumsal düzeni bozularak devlet yıkılış sürecine girmiştir.

2. SİYASÎ-İTİKADÎ FIRKALARIN GÖRÜŞLERİ

2.1. EHL-İ SÜNNET

Ehl-i Sünnet’in veraset sistemiyle ilgili görüşleri üzerinde İbn Haldûn şöyle demiştir: “*Bütün sahabe ve çoğu İslâm âliminin görüşüne göre, eğer halife vefat etmeden önce oğullarından birini varis olarak tayin ederse hiç kimse onu suçlu bulmamalıdır. Çünkü o Müslümanların işlerinde görüş hakkına sahip olup ölmeyen önce ise kendi yerine birisini varis olarak tayin etme hakkına da sahiptir. Sahabenin ve çoğu İslâm âlimlerin bu görüşü, veraset sistemine karşı baba ve oğlunu suçlu bulanların, hatta baba halifenin hükmüne razı gelen ama veliahdı suçlu bulunan görüşlerine ters düşmektedir. Lâkin genel bir şekilde kendisinden sonra devletin durumunu kötü yönle doğru gitmesini engellemek maksadıyla halifenin kendi yerine bir veliahd tayin etme hakkı vardır. Bu şekilde Müslümanların birliği ve beraberliğini korumak amacıyla Muâviye de kendisinden sonra oğlu Yezîd’i kendisine veliaht olarak tayin etti*”.²³³

Ehl-i Sünnet hiçbir şekilde doğrudan veraset sisteminden bahsetmemiş ve hiçbir zaman bu sisteminin muhalifi veya taraftarı olmamıştır. Lâkin Ehl-i sünnet ve’l-cemâat âlimlerinin

²³⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s. 393.

²³¹ a.g.e., C. I, s.393.

²³² İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.278.

²³³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.391.

büyük çoğunluğu halifenin şûra yolu ile seçilmesi gerektiği görüşünde olmuştur ve bu tür seçimler Müslümanların arasındaki ayrılığını kaldırdığını kabul etmiştir.²³⁴

Âlimlerin çoğunun inancına göre bir halife veya imamın tayin edilmesi dinen vâciptir²³⁵. Halife'nin şûra yoluyla seçilmesi ile beraber, bu makamın Benî Kureyş dışında başkasına verilmemesi görüşünde olmuşlardır.²³⁶

Açıkçası bu fikir veraset sisteminin ve egemenliğin sadece Benî Kureyş kabilesinde kalmasını daha uygun bulmaktadır. Çünkü onlara göre hilâfet Benî Kureyş kabilesi dışında asla kimseye verilmemelidir. Buna rağmen halife Müslüman, adil, cömert, ilim sahibi olmak gibi şartları yerine getirdiği zaman Ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından Müslümanların halifesi olarak seçilmelidir.²³⁷

Saltanat sistemi ortaya çıktığında Ehl-i Sünnet fakihlerinin büyük çoğunluğu, her türlü durumda liderin emirlerine itaât edilmesi ve lider fâsık veya zâlim olsa bile onun emirlerinden çıkılmaması konusunda hemfikir olmuştur.²³⁸

Burada Ehl-i Sünnet'in görüşlerine göre halife ve mülke her zaman kutsal bir gözle bakılarak onların emirlerine itaât edilmesinin vâcip olduğu görülmüştür. Ama bu inançlara bakılarak Ehl-i Sünnet'e mensup olan bir kişinin her şekilde veraset sistemi yoluyla halife olmasını destekledikleri söylenmez. Halife iyi ve Allah'tan korkan bir kişi olduğu halde, veliaht babasının yerine halife olduğu zaman hilâfet şartlarının birisini yerine getirmezse o durumda Ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından halife olarak kabul edilmez.

Daha önce bahsedildiği gibi, halife sitemkâr olsa bile onun emirlerine itaât edilmelidir, ancak halife olarak seçilecek kişi baştan âdil biri olmalıdır. Âlimlerin büyük çoğunluğu *Tefsîrü'l-Kurtubî*'de geçtiği şekilde Yüce Allah'ın (لَا يَنْالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) buyurduğu âyeti kerimenin tefsirini, Müslümanların imamı veya halifesi olacak kişinin âdil ve iyiliksever bir şahıs olması gerektiği, eğer zâlim ve kötü olursa, halife olma hakkı verilmemesi icap ettiği şeklinde yapmıştır.²³⁹

²³⁴ Abdülhakîm Abdülcelîl Muhammed Kaid, *El-Mu'araza fi'l-Fikrî's-Siyasi el-İslâmi*, İskenderiye: Mektebetü'l-Camii'l-Hadis, 2006, s.32.

²³⁵ Rahim Kâzım el-Hasimî, *Puhtey-i Şaristaninet-i İslâm*, çev: Nihat Celal Habibullah, y.y, Çuvarçıra Matbaası, 2013, s.15.

²³⁶ Ali Muhammed Sallavî, *Fıkhatü'n-Nasr fi'l-Kuran-ı Kerim*, 15.b, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y, s.446.

²³⁷ İbnü'l-Arabî, a.g.e, ss.219-220.

²³⁸ Abdülkâdir b. Mustafâ el-Mağribî, *el-Ahlâk ve'l-vâcibât*, Kahire: y.y, H.1344, ss.187-200.

²³⁹ El-Kurtubî, *Tefsîrü'l-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C.I, thk. Abdullah Abdülmühsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006, ss.367-368.

2.2. ŞİİLER

Bütün Şîa grupları, Ehl-i Sünnet gibi Müslümanların arasında her zaman halife veya imam seçmeyi gerekli ve vâcip bulmuştur. Bu bütün Müslümanların işlerinin yönetimini ve Müslüman bireyler arasındaki ilişkilerinin düzeltilmesini tek bir halifenin üstlenebilmesi açısından gerekli görülmüştür.²⁴⁰

Bununla birlikte Şîiler İmam'ın belirlenmesini İslâm'ın bir rüknü olarak sayıp devletin işlerini düzeltmek amacıyla İmam'ı dinin bir gerekliliği olarak görmektedirler Bunun dışında Şîilerin inancına göre İmâmet asla genel halk tarafından seçilmez. İmam'ın seçilmesi makamının kutsallığı sebebiyle ancak Yüce Allah tarafından belirlenebilir.²⁴¹ Ayrıca imam ve halifenin makamı Peygamber'in (s.a.v.) makamına eşittir. Bu yüzden nasıl ki Peygamber (s.a.v.) Yüce Allah tarafından seçilmişse, aynı şekilde Peygamber (s.a.v.) de kendisinden sonra Müslümanların idarî işlerinin yönetilmesi ve Müslümanlar tarafından hilâfet biati verilmesi için uygun bir kişi seçmelidir.²⁴²

Şîiler'in bu inançları ile ilgili İbn Haldûn şöyle demiştir: “*Şîî Mezhebine göre halife veya imamın halk tarafından seçilmesi toplum yararına değildir. Temelde imamın seçilmesi dine bağlı bir görev olarak Peygamber (s.a.v.) tarafından yerine getirilmelidir. Hatta Peygamber (s.a.v.)'in imamu seçme görevini başkalarına vermesi bile münâsîp görülmemiştir. İmamı seçme görevi sadece Peygamber (s.a.v.) üzerinde vâciptir ve seçeceği kişinin de her türlü büyük ve küçük günahlardan uzak olması gerekmektedir*”.²⁴³

“*Şîiler H.z Ali'nin, Hz. Peygamber tarafından imam tayin edildiğine dair bir takım naslar nakleder ve bu nasları mezheplerinin icabına göre te'vil ederler... Şîiler, söz konusu nasları biri celî (açık) değeri hafî (kapalı) olmak üzere ikiye ayırırlar. Bu konudaki celî naslara örnekler: “Ben kimin velisi isem, Ali de onun velisidir”. Hadisinin açıklamasında Şîiler şöyle der: Bu velâyet, düzenli bir şekilde ancak Hz. Ali hakkında geçerli olmaktadır, bundan dolayı Hz. Ömer “ Bütün mü'min ve mü'minlerin velisi oldun (Yâ Ali)” demiştir. Diğer bir hadis şöyledir: “ Hüküm ve kaza hususunda en ehliyetliniz Ali'dir”. İmamet, Allah'ın ahkâmıyla hükmetmekten başka mânası yoktur. Müslümanların itaat etmeleri vacip olan Ulu'l-emr'den murad Ali'dir. Allah: “ Allah'a, Resûl'e ve sizden olan ulu'l-emr'e itaat ediniz”, buyrumuştur. Burada, ulu'l-emr'den murad hüküm ve kazadır. Bundan dolayı Sakife günü imamet meselesinde başkası değil, o hakem olmuştur. Şîilerin delillerinden biri de şudur:*

²⁴⁰ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928, s.271.

²⁴¹ Muhammed Cevat Muğniye, *eş-Şîa fi'l-Mizân*, Beyrut: Dârü's-Şark, t.y, s.333; Muhammed Ebû Zehra, *Tarihü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, C.II, Kahire: Darü'l-Hikmü'l-Arabi, t.y, s.262.

²⁴² Mahmud Muhammed Mizrûa, *Dirâsât fi'l-Furuki'l-İslâmiyye*, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Misriyye, 2016, s.228.

²⁴³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.373.

*Hz. Peygamber. ‘‘Kim canını feda etmek üzere bana bi’at ederse, benden sonra bu işin vasisi ve velisi odur’’ deyince, ona sadece Ali bi’at etmiştir. Hafî naslara örnekler: Şiîler şöyle derler: Hz. Peygamber Berae Sûresi nazil olduğunda, Hac mevsiminde bu sûreyi okusun, diye Ali’yi Mekke’ye göndermiştir. Hâlbuki bu sûreyi okumak üzere daha önce Ebû Bekir’i göndermiş ama sonra kendisine ‘‘ Bunu senden veya kavminden olan bir adam tebliğ etsin’’ vahyi geldiğinden dolayı Hz. Peygamber Hz. Ali’yi göndermişti. Şiîler, bu olaydan yola çıkarak Hz. Ali’nin sahâbelerden önde olduğuna işaret ederler. Ayrıca Hz. Peygamber hiç kimseyi Ali’ye takdim ettiği bilinmemektedir. Hâlbuki Ebûbekir ile Ömer’e iki gazada iki şahsı, birinde Âmr b. As’ı diğerinde Usame b. Zeyd’i takdim etmiş, onları bunların komutasına vermişti. Bütün bunlar, diğerlerinin değil, sadece Ali’nin hilâfet mansıbına tayin edildiğini gösteren dellilerdir’’.*²⁴⁴

Burada Ehl-i Sünnet ve Şiîler arasında halife seçimi konusunda farklılık bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet'e göre halife olarak seçilecek kişi, hilâfetin bütün şartlarını yerine getirmesi halinde bu süreç Ehlü'l-hal ve'l-akd tarafından yönetilmelidir.²⁴⁵ Bunun tam tersi olarak Şiîler'e göre İmâmet ve Hilâfet sadece Peygamber'in (s.a.v.) ailesine bağlıdır ve halife olarak seçilecek kişi ise Peygamber'in (s.a.v.) soyunu devam ettiren ve Ali b. Ebû Tâlib'in eşi olan Fâtıma soyundan olmalıdır. Bu sistemin sonucunda hilâfet sürekli veraset biçiminde sadece Ali b. Ebû Tâlib'in ailesi arasında devam edip Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'nın halife seçiminde uyguladığı şûra yolu biçiminden uzaklaşmıştır.²⁴⁶

Şiîler bu görüşlerini korumak ve kanıtlamak ve Ali b. Ebû Tâlib'e hak ve meşruluk vermek amacıyla Peygamber'in (s.a.v.) bir sürü hadisleri olduğunu iddia etmişlerdir.²⁴⁷ Bu iddialara göre Peygamber (s.a.v.) kendisinden sonra hilâfet sorumluluğunu Ali'ye vermiştir. Hadisler dışında yine Kur’ân-ı Kerîm’in âyetlerini Ali'ye hilâfet meşruluğu verecek şekilde yorumlamışlardır. Özellikle (إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُبَيِّمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ) ²⁴⁸ âyetinin Ali üzerine nâzil olduğu görüşünü savunmuşlardır. Ali namazlarda bu şekilde rükû'ya eğildiği için Müslümanların işlerinin ve yönetiminin ona verilmesini gerekli görmüşlerdir.²⁴⁹

²⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.374-377.

²⁴⁵ İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Mufasssal fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihâl*, C.IV, y.y: Mektebeti'l-İslâm el-Alemiyye, t.y, s.169.

²⁴⁶ Joseph Schacht - Clifford Bosworth, *Turasü'l-İslâm*, çev: Hüseyin Müennis vs., y.y, Alemü'l-Marife, 1978, ss.191-192.

²⁴⁷ Hüseyin b. Musa en-Nevbahtî, *Firaku's-Şî'a*, Beyrut: Menşurati'l Reza, 2012, s.39; Abdünnaim el-Hanefî, *Mevsü'atü'l-Firak ve'l-İctimâat ve'l-Mezâhibü'l-İslâmiyye*, Kahire: Dartü'l-Erşad, 1996, ss.265-266.

²⁴⁸ Mâide, 5/55.

²⁴⁹ Cevat Muhammed Muğniye, a.g.e, s.335.

Şiîler İslâm Devletinde hilâfet makamının sadece Hz. Ali'nin ailesine verilmesi amacıyla Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetlerini kanıt olarak göstermişlerdir. İslâm Dini'nin doğuşu ile beraber (وَأَنْزِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ)²⁵⁰ âyetinde Peygamber'in (s.a.v.) yakın akrabaları önemsenmiş ve her türlü vazîfelerde onlara öncelik verilmiştir. Şiîlere göre bu sebepten dolayı Peygamber'den s.a.v. sonra Müslümanların ilk halifesi olarak Ali'nin seçilmesi gerekliydi.

Bunların dışında hilâfet makamının Ali'nin ailesi dışında kimseye geçmemesi için ve sadece bu ailenin bireylerinin bu makama münâsip olduklarını göstermek için Peygamber'in (s.a.v.) hadisleri üzerinde birçok araştırma yapmışlar ve bunu güçlü bir gerekçe olarak ileri sürmüşlerdir. Mesela Peygamber (s.a.v.) bir sefer esnasında Gadîr-i Hum²⁵¹ denilen yerde konaklamış, öğle namazını kıldırdıktan sonra Ali'nin elinden tutup, “*Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır...*” buyurmuştur.²⁵² Bu hadisin incelemesini yapan Şiîlerin inancına göre, imâmet yalnızca Peygamber'in (s.a.v.) ailesine mensup olan kişilere (Hasan, Hüseyin ve bu ailenin bireyleri) verilmelidir.²⁵³

Şiîler bu hadisi yorumladıklarında Peygamber'in (s.a.v.) kendisinden sonra Ali'yi Müslümanların halifesi olarak tayin etmek niyetinde olduğu sonucuna varmışlar ve onun emirlerine itaat etmenin gerekli olduğunu belirtmişlerdir.²⁵⁴ Yine Şiîler'e göre Gadîr-i Hum olayında Yüce Allah'ın (الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ)²⁵⁵ nâzil ettiği âyeti ile din temelleri sona ermiş ve Peygamber de (s.a.v.) kendisinden sonra Ali'yi Müslümanların imamı olarak tayin etmiştir. Bu dinin son mesajı ise Ali'nin Müslümanların halifesi olarak tayin edilmesi olmuştur.²⁵⁶

Bütün bunların dışında Şiîler Peygamber'in (s.a.v.) Ali'ye hitaben “*Senin bana oranla yerin, Harun'un Musa'ya oranla yeri gibidir*” hadisini her zaman olduğu gibi kendi inançlarına göre yorumlamışlar ve bir gerekçe olarak öne sürmüşlerdir.²⁵⁷ Bu hadisten Peygamber'in (s.a.v.) kendisinden sonra Ali'yi halife olarak seçtiği sonucu çıkarmışlardır. Bu yüzden İslâm Devletinde veraset sisteminin ortaya çıkışı asla Şiîlerin inançlarıyla meydana gelmemiştir. Çünkü Şiîler'in inancına göre İmâmet ve Hilâfet Ali b. Ebû Tâlib'in ailesine

²⁵⁰ Şuara, 26/14.

²⁵¹ eş-Şerîf el-Murtazâ, *eş-Şafi fi'l-İmame*, C.II, thk. Said Abdülzehrâ el-Hüseyin el-Hatip, Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1986, s.258.

²⁵² Gadîr-i Hum: Mekke ve Medine arasında kalan küçük bir bölgedir. el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emîn Dinnâvî, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y, s.152.

²⁵³ İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, C.II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, y.y, Darü'l-İhyai'l-Kütübü'l-İlm, t.y, s.59; el-Heytemî es-Sa'dî, *es-Savâiku'l-mukrika*, thk. Ebû Abdullah Mustafa b. el-Âdevî, y.y: Mektebetü'l-Feyyaz, 2008, ss.151-152.

²⁵⁴ es-Said Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şia*, C.I, Beyrut: Darü'l Maarif, 1983, s.363; Muhammed Rıza el-Muzaffer, *Kahidü'l-İmamiyye*, İran: Ketebü'l-Hedaiyye, H.1422, ss.83-84.

²⁵⁵ Mâide, 5/3.

²⁵⁶ Es-Suyûtî, *Tefsirü'd-Dürr el-Mensur fi Tefsir bi'l-Masur*, C.III, Lübnan: Darü'l-Fikir, H.1433, s.19; Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr*, C.XXVII, İran: İhyâü'l-Kütüb, t.y, s.410.

²⁵⁷ İbn İsmâil er-Resî, *er-red ale'r-Râfıza*, thk. Hanefi Abdullah, Kahire: Darü'l-Afâki'l-Arabiyye, 2000, s.27.

mesûp olanlar dışında kimseye geçmemelidir. Dolayısıyla ilk üç halife ve bütün Emevi halifeleri Şiîler tarafından reddedilmiştir. Onlara göre Hulefâ-yi Râşidîn (Ebû Bekir, Ömer ve Osman), Ali'ye zulüm edip ona biat vermemiştir.²⁵⁸

Şiîlerin Hilâfet sorunu ile ilgili kendi aralarında hemfikir olmamaları dikkat çekicidir. Şiîler'in bir fırkası olan Zeydîler asla (Ebû Bekir ve Ömer)'in hilâfetini reddetmezler, Zeydîler'e göre Ali b. Ebû Tâlib hilâfet için daha faziletli olduğu halde onlar Şiîler dışında da halifeliği iyi yapan kişileri onaylamıştır.²⁵⁹

Emevî Hilâfetine gelince özellikle Muâviye b. Ebî Süfyân'ın doğrudan Peygamber (s.a.v.) tarafından seçilmemesi ve diğer taraftan veraset sisteminin ortaya çıkması Ehl-i Beyt'in Müslümanların halifesi olmaları menfaatlerine bir darbe vurduğu için, Şiîler bunu asla meşrû bir hilâfet olarak kabul etmezler. Bu sebepten dolayı her zaman Muâviye'yi ve veliaht olarak tayin ettiği oğlu Yezîd b. Muâviye'yi fâsık ve zâlim bir kişi olarak suçlamışlardır. Bu inançlara sahip olan Şiîler sürekli Emevî Devleti'ne ve halifelerine muhâlif olmuştur.²⁶⁰

Hilâfet sistemi şûradan verasete dönüştüğü zaman Muâviye'ye bir sürü iftirâ atılmıştır. Bunlardan biri Hüseyin'in otoritesinin artacağı korkusuyla kendi eşine Cu'de bint el-Eş'et'e bir sürü mülk ve servet vererek onun vâsıtası ile Hüseyin b. Ali'yi zehirlemiş olmasıdır.²⁶¹ Ancak bu olay sadece Şiî kaynaklarında bulunmaktadır, bu iddialar İbn Haldûn ve birçok ünlü İslâm yazarları tarafından reddedilmekte ve bunların Şiî yazarlarınca uydurulduğu söylenmektedir.²⁶²

Şiîler kendi inançlarına göre asla veraset sistemine karşı durmamışlardır. Çünkü onlara göre hilâfet Peygamber'in veliahdı olan Ali'den veraset biçiminde Hasan'a, sonra Hüseyin'e, daha sonra da Şiîler'in diğer imamlarına geçmektedir.²⁶³

2.3. HÂRİCÎLER

Hâricîler İslâm Tarihi'nin en güçlü fırkasıdır. Havâric (hâric) kelimesinden türeyen hâricî, İbn Haldûn'a göre Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak ümmetin ittifak ettiği meşru evâmirle başkaldıran, aynı zamanda okun yaydan çıktığı gibi, dinden, İslâm'dan fırlayıp çıkan herhangi bir kimsedir.²⁶⁴

²⁵⁸ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s. 374.

²⁵⁹ a.g.e, C.I, s.374-375.

²⁶⁰ Veciye Lütfi Talip Züffan, *Vilâyetü'l-Ahd fi'l-Asri'l-Emevi*, (Yüksek Lisans Tezi), Filistin: Camiatü'n-Necahi'l-Vataniyye, 2005, ss.81-83.

²⁶¹ İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İstî'âb*, C.I, s. 389; İbrahim Ahmed Hasan Ebû Şebika, *Hilâfetü Benî Ümeyye İnde Ali b. Hüseyin el-Mesudî*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazze: Camiatü'l-İslâmiyye, 2007, s.155.

²⁶² İbrahim Ahmed Hasan Ebû Şebika, a.g.t, s.156.

²⁶³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.367.

²⁶⁴ Mahmud ez-Zâhibî, *el-Beynât fi'r- Red 'alâ Ebâtîli'l-Mürâc'at*, C.I, y.y, 1986, s.2008.

Hâricîler'in İslâm Devlet'inde hilâfet sistemi ile ilgili görüşleri Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat ve Şiîler'den çok farklıdır. Onlara göre hilâfet Osman'dan sonra bitmiştir ve onlar Ali'yi Müslümanların halifesi olarak saymazlar, çünkü Ali'nin Muâviye ile girdiği hakemliği yüzünden dinden çıkıp kâfir olduğu görüşündedirler.²⁶⁵ Diğer bir rivayete göre Ali ve Muâviye kâfir değildir, ancak onların yeri sonsuza kadar cehennemdir denmektedir.²⁶⁶

Bazı Hâricîlere göre ise asıl hilâfet Ebû Bekir ve Ömer'den sonra bitmiş, gerçi Osman hilâfetin ilk yıllarını düzenli bir şekilde yönetmiş, ama daha sonra Hulefâ-yi Râşidîn'in gerçek yolundan çıkmıştır. Bundan dolayı Osman, Ali, Muâviye ve hakemlik olayını destekleyen kişilerin her biri dinden çıkıp kâfir olarak sayılmaktadır.²⁶⁷

Hâricîler'in hilâfetle ilgili görüşleri tüm guruplara göre farklıdır. Onlar Müslümanların Halifesi veya imamının seçilmesinin önemsiz olduğunu ve imamın seçilmesinin her zaman vâcip olmadığı görüşündedir.²⁶⁸ Çünkü halifelik seçimleri Müslümanların arasında sürekli savaş ve düşmanlığın meydana gelmesine sebep olur.²⁶⁹

Bunun dışında Hâricîler hilâfet makamı ile ilgili Müslümanların halifesinin sadece Benî Kureyş'ten seçilmesinin şart olmayacağını belirtmiştir. Müslümanların işlerini düzenli bir şekilde yönetebilen ve idare eden Arap olsun veya olmasın herkes halife olabilir.²⁷⁰ Bu görüşlere sahip olan Hâricîler, yazarlar tarafından İslâm'ın Cumhuriyetçileri olarak tanınmaktadır.²⁷¹ Bu şekilde Hâricîler Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat'ın halifenin sadece Benî Kureyş'ten olması gerektiği görüşünü dâima reddetmişlerdir.

Hâricîler, halifenin her şeyden önce dindarlık bakımından yüksek bir dereceye sahip, âdil, atılgan ve din için savaş meydanına çıkan bir kişi olması gerektiği görüşündedir.²⁷²

Hatta Peygamber'in (s.a.v.) bir kişiyi İslâm Ümmetinin İmâmetini yapmak amacıyla Kureyş halkından belirlediği için hata yaptığı görüşünde olmuşlardır.²⁷³ Onlara göre Kureyşin diğer halklardan üstün kılınması için herhangi bir sebep yoktur. Haricilikte Peygamber'in (s.a.v.) bütün sünnetlerine ve hadislerine inanmak mümkün olmayıp onlara göre, Peygamber (s.a.v.) hayatının bazı sünnetlerinde hata yapmıştır. Bu sebeple “*Kur'ân ile uyumlu olan*

²⁶⁵ Abd Ali Yasîn, *Tarihü Sadri'l-İslâm mine'l-Bi'seti'n-Nebeviyye ile Nihayeti'd-Devleti'l-Emeviyye*, Umman: Dar Yâfâ el-İlmiyye, 2003, s.433.

²⁶⁶ El-Bağdadî, *Usûlü'd-Din*, s.317.

²⁶⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *el-İtticahatü'l-Münharife fi Tefsiri'l-Kuran-ı Kerim Devafi'iha ve Def'iha*, 3.b, y.y: Mektebetü'l-Vehbe, 1986, ss.63-64.

²⁶⁸ Veciye Lütfi Talip Züffan, a.g.t, s.86.

²⁶⁹ eş-Şehristânî, a.g.e, C.I, s.108.

²⁷⁰ Ahmet Emin, *Duhâ'l-İslâm*, Kahire: Müessesetü'l-Hindavi, 2012, s.9; Büzyânî ed-Derracî, *Düvelü'l-Havaric ve'l-Aleviyyin*, Cezayir: Darü'l-Kitabü'l-Arabî, 2007, s.31.

²⁷¹ Mahmud İsmâil, *el-Harekatü's-Sirriyye fi'l-İslâm*, Kahire: Sina li'n-Neşir, 1997, s.19.

²⁷² Veciye Lütfi Talip Züffan, a.g.t, s.86.

²⁷³ A.g.t, s.87.

*sünnet ve emirleri uygularız, ancak Kur'ân ile alakası olmayan herhangi bir emri reddedip onu uygulamayız'' demektedirler.*²⁷⁴

Veraset sistemine gelince, Hâricîler her şekilde bu sistemi reddeder. Çünkü onlara göre, daha önceki halife tarafından veliyaht olarak tayin edilen kişi kabul edilmez ve millet kendisi kimi halife olarak seçeceğine karar verir. Bu düşünceye göre, hilâfet sistemini veraset sistemine dönüştüren Muâviye ve bu sistemi destekleyen taraftarların tümü dinden çıkmış ve kâfir olmuştur. Hatta Muâviye ve onun yandaşları ile savaş yapılmasını vâcip olarak görüp onların öldürülmesi halinde sevap kazanılmış olacağını iddia etmektedirler.²⁷⁵

Aynı zamanda onlara göre, tüm halifeler “emîrül-mü'minîn” olarak anıldığı için Emevî ailesinde uygulanan veraset sistemi iyi ve kötü halifelerin birbirinden ayrılmasının önüne geçmektedir. Lâkin Emevîlerin uyguladığı sistem hilâfet değil, ancak Yüce Allah tarafından verilen bir Pâdişahlık şeklidir. Bundan ötürü Hâricîler, Emevî ailesinde veraset sistemi yoluyla hilâfete gelen ve devleti yöneten herkesi dinden çıkmış ve kâfir olarak görmüştür.²⁷⁶

Bu inançlara sahip Hâricîler dâima Emevî ailesine ve halifelerine karşı durmuştur. Emevîleri ve İslâm Devletindeki veraset sistemini ortadan kaldırmak ve isyan etmek amacıyla sürekli halkı toplamışlardır.

2.4. MU'TEZİLE

Mu'tezile'nin ortaya çıkışı, Vâsıl b. Atâ ve hocası Hasan-ı Basrî'nin arasında gerçekleşen bir sorundan kaynaklanmaktadır. H. 113/ M. 731 yılında Hasan-ı Basrî'nin yanına gelen bir adam Sahabe ve Hâricîlerin iman ve inançları hakkında soru yöneltmiş, Hasan cevabında Hâricîler dinden çıkmış ve Sahabe ise inançlıdır demiştir. Ancak orada Vâsıl, hocası Hasan'ın aksine Hâricîlerin inanç ve inançsızlık arasında (el-menzile beyne'l-menziyleyn) bir durumunda olduklarını söylemiştir. Böylece Hasan-ı Basrî kızıp onu uzaklaştırarak “Vâsıl i'tizâle” yani (Vâsıl bizden ayrıldı) demiştir.²⁷⁷ Bu şekilde İslâm Devletinde ilk defa Mu'tezile fırkası ortaya çıktı.²⁷⁸

²⁷⁴ Ahmet Hama Emîn, a. g. e., s.211

²⁷⁵ Yahyâ Hevidî, *Dirâsât fi İlm-i Kelâm ve'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire, Dârü's- Sekâfe, 1979, s.90; Yasin Kahyaoğlu, *Hâricîler'in Edebi Yönleri: Ortaya Çıkışlarından Emevîler'in Sonuna Kadar*, (Doktora Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s.28.

²⁷⁶ Veciye Lütfî Talip Züffan, a.g.t, s.88.

²⁷⁷ İbn Süleymân el-Yâfiî, *Mir'âtu'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fi ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, C.I, Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997, s.215.

²⁷⁸ Ali Muhammed Sallavi, *Ömer b. Abdülâziz et-Teceddüd ve'l-İslâhu'r-Râşidi 'alâ Menâhicü'n-Nebeviyye*, Mısır, Dârü't-Tevzi',2006, s.244.

Mu'tezile fırkası İslâm Devletinde hilâfet ve önderlik hakkında iki görüşe sahiptir. İbn Haldûn'un: “*Bazı Mu'tezile âlimleri İmam ve Halifenin tayin edilmesini vâcip olarak görmemiş, hatta bu makamların varlığını kabul etmemiştir. Çünkü onlar sadece akıl ve şeriâta bağlı kalmışlardır ve vâcibatları şeriat hükümlerinin uygulamasından bulurlar. Bu yüzden, Ümmet Yüce Allah'ın hükümlerinin uygulanması üzerinde birleşirse o zaman İmam veya Halifeye gerek kalmayacağını düşünürler*” demiştir.²⁷⁹

Diğer Mu'tezile âlimlerinin görüşüne göre ise Müslümanlar tarafından İmam veya Halifeyi tayin etmek vâcip olarak telakki edilmiştir.²⁸⁰

Mu'tezile fırkası düşünce, mantık ve akıl esasları üzerine kurulduğu için, bazıları şeriata uymayan olayların bile Yüce Allah'ın bir takdiri ve emri olduğunu düşünürler. Bu düşünceye sahip olanlara göre, Muâviye pâdişah ve sultanlar gibi savaş ve şiddet yolu ile halktan biat alarak halife olmuştur. Aynı şekilde bütün Emevî Halifeleri şiddet kullanarak hilâfet makamına geçmişler, ancak ortaya çıkan bütün bu olaylar Yüce Allah'ın isteğine ve takdirine göre gerçekleşmekte, hatta insanların yaptığı ve yapacağı bütün ameller de Yüce Allah'ın isteğine bağlı olarak meydana gelmektedir.²⁸¹

Bazı Mu'tezile âlimlerinin düşüncesine göre gayrimeşru bir şekilde tahta gelen Emevî halifeleri ve kötülük yapanlar, yine Yüce Allah'ın isteği ve takdiri ile tahta gelmişler ve bu kötülükleri yapmışlardır. Mu'tezile'nin diğer kısmı tam tersine her şekilde Emevî Hilâfetini reddetmiştir. Onlara göre Emevî halifeleri meşru olmayan ve usulsüz bir biçimde halka karşı korku ve şiddet uygulanarak hilâfet koltuğuna oturmuştur. Hatta halifelerin çoğu hilâfet şartları olmadan, savaş ve şiddet yoluyla hilâfet makamını almıştır.²⁸²

Onun için Mu'tezile, Muâviye'nin halifeyi seçtiğinde büyük hata yaptığını iddia etmektedir. Çünkü Muâviye halkın inancını umursamadan hilâfeti şûrâ sisteminden padişahlık sistemine geçirmiştir. Bu şekilde Kısraların Padişahlık sistemi İslâm Devletinde de oluşmaya başladı. Böylece Hilâfet sadece saraylarda kalarak halifelerin arasında fîsk ve sapıklık arttı, sonuçta kâfirlerden daha beter fâsık oldular.²⁸³

Mu'tezile fırkası, Muâviye tarafından veliaht olarak tayin edilen oğlu Yezîdi her durumda reddeder ve bu konuda Muâviye'yi doğru yoldan sapmış görür. Çünkü Yezîd'in döneminde İslâm Devleti'nin en kötü olayları olan Hüseyin b. Ali'nin şehit edilmesi ve Mekke

²⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.367.

²⁸⁰ Edip Yılmaz, *Ebû Reşîd en-Nisâbüri'nin Mu'tezile Mezhebindeki Yeri ve Belli Bazı Fikirleri*, (Yüksek Lisan Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 159; Mahmut Ay, *Mutezile - Siyaset İlişkisi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s.41.

²⁸¹ Semî' Değim, *Felsefetü'l- Kader fi Fikri'l-Mu'tezile*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l- Lübnanî, 1992, s.81.

²⁸² Veciye Lütfî Talip Züffan, a.g.t, ss.94-95.

²⁸³ el-Câhiz, *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C.II, Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Henâcî, t.y, ss.11-12,20.

ve Medine üzerine saldırılar yaşandı. Yezîd'i veliaht olarak tayin ettiğinden dolayı, Mu'tezile bütün bu olayların tek suçlusu olarak Mu'âviye'yi görmektedir. O yüzden Muâviye dışında diğer bütün Emevî halifelerini zalim olarak bildirmişlerdir. Her zaman halkın Emevî Hilâfetine karşı isyan etmesini, onları hilâfetten uzaklaştırmasını ve onların yerine adil kişileri halife olarak seçmesini istemiştir.²⁸⁴

Mu'tezile'nin Emevî Hilâfetine karşı pratik olarak ilk isyanları Hişâm b. Abdülmelik'in egemenlik döneminde oldu. H. 122/ M. 740 yılında Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi olan Şîfî lideri Zeyd b. Alî hilâfete karşı Mu'tezile'nin etkisi altında ve desteğiyle ayaklanmaya başladı.²⁸⁵ Bunun dışında H. 126-127/ M. 744-745 yılları arasında yine Irak'ta iki defa Emevî egemenliğine karşı ayaklanmalar oldu.²⁸⁶ Hatta Mu'tezile'nin isyanları Emevî Devleti'nin başkenti olan Şam'a kadar ulaştı. H. 126/ M. 745 yılında Mu'tezile fırkası tarafından yönetilen Yezîd b. Velîd'i azletmek amacıyla bir sürü isyanlar ortaya çıktı ve halifeler fasık ve zındıklık ile suçlandı.²⁸⁷ Bu şekilde Mu'tezile veraset sistemine ve Emevî halifelerine karşı devletin yıkılışına kadar isyan etmeye devam etmişlerdir.

3. İSLÂM ÂLİMLERİNİN GÖRÜŞLERİ

3.1. IRAK ÂLİMLERİ

3.1.1. HASAN-I BASRÎ (Ö. 110/728)

Gerçek ismi Ebû Saîd el-Hasen b. Yesâr el-Basrî annesi Hayre'dir. H. 21/ M. 641 yılında doğmuştur.²⁸⁸ İslâm Tarihi'nin meşhur tâbiî, âlim ve zâhidi olan Hasan-ı Basrî Emevî Hilâfeti döneminde yaşamıştır.

Hasan-ı Basrî'nin Emevî Hilâfeti ve halifeleri ile ilgili görüşü Câhiz'in görüşlerinin tam tersidir. Hasan hiçbir zaman devletin ve toplumun bozulmasına sebep olan herhangi bir eylem yapmaya çabalamamıştır. Özellikle kendisi asla Emevî Devletine karşı isyan edenlere taraftar olmamıştır. Müslümanların birliği ve beraberliğinin bozulmaması için halifelere biat edilmesini ve yöneticilerin işlerine sabredilmesini istemiştir.

Hasan-ı Basrî kendi döneminin meşhur ve değerli şahsiyetlerinden biri olduğu için, sözleri ve inançları da halk tarafından saygın bir şekilde uygulanırdı. Bundan dolayı Hasan her zaman halktan fitnelere katılmamalarını ve İslâm Devleti'nin parçalanmasına sebep

²⁸⁴ Veciye Lütüfî Talip Züffân, a.g.t, ss.95-96.

²⁸⁵ Ahmet Mu'yte, *el-İslâmü'l-Havâricî*, Dimaşık: Dârü't-Tekvin, 2006,s.51.

²⁸⁶ Muhammet Amâre, *el-Mu'tezile ve's-Sevre*, Beyrut: Mektebetü'l-Arabiyye, t.y, s.71.

²⁸⁷ a. g. e., s.71.

²⁸⁸ Ebü'l-Hasan en-Nedvî, *el-Hasanü'l-Basrî*, 2.b, Kahire, en-Nihtârü'l-İslâmi, 1973, s.9.

olmamalarını istemiştir. O dönemde Hasan'ın sözleri halkın Emevî ailesine karşı isyanlara katılmaması açısından çok etkiliydi.

Örneğin Abdurrahmân b. el-Eş'as Abdülmelik b. Mervân ve el-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'ye karşı isyan hareketini başlattığı zaman Hasan-ı Basrî bu konuyla ilgili şöyle dedi: “*El-Eş'as'ın isyanı Abdülmelik ve el-Haccâc'a karşı fitnelerden biridir. Bu sebeple bunları öldürmek veya bunlardan intikam almak lüzumsuzdur. Eğer bunlar suçluysa Yüce Allah kendisi intikam alır, biz de sabırlı olmalıyız ve Yüce Allah'ın intikam almasını beklemeliyiz.*”²⁸⁹

Yine Yezîd b. Mühelleb'in (H. 102/ M. 720) yılında Yezîd b. Abdülmelik'e karşı isyan hareketinin ortaya çıkması ile ilgili Hasan hızlıca bu isyan hareketine karşı görüşlerini ifade eder. Orada halka isyan hareketlerine katılmamalarını tavsiye etti, çünkü bu hareketlerin İslâm Devletinde fitnenin meydana gelmesine sebep olduğunu söyledi. Halkı Yüce Allah'tan korkmaları ve hiç kimseyi öldürmemeleri konusunda uyardı.²⁹⁰

Hasan-ı Basrî'nin Emevî Devleti döneminde yaşadığı ve halifelerden korku duyduğu için mi Emevî Devleti hakkında olumlu görüşler belirttiği sorusu sorulabilir.

Lâkin kaynaklarda geçtiği gibi Hasan-ı Basrî çok güçlü bir kişiliğe sahip, asla hiçbir şeyden korkmayan ve halifelere bile tenezzül etmeyen bir zat olmuştur. Bir rivayete göre; Yezîd b. Abdülmelik halife olduğu zaman, Hasan halktan ona biat sözünü vermelerini ve onun emirlerinden çıkmamalarını istemiştir. O durumda Hasan'a sen Yezîd'ten korkuyor musun? diye sormuşlar, Hasan da soruyu “*Benim Yüce Allah'tan korkum Yezîd içindir, yoksa Yezîd'in kendisinden korkmam*” şeklinde cevaplamıştır. Yani Hasan, Yezîd'in gayrimeşru veya şeriata uymayan bir eylem neticesinde Yüce Allah tarafından azaba uğratılmasından korkmuştur.²⁹¹

Diğer bir rivayete göre, Haccâc b. Yûsuf kendine yeni bir saray inşa ederken Hasan-ı Basrî'yi sarayını görmeye çağırmıştır. Hasan-ı Basrî saraya girdiği zaman Haccâc'ı fasık ve fasıkların başı olarak adlandırıp ona öğüt verirken “*Bu saray senin dünyadaki evindir, asıl öbür dünyadaki evine dikkat et!*” demiştir.²⁹²

3.1.2. ÂMİR B. ŞÜRÂHBÎL (Ö.103-104/ 721-722)

²⁸⁹ Veciye Lütfi Talip Züffan, a.g.t, ss.109-110.

²⁹⁰ İbn A'sem el-Kûfi, a. g. e., C.VII, ss.22-25.

²⁹¹ Ebü'l-Hasan en-Nedvî, *el-Hasanü'l-Basrî*, s.14.

²⁹² Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Âdâbü'l-Hasanü'l-Basrî ve Zühduhü ve Mevâizühü*, thk, Süleymân el-hirîş, Beyrut: Dârü'n-Navâdir, 2008, ss.107-108.

Künyesi Ebû Amr olan Kûfe'de doğup Emevî Devleti döneminde yaşayan İslâm Tarihinin en meşhur şahsiyetlerden biridir. Ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler olmakta birlikte genelde H. 103-104/ M. 721-722 yılları arasında vefat ettiği söylenir.²⁹³

Âmir Emevî ailesine çok yakın bir âlim olarak sayılır, hatta Ömer b. Abdilazîz döneminde yargıçlık görevi yapmıştır.²⁹⁴ Âmir'e göre Emevî Hilafetinin bütün halifeleri, Muâviye döneminden Halife Yezîd b. Abdümelik dönemine kadar, hepsi iyi kişilerdir. İyi ameller yapıp hilâfet hakkına sahip olmuşlardır ve onlara biat sözü vermeli, emirlerinden de çıkılmamalıdır. Bu şekilde Âmir, Emevî Devletine sorun çıkararak ve isyan eden bütün grup ve fırkaları hatalı bulmuştur.

Âmir sürekli Emevî ailesini destekledi. Ancak, Haccâc ile ilişkileri bozulduğu zaman Emevî ailesinin karşısında durdu ve ailenin aleyhine şöyle dedi: “*Emevî Devletinde Müslümanların arasında meydana çıkan bütün çatışma ve savaşlar dinden uzaklaşmaya ve Yüce Allah'ın şeraitini uygulanmamasına sebebine olmaktadır. Peygamber'den (s.a.v.) sonra iyi ve iyilik yapan kişilerin karşısına devamlı suçlu ve kötü kişiler çıkmıştır. Muâviye'nin ortaya çıkışı ve Ali'ye karşı kazanması da gümrak bir sistemin Ali'nin doğru ve düzgün sistemi üzerinde galibiyetinden kaynaklanmıştır.*”

Haccâc'ın nasıl biri olduğu ve Müslüman olup olmadığına dair yöneltilen soruya Âmir şöyle cevap vermiştir: “*Görünüşte Haccâc Müslüman ve inançlıdır, ama Allah'a yemin ederim o kâfir ve tâgüt bir kişidir.*”²⁹⁵

3.1.3. CÂHİZ (Ö. 255/869)

Tam ismi Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî'dir. Yazarlar tarafından genellikle Câhiz adıyla tanınmış olup doğum ve ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Ancak çoğu yazarlara göre Câhiz'in (H. 165/ M. 776) yılında Basra'da doğduğu tahmin edilip (H. 225/ M. 869) yılında da vefat ettiği söylenir.²⁹⁶ Kendisi ahkâm, edebiyat, iktisat, siyaset, mu'tezile, tıp gibi alanlarda Kitâbü'l-Hayevân, el-Beyân ve't-tebyîn, Risâle fi Benî Ümeyye, Hucecû'n-nübüvve gibi birçok ünlü ve önemli eserler yazmıştır.²⁹⁷

²⁹³ İbn Yûnus es-Sadefî, *Tarihu İbn Yûnus el-Mısri*, C.II, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, H.1421, s.108.

²⁹⁴ Vekî ed-Dabbî, *Ahbârü'l-kudât*, C.II, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, t.y, s.416.

²⁹⁵ Veciye Lütüfî Talip Züffan, a.g.t, ss.111-112.

²⁹⁶ Cemil Ceyyir, *el-Câhiz ve Müctemâa Asruhü fi Bağdad*, Beyrut: Dâru's-Sâdır, t.y,s.7.

²⁹⁷ Bkz. Fatıma Betül Hoşgör, *El-Cahiz'in Hayatı, Eserleri ve el-Buhala Adlı Kitabındaki Tıp Tahlilleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, ss.81-113.

Câhiz'in yaşadığı dönem, İslâm Devletinde bilim ve felsefenin gelişme dönemi olup aynı zamanda Mu'tezile düşüncesinin geniş bir şekilde yayıldığı dönem olmuştur.²⁹⁸ Bu durum Câhiz'i etkileyerek serbest bir şekilde hatta bazı konularda sınırları aşarak Emevî Devleti'nin ve halifelerin üzerine konuşmasına ortam hazırlamıştır.

Emevî Devleti ve halifeleri ile ilgili Câhiz şöyle demiştir: “*Muâviye'nin hâkim olduğu yıl Müslümanların birlik yılı (Amü'l-cemaat) olarak bilinmektedir. Aslında o yıl Müslümanların bir araya geldiği yıl değil, Müslümanların parçalandığı ve çeşitli fırkaların ortaya çıktığı yıldır. O yıldan itibaren hilâfet şûradan, zalim bir hilâfete ve kistrâ padişahlığına, aynı zamanda veraset sistemine dönüştü. Bunun neticesinde memleket yanlış yola ve fiska doğru adım atıp Yezîd için valiler halktan zorla biat alarak şiddetle bağ ve vergiler topladılar. Hatta halifeler bile valileri seçerken onların yetenek ve kabiliyet açısından yeterliliğine bakmadan, kendi heves ve arzularına göre seçerdi. Buna rağmen Muâviye, oğlu Yezîd için biat alırken sünnete uymayan bir bid'at ortaya koydu. Bu bid'at Mekke'nin yanması, Medine'ye saldırı, Hüseyin ve Ehl-i Beytin çoğunun öldürülmesi gibi büyük olaylara sebep oldu. Gerçi her şekilde bu iki kutsal şehre saldırmak veya katletmek yasak ve büyük günah amellerden sayılır, ama onlar bu iki şehir üzerinde yaptıkları saldırılardan ve halkın öldürmesinden vazgeçmemiştir.*”²⁹⁹

Câhiz, Beytülharemeyn'e saldırımları neticesinde Emevîlerin genelini ve özellikle Yezîd'i dinden çıkma çerçevesine koymaya çabalamıştır. Câhiz'e göre Mekke ve Medine'ye saldıran Yezîd'e sadece kâfir demek yeterli değildir. Onun fasık ve lanetli olması gerekir, çünkü birçok Müslüman ve âlimlerin öldürülmesinden sorumlu olup, içki içen ve kötülük yapan bir kişidir.³⁰⁰

Et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk eserinde şöyle demiştir: “*Muâviye ve çoğu Emevî halifeleri saraylarda gizlice sürekli dans etmek ve müzik dinlemekle uğraşırlardı. Sarayları uygunsuz bir şekilde cariyelerle doldurarak çoğu vakitlerini onlarla geçirirlerdi. Emevî ailesi arasında yaygınlaşan bu kötülüklere rağmen, bazı halifeler ise dans etmeye ve şarkıcılarla vakitlerini geçirmeye razı olmamışlardır.*”³⁰¹

Burada Câhiz her biçimde Emevî halifelerinin yaptığı kötülükleri ve kötü alışkanlıklarını açıkça veraset sistemine bağlamaktadır. Aynı zamanda, hilâfet sistemini şûradan verasete dönüştürmesi sebebiyle sürekli Muâviye'yi suçlu görmüştür.

²⁹⁸ Bkz. Mohammed Tahseen Hussein, *Sistem-i Pştâupişt La Devlet-i Abbas-î, Erbil: Rojhalât Matbaası, 2015, ss.157-158.*

²⁹⁹ es-Seyyid İzzet el-Âtâr el-Hüseyinî, *Zi Ebû Osmân Amr b. el-Câhiz fî Muâviye ve'l-Emevîyyin, y.y: Müessesetü's- Sakâfeti'l-İslâmiyye, 1946, s.14.*

³⁰⁰ a. g. e., s.17

³⁰¹ el-Câhiz, *et-Tâc fî ahlâki'l-mülûk*, thk. Ahmed Zekî Paşa, y.y: Matbaatü'l- Emîr, 1913, s.31.

3.2. ŞAM ÂLİMLERİ

3.2.1. ABDULLAH B. MEHRİZ EL-CAMÎ (Ö. 99/ 717)

İslâm'ın fukahâsından ve Şam bölgesinin ünlü şahsiyetlerinden biri olarak Emevî halifeleri döneminde yaşamış ve Halife Velîd b. Abdülmelik döneminde vefat etmiştir.³⁰² Emevî ailesi tarafından özel ve üst makamlara getirilmiş ve. Emevî halifelerden yana olduğu için devamlı onları destekleyerek şöyle demiştir: “*Halkın Emevî devletine karşı gelmekten, fitne kurmaktan ve isyan etmekten uzak durması gerekir.*” Aynı şekilde Halife Abdülmelik b. Mervân'a halkın veya Emevî Halifelerinin iyiliği tavsiye etmek ve kötülüğü men etmek konusundan asla vazgeçmemeleri şeklinde devamlı öğüt verirdi.³⁰³ Böylece Abdullah'ın hiçbir zaman Emevî ailesine karşı çıkmadığı, sürekli İslâm Ümmetinin birliği ve beraberliğini korumaları ve Emevî ailesine karşı çıkmamaları için halka nasihat verdiği açıkça görülmektedir.

3.2.2. RECA B. HAYVE EL-KİNDÎ (Ö.112/ 730)

Emevî Devleti'nin (bilhassa Halife Süleymân b. Abdilmelik'in döneminde) ünlü fakih ve kadılarından biridir.³⁰⁴ Emevî ailesine yakın olduğu için, daima Emevî halifelerine biat vermeye ısrar etmiştir. Bu tavırları ve aileye yakın bir kişi olması sebebiyle Halife Süleyman onu kendisine müşavir olarak tayin etti. El-kindî Emevî Devleti'nde o kadar yüksek bir makama sahip oldu ki Ömer b. Abdilazîz'in veliaht olarak tayin edilmesinden önemli bir rol oynadı ve Ömer halife olduktan sonra onunla güçlü bir ilişki kurdu. Halifelerle çok güçlü ilişkiye sahip El-Kindî, Emevî Devletine karşı her türlü harekete ve isyana karşı çıkmıştır.³⁰⁵

3.2.3. ABDURRAHMÂN B. AMR EL-EVZÂÎ (Ö. 157/ 773)

³⁰² Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, C.III, thk. Tayisir b. Sa'd, Riyad: y.y, 2005, s.33.

³⁰³ Hüseyin 'Atvân, *el-Fukahâ ve'l-Hilâfe fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1991, ss.57-58.

³⁰⁴ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, C.V, Kahire: Dâru'l-Fikir,1996, ss.170-171; Fatih Erkoçoğlu, “Reca b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:11, Sayı: 2 (2007) ss. 365-403.

³⁰⁵ Veciye Lütfî Talip Züffan, a.g.t, ss.117-118.

Emevî Devleti döneminde yaşayan ünlü âlim, fakih ve kadılarından biri olan Abdurrahmân H. 157/ M. 773 yılında vefat etti.³⁰⁶ Fıkıh alanında güçlü bir makama sahip olduğu için Emevî Halifeleri daima onunla irtibata geçmiştir. Mevcut olan bu güçlü ilişkiden dolayı el-Evzâî her zaman bütün Emevî halifelerine biat edilmesi ve onların emirlerine itaat edilmesi gerektiği görüşünde olmuştur. Her zaman İslâm Ümmetinin birlik ve beraberliği için halkı çağırırdı.

Ona yöneltilen hilâfet ve veraset sistemi ile ilgili soruların cevabını vermekten uzak dururdu. Ancak her zaman Yüce Allah fitnenin ve savaşın peşine düşen milletin akıbetini asla iyi etmez, onun için hiçbir zaman halifenin itaatinden çıkmamalıyız derdi. Bu inançlara sahip el-Evzâî daima Emevî ailesini hilâfete layık görmüş ve onları desteklemiştir. Emevîler'in Hilâfetini daha fazla meşrulaştırmak amacıyla Peygamber'in (s.a.v.) "*Benden sonra hilâfet Ali'ye verilmelidir*" şeklindeki hadisini reddetti. Bunun dışında Emevî Hilafetinden sonra gelen Abbâsîler'in Hilâfetine de meşruiyet sağladı. Hayatının son yıllarında kadılık görevinden istifâ etti ve her türlü siyasi eylemden uzak durdu.³⁰⁷

3.3. MEKKE VE MEDİNE ÂLİMLERİ

3.3.1. ABDULLAH B. ABBAS (Ö. 68/ 687)

Muâviye vefat ettiği zaman İbn Abbas Mekke'ye yerleşti. Muâviye'nin ölüm haberini alınca ona dua etmeye başladı ve şöyle dedi: “*Allah'ım Muâviye'nin kabrini geniş eyle, hiç kimse ondan önce onun gibi olmamış ve kimse de ondan sonra onun gibi olamaz. Yezîd iyi kişilerden biridir ona biat verilmeli ve itaat edilmelidir.*”³⁰⁸ Halk Yezîd'e biat verdikten sonra o da hemen onların isteğine uyarak biat verdi. Bunun dışında İbn Abbas sürekli Müslümanları birlik ve beraberliği korumak amacıyla Hüseyin b. Ali ve Abdullâh b. ez-Zübeyr'i biat vermeleri konusunda ikna etmeye çalışırdı. Hatta Emevî Devletine karşı isyan eden Abdullâh b. ez-Zübeyr'in hareketine hiçbir şekilde hilâfet biatini vermemiştir.³⁰⁹

İbn Abbas'ın veraset sistemi ile ilgili görüşü üzerine İbn Haldûn şöyle değinmiştir: “*Yezîd'e karşı isyan etmekle daha fazla Müslümanların kanı döküleceğini düşündüğü için asla isyancılara destek veya taraftar olmamıştır*”.³¹⁰

³⁰⁶ ez-Zehabî, *el-İber fî haberi men gaber*, C.I, thk. Ebû Hâcer M. Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y, s.174.

³⁰⁷ Veciye Lütüfî Talip Züffan, a.g.t, ss.115-117.

³⁰⁸ El-Belâzürî, *Cümelü nesebi'l-esrâf*, C.V, s.302.

³⁰⁹ Veciye Lütüfî Talip Züffan, a.g.t, ss.99-100.

³¹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.393.

3.3.2. ABDULLAH B. ÖMER (Ö.73/ 692)

Muâviye hilâfeti döneminin en meşhur ve etkili kişilerden biridir. Muâviye vefat ettikten sonra hemen Yezîd'e biat sözünü verdi. Gerçi kendisi hiçbir şekilde hilâfetin şûradan veraset sistemine dönüşmesinden yana olmamıştır, ama Müslümanların birliğini korumak için Yezîd'e biat etmiştir. Bir rivayete göre “*Allah'ın Peygamberi (s.a.v.) sözü üzerine söz veririz ki Peygamber'in (s.a.v.) emirlerine itaat ederiz.*” şeklinde biat vermiştir. Diğer bir yerde Abdullâh şöyle demiştir: “*Eğer benim Yezîde verdiğim biat iyiliğe ve hayra sebep olursa razı oluruz, ama eğer sorun çıkartırsa o zaman sabır ederiz.*”³¹¹

Böylece Abdullâh b. Ömer Müslümanların birlik ve beraberliğini korumak amacıyla Hüseyin b. Ali ve Abdullâh b. ez-Zübeyr'den Yezîd'in hilâfetine biat vermelerini istemiştir. Kendisi Müslümanların arasında ayrımcılık ve parçalanma meydana gelmemesi için herkesten önce gidip Yezîde biat vermiştir, çünkü onun görüşünde veraset sisteminin sorunu Müslümanların parçalanmasından ve bölünmesinden daha önemsizdir.³¹²

Abdullah'ın veraset sistemiyle ilgili görüşü hakkında İbn Haldûn şunları söylemiştir: “*Yezîd'e karşı isyan etmek isteyen Hüseyin'e, Abdullah tarafından serzenişte bulunuldu ve Kûfe'ye gitmemesi söylendi. Hâlbuki o Yezîd'i suçlu ve günahkâr bir kişi olarak görürdü; ancak ona göre Yezîd'e karşı isyan edilirse sorunlar daha da artar ve daha fazla kan dökülürdü. Abdullah veraset sistemi üzerinde konuşmaktan kendisini uzak tutmakla birlikte Hüseyin'in isyanını da desteklemedi.*”³¹³

3.4. DİĞER ÂLİMLER

Burada kastedilen âlimler Emeviler döneminde yaşamayıp sonraki dönemlerde saltanat ve veraset sistemi ile ilgili farklı görüşleri bulunan bazı alimlerdir.

3.4.1. İBN EBÜ'R-REBÎ' (Ö.272/ 891)

Siyaset alanında ünlü İslâm yazarlarından biri olup *Sülûk El-Mâlik Fi Tedbir'il Mesâlik* "İşlerin Yönetiminde Padişahların Davranışı" eserinin sahibidir. Bu kitapta padişahlara ve yönetim niteliklerine değinmiş ve başlıkta padişah olacak kişilere hitaben şöyle demiştir: “*Padişah olacak kişi sağlam bir bedene ve düşünme yeteneğine sahip olmalıdır.*”

³¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-kebir*, C.I, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hannaci, C.V, ss.170-171.

³¹² Veciye Lütfi Talip Züffan, a.g.t, ss.103-104.

³¹³ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.393.

Anlama oranı iyi olmalı, hiçbir şeyi unutmamalı ve hızlıca fikrini dürüst bir şekilde kullanmalı, dili fasih, ilimi seven, şehvet ve arzularından uzak duran bir şahıs olmalıdır...”³¹⁴

Diğer bütün âlimlerin görüşünden farklı düşünen İbn Ebü'r-Rebî'; padişah ve halifelere karşı kendine özgü bir görüşe sahiptir. Ona göre; bütün padişah, lider ve halifelere saygı gösterilmelidir, çünkü Hulefâ-yi Râşidîn, lider, padişah, önder ve imamlar kendilerince saygıdeğerdirler ve Yüce Allah'ın yeryüzünün halifesidirler.³¹⁵

Kitabının dördüncü bölümünde siyasetten ve hükmün şartlarından söz eder. Bu bölümde daha çok padişahları övmekten ve onlara saygı gösterilmesinin gerekli olduğundan bahseder. Ona göre Yüce Allah kendi kerametinin bir kısmını padişahlara verdiği için âlimler ve halk onlara saygı göstermelidir, çünkü Yüce Allah bu yetkilileri kendisi tayin etmiştir. İbn Ebü'r-Rebî' devletin asayışı ve bolluğunun padişahların ve yetkililerin mevcut olmasıyla alakalı olduğunu savunmuş ve şöyle demiştir: “*Bolluğun tümü padişah ve yetkililere karşı saygı göstermekle ve onların emirlerine itaat etmekle elde edilir.*”³¹⁶

Burada onun her durumda padişahlara karşı isyan etmeme ve onların emirlerinden çıkmama görüşünde olduğu açıkça görünmektedir. Bu egemenlik hilâfet veya veraset sistemine dayalı padişahlık olsa bile, yine de saygı gösterilmeli ve korunmalıdır.

Padişah ve yetkilileri kutsallaştırma çerçevesinde İbn Ebü'r-Rebî' devletin dört ana direğe (1- Padişah/ 2. Toplum/ 3. Adalet/ 4. İşlerin Yönetimi) olduğunu belirtmiştir.³¹⁷ Onun görüşüne göre Yüce Allah tarafından padişahlara verilen yetkiden dolayı, onların toplumun en üst kesiminde olmaları gerekmektedir.

İbn Ebü'r-Rebî' mutlak monarşi dışında her türlü hâkimiyeti reddeder, çünkü ona göre eğer liderler çoğalırsa siyasette tartışma meydana gelir ve fesatlık yaygınlaşır. Bu sebepten dolayı bir veya daha fazla şehir tek başkan tarafından yönetmeli ve herkes ona yardımcı olup onun emirlerine itaat etmelidir. Diğer egemenliklerin ve halkın padişahın organları gibi olmaları gerekir, padişah nasıl isterse onları o şekilde kullanır.³¹⁸

İbn Ebü'r-Rebî' bu şekilde devlet yönteminin uygulanmasında en çok mutlak hâkimiyet sistemini savunmuştur. Böylece şura inancından uzaklaşmış, daha fazla mutlakiyet hâkimiyetini kabul etmiştir. İslâm Devletinde ve diğer devletlerde veraset sisteminin teşekkül etmesini kötü bir eylem olarak görmemiştir.

³¹⁴ İbn Ebü'r-Rebî', *Sülûkü'l-Mâlik fi Tedbiri'l-Memâlik*, thk. Ahmet Abdülgani, Dımaşk: Dârü'l-Kenân, 1996, ss.40-41.

³¹⁵ a.g.e, s.41.

³¹⁶ İmam Abdülfettah İmam, *el-Ahlâk ve 's-Siyase*, Mısır: El-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, 2001, s.190.

³¹⁷ Nâci et-Tikritî, *el-Felsefetü's-Siyasiyye inde İbn Ebü'r-Rebî'*, 3.b, Beyrut: Dârü'l-Endelüs, 1983, s.176.

³¹⁸ İmam Abdülfettah İmam, a.g.e, s.191.

3.4.2. EL-FÂRÂBÎ (Ö. 331/ 950)

Gerçek adı Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî olan Fârâbî, (H. 259/ M. 870) yılında doğdu ve (H. 331/ M. 950) tarihinde vefat etti. İslâmiyetin ve dünyanın en meşhur filozoflarından biridir.³¹⁹ Mantık, Metafizik, Siyaset Felsefesi gibi alanlarda mütehassıs olup Mantık, Matematik, Mitoloji ve Siyaset Ahlakı konularında birçok değerli ve meşhur eserler yazmıştır.³²⁰

Fârâbî siyaset ve hâkimiyetle ilgili şöyle demiştir: “*Mebzuliyyet hayır ve bereketten oluşur... Kendi mebzuliyetine engel olan her kimse kötülük isteyen biridir. Eğer insan bu bolluğa ve mebzuliyete ulaşırsa, hayatın kâmil oranına ulaşmış demektir.*” Fârâbî'nin görüşüne göre, memleketin bolluğa ve mükemmel bir duruma ulaşması ve halkın sorunsuz bir yaşam sürebilmesi için devlet düzeninin iyi bir siyasi yapısının bulunmasına ve meşru bir hâkimiyetin olmasına ihtiyaç duyulur.³²¹

Bunun dışında Fârâbî meşhur Ârâ'i ehli'l-medîneti'l-fâzıla eserinde metafizik ve felsefe yorumlarıyla devlet başkanlarından ve padişahlardan söz etmiştir. Medîneti'l-fâzıla kitabında Yüce Allah'ın makamını vasıf ederken,³²² yine o vasıfları şehrin lideri makamı üzerinde uygular ve şöyle der: “*Varlıkların durumu iki sebebe bağlıdır; birinci sebep Yüce Allah'ın varlıkları yönetme şekli, ikinci sebep ise medîneti'l-fâzıla şehrinin başkanının şehri yönetme biçimidir.*³²³ ... *Yüce Allah'ın varlığı tüm varlıkların mertebesine göre mükemmellik mertebesinde ise, aynı şekilde şehir başkanı da şehrin en mükemmel bölümüdür.*”³²⁴

Fârâbî ayrıca başkanı kalbe benzetir ve şöyle der: “*İnsanlarda ilk olarak kalp oluşur ve daha sonra diğer organların oluşumuna sebep olur, aynı biçimde başta şehir başkanının olması gerekir ki daha sonra bu başkan şehrin diğer bölümünün oluşumuna sebep olsun.*”³²⁵

Burada Fârâbî'nin her durumda padişah ve başkanları kutsal ve saygıdeğer kişiler olarak gördüğü ortaya çıkar. Ona göre insanların hiçbir şekilde onların emirleri karşısında durma hakkı yoktur, çünkü padişah ve başkanlar kutsal kişilerdir. Aynı zamanda onlar toplum ve devletin oluşum sebebidirler. Fârâbî doğrudan veraset sisteminden bahsetmeyip devletin durumunun bozulmaması için her zaman liderin emirlerine itaat edilmesi gerektiğinden bahsetmektedir.

³¹⁹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, y.y: Soy Yayınları, t.y, s.240; Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: Hüseyin Hatemî, 10.b, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s.283.

³²⁰ Yaşar Aydın, *Fârâbî*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008, ss.30-33.

³²¹ El-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, thk. Fevzî Mitrî en-Neccâr, Beyrut: Matbaatü'l-Kasulükiyye,1998, ss.-70-74.

³²² İmam Abdülfettah İmam, a.g.e, s.201.

³²³ a.g.e, s.203.

³²⁴ El-Fârâbî, *Ârâü ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, thk. Pîr Raziri Nâdir, Beyrut: Mektebetü's-Şarkiyye, 1986, s.121.

³²⁵ A.g.e, s.120.

Fârâbî'nin görüşlerine göre; toplum ergen bir çocuk gibidir. Devlet başkanının veya padişahın bir babanın ergen çocuğuna nasihat vermesi ve gelenekleri öğretmesi gibi sakin veya şiddetli bir şekilde milletini terbiye etmesi gerekir. Padişah ve halifelerin en önemli işi kendi şehrinin ve egemenliği altındaki diğer şehirlerin halklarının cezalandırmasıdır. Bu cezayı uygularken de ordu ve savaş aletlerine ihtiyaç duymaktadır.³²⁶

Fârâbî'nin devletin mutlak padişahlık sistemiyle yönetilmesini benimsediği ve devletin padişahına veya halifesine yönelik tehlikeleri uzaklaştırmaya çalıştığı açıktır.

3.4.3. EBÛ BEKİR ET-TARTÛŞÎ (Ö.520/1126)

Endülüs âlimlerinden biridir. H. 450/ M 1058 yılında Endülüs'e bağlı Tartûş'ta doğdu.³²⁷ Siyaset alanında sultanlar, halifeler ve liderler hakkında yazılan meşhur *Sirâc-ül-mülûk* adlı eserinin yazarı olan Tartûşî şöyle demiştir: “*Padişahlar susuz bir toprakta mevcut olan bir pınar gibidir. Eğer pınarın suyu saf, temiz ve halis olsa, o zaman toprağın susuzluğunu giderir, ağaçların kökleri tok olur ve gövdeleri de güçlü kalır. Sonra bütün dalları etrafa dağılır, yaprakları ve çiçekleri de oluşur. Artık koruma zamanı gelir.*”³²⁸

Tartûşî'nin padişahlığa ve devletlerin hâkimiyetine dair görüşü, "Eğer padişahlar iyi kişiliğe sahip olursa o zaman devletin bütün yönleri gelişir" düşüncesine dayanmaktadır. Tartûşî doğrudan veraset sisteminin iyi ve kötü yönlerinden söz etmemişse de padişahın sakin ve iyi huylu bir kişi olması ve aynı zamanda devlet işlerinin şura yoluyla yapılması gerektiği konusuna değinmiştir. Burada onun devlet işlerinin şura yoluyla yapılmasını benimsediği açıkça görülmektedir. Açıkçası onun bu görüşleri asla veraset sistemi ile bağdaşmaz Bu yüzden devletin yıkılışı konusundan şöyle bahseder: “*Arap ve Acemler devletin yıkılışına sebep olan altı özellik olduğunu ve Müslüman padişahlarda bu altı özelliğin bulunmaması gerektiğini savunurlar. Bu özellikler yalan, aklını kaçırmak, kıskançlık, yalnızlık, cimrilik ve korkaklıktan oluşur*”.³²⁹

İbn Haldûn, Tartûşî'nin devlet hakkındaki görüşü ile alakalı şöyle demiştir: “*Sirâc-ül-mülûk adlı eserinde Tartûşî'ye göre devletin korunması sadece devletten maaş alan askerler tarafından yapılır; ama onun bu görüşü saltanatın mevcut olduğu bölgelerde geçersizdir.*”³³⁰

Burada Tartûşî'nin devletin hiçbir şekilde veraset sistemi yoluyla yönetilmemesi şeklindeki görüşü belirginleşir. Onun bu inancı tamamen İbn Haldûn'un görüş ve inançlarına

³²⁶ El-Fârâbî, *Tahsîlü's-sa'ade*, thk. Ali Ebû Mülhim, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hilal, 1995, ss. 80-81.

³²⁷ Cemâlüddin Şeyyal, a.g.e, s.6.

³²⁸ Et-Tartûşî, *Sirâcü'l-mülûk*, Mısır: Evâil el-Matbaati'l-Arabiyye, 1872, ss.49-50.

³²⁹ Et-Tartûşî, a.g.e, s.56.

³³⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.310.

ters düşmektedir; çünkü İbn Haldûn'a göre devletin veraset sistemi yoluyla yönetilmesi o devletin güçlü olduğu anlamına gelmektedir. Bu durumda toplum bireyleri arasında var olan asabiyet gücü sebebiyle devletin koruması amacıyla askerlere maaş vermesine ihtiyaç duyulmaz. Aynı zamanda Tartûşî, saltanat ve padişahlık sisteminin zayıflamasına ve yıkılmasına yakın dönemlerde yaşamasından dolayı daha önce devlette mevcut olan asabiyet gücünün ortada kalmadığı ve devletin korunması için maaşlı asker ve mevaliye ihtiyaç duyulduğu görüşünde olmuştur.

Yine Tartûşî'nin kitabının başka bir bölümünde şu sözler geçmektedir: *“Padişahların bütün işlerinde müşaverede bulunmak amacıyla kendisine daima âlimler ve danışmanlar tayin etmesi gerekmektedir. Bu eylem bir yandan ona daha fazla güç verirken diğer yandan ise kolayca halkın gönlünü kazanmasını sağlamıştır. Çünkü âlimler Peygamberlerin varisidir ve onlardan ilim almıştır. Eğer padişah Yüce Allah'ın mülkü üzerinde hüküm ediyorsa, o zaman âlimlerin nasihat ve öğütlerini dinlemelidir.”* İbn Haldûn Mukaddime'de Tartûşî'nin bu görüşlerini sert bir şekilde eleştirmiş ve şöyle demiştir: *“Eski âlimler gerçek anlamda Peygamberlerin varisi olup onların amelleri tamamen sözleriyle uygun olmuştur; ancak daha sonradan gelenlerin çoğu şeriatta hiçbir şey bilmezler.”*³³¹

İbn Haldûn böyle âlimleri devlet işlerine karışmaması ve toplantılara katılmaması için padişahlara nasihatte bulunmuştur. Burada İbn Haldûn'un çoğu İslâm âlimlerinin görüşüne ters olan mutlak padişahlık sisteminin benimsenmesi görüşü belirginleşir.

³³¹ Ali el-Verdî, *Mantuku İbn Haldûn*, ss. 172-173.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İBN HALDÛN'A GÖRE EMEVÎLERİN YIKILIŞINA KADAR VERASET SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI

1. EMEVÎ HALİFELERİ

1.1. MUÂVİYE B. EBÎ SÜFYÂN

Mekke'de siyasî tecrübe ve güç sahibi bir aşirete mensup olan Muâviye'nin tam adı Ebû Abdurrahmân Muâviye b. Ebî Süfyân Sahr b. Harb b. Ümeyye el-Ümevî el-Kureşî'dir. Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk halifesi olarak tanınmaktadır. Hicretten 15 yıl önce M. 602 veya 603 yılında Mekke'de doğmuştur. Mekke fethi sırasında 23 yaşında Müslüman olmuştur.³³² Müslüman olduktan sonra vahiy kâtibi olarak vazife yapmıştır ve onun vefatının ardından Suriye üzerine gönderilen dört ordudan birinde kumandan yardımcılığı yapan Muâviye, H.17/ M.638 Hz. Ömer tarafından önce Ürdün, ertesi yıl kardeşi Yezîd öldükten sonra Dımaşk valiliğine tayin edilmiştir.³³³ Hz. Osman döneminde Şam eyaletinin valiliğine getirilmiştir. Hz. Ali dönemine kadar buradaki görevine devam etmiştir. Ancak Hz. Osman'ı şehit edenlerden intikam alınmaması nedeniyle Hz. Ali'ye isyan etmiş ve Sıffin Savaşı meydana gelmiştir.³³⁴

Hakem olayından sonra Hariciler, Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. As'a suikast düzenlemiştir; Hz. Ali şehit edilmiştir. Muâviye ve Amr b. As ise bu suikastten kurtulmuştur.³³⁵

Bu olaydan sonra Muâviye H.41/M.661 yılında Emevî Devleti'nin birinci halifesi olmuştur. Ölmeden önce oğlu Yezîd'i yerine veliaht olarak tayin etmiş³³⁶ ve H.60-M.680 yılında yakalandığı bir hastalıktan dolayı Şam'da ölmüştür.³³⁷

1.2. YEZÎD B. MUÂVİYE

Muâviye Dımaşk valisi iken Kelb kabilesine mensup olan Meysun binti Bahdal ile evlendikten sonra, Yezîd H.26/M.646 yılında Hz. Osman döneminde doğmuştur. Meysun bir

³³²Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rûhî, *Bulûgâtü'z-zürafa fi't-tarihi'l-hülefa*, thk. Muhammed Zeynehüm Muhammed, y.y: es-Sakafa ed-Diniye, t.y, s.43; Âdem Apak, *Anahtarlarıyla İslâm Tarihi: Emevîler Dönemi*, 6.b, İstanbul:Ensear Neşriyat, 2012, s.70.

³³³Muhammed Hudaî Beg, a.g.e, s.10

³³⁴Bkz. Ez-Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*,c.3, ss.537-550.

³³⁵Bkz. ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, y.y: Vezaretü'l-Sakafe ve'l-İrşadü'l-Kavmiye, t.y, s.225

³³⁶Bkz. İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C.V, ss.183,285.

³³⁷ed-Dîneverî, a.g.e, s.225.

bedevi kabileye mensup olduğu için yerleşik hayata pek alışık değildi. Ayrıca oğlu Yezîd ile birlikte sık sık çöldeki ailesini ziyaret etmiştir. Yezîd çölde yetiştiğinden dolayı fasih Arapça konuşurdu, cömertti ve aynı zamanda çok iyi bir şair idi. Bununla beraber köpek, tazı v.b hayvanları beslemek, ava çıkmak ve eğlence ortamlarında bulunmak gibi huylara sahipti. Müslümanlar bu alışkanlıklarından dolayı Yezîd'i genellikle eleştirmiştir.

Muâviye, Yezîd'e karşı yapılan bu tenkitleri dindirmek amacıyla, ona iki defa Hicaz bölgesinde vazife vermiş ve Bizans'a karşı yapılan cihatta İstanbul fethine gönderilen orduda komutanlıkla görevlendirmiştir.³³⁸

Babasının veliahdı olması sebebiyle Muâviye öldükten sonra Recep Ayı'nda (H.60-M.680) halife olarak Müslümanlardan biat almıştır.³³⁹

Yezîd döneminde İslâm tarihçilerinin bahsettiği Kerbela Olayı, Hurre Olayı ve Kâbe-i Şerif'in yakılması şeklinde 3 büyük olay meydana gelmiştir.

Yezîd b. Muâviye 38 veya 39 yaşlarındayken H.64/M.683 yılının Rebû'l-evvel ayında ölmüştür. Dimaşk'ta Bâbüsagîr (Küçük Kapı) Mezarlığı'na defnedilmiştir.³⁴⁰

1.3. MUÂVIYE B. YEZİD (II. MUÂVIYE)

Tam adı Ebû Leylâ Muâviye b. Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyân el-Ümevî'dir. Annesi Ümmü Hâşim bint Ebû Hâşim b. Utbe b. Rebîa'dır. Yezîd b. Muâviye ölünce veliaht olarak bıraktığı oğlu Muâviye Emevî Devleti'nin üçüncü halifesi olarak halktan biat almıştır. Hilafet makamını çok sevmediği için halife olduktan 40 gün sonra Müslümanları bir mescitte toplayıp istifa ettiğini duyurmuştur. İstifasından 3 ay sonra 21 yaşındayken H.64/M.684 yılında ölmüştür. İslâm kaynaklarında ölüm sebebi hakkında hiç bilgi bulunmamaktadır.³⁴¹

1.4. MERVÂN B. HAKEM

Asıl adı Ebû Abdülmelik Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Ümevî'dir. Annesinin adı Âmine binti Elkam b. Safvan el Kenani'dir. Eba Abdülmelik lakabıyla meşhur olup H.2/M.624 yılında Mekke'de doğmuştur.³⁴²

Babası Hakem b. Ebi'l-Âs, Müslüman olmadan önce Müslümanlara ve Peygamber'e (s.a.v) çok eziyette bulunan kişilerindendir; ayrıca İslâmiyeti kabul etmesinden sonra da samimi bir müslüman olmadığı için Peygamber (s.a.v) tarafından Medine'den Taif'e sürgün

³³⁸İrfan Aycan- İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, 8.b, Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, ss.25-26; Âdem Apak, a.g.e, s71.

³³⁹Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rûhî, a.g.e, s.43-48.

³⁴⁰a.g.e, s.43-48.

³⁴¹İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'l-Nihâye*, C.XVI, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. Cize, Dâru'l-Hicr, 1998, s.662.

³⁴²Bkz. el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, C.II, 2.b, y.y: Dâru'l-Alemiye li'l-Kitap, 1990, s.77.

edilmiştir. Sürgündeki hayatı Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde de devam etmiştir. Hz. Osman halife olduktan sonra Mervânî ailesine merhametli bir şekilde davranmış ve onun sayesinde Medine'ye gelebilmişlerdir.³⁴³ Hz. Osman'ın bu tavırları sayesinde Mervân, Osman döneminde katiplik gibi en yüksek makamlarda devlet işlerini düzenleyen kişi olarak vazife yapmıştır.

Muâviye döneminde birkaç defa Medine valisi olarak tayin edilmiştir. Yezîd b. Muâviye'nin istifa etmesi üzerine Emevî Devleti'nin dördüncü halifesi olup hilafeti yalnızca bir yıl sürmüştür. Ölmeden önce oğlu Abdülmelik'in hilafete geçmesi için Müslümanlardan biat almıştır.³⁴⁴

1.5. ABDÜLMELİK B. MERVÂN

Mervân b. el-Hakem'in H.65/M.685 yılında vefat etmesi üzerine halifeliği ele alan Abdülmelik'in asıl adı Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdülşems b. Abdümenaf'tır. Annesinin adı Âişe bint Muâviye b. Muğire'dir. Ebü'l-Velîd lakabıyla meşhur olup kaynakların büyük bir kısmına göre H.26/M.647 yılında Medine'de doğmuştur.

Emevî halifeleri arasında en zekisi ve en belagatlisi olan Abdülmelik, Emevî Devleti'nde en uzun süre halifelik makamında bulunan idareci olmuştur. Onun hilafeti H.64/M.684 yılından H.68/M.688 yılına kadar yaklaşık yirmi iki buçuk yıl sürmüş ve ardından H.68/M.688 yılında Dımaşk şehrinde vefat etmiştir.³⁴⁵

1.6. I. VELÎD

Asıl adı el-Velîd b. Abdülmelik b. Mervân b. Hakem el-Ümevî el-Kureşî'dir. Annesi Abs kabilesinden Vellâde bint Abbas'tır. Ebü'l-Abbâs lakabıyla meşhur olan I. Velîd H.50/M.670 yılında dünyaya gelmiştir.³⁴⁶

I.Velîd'in halifeliği zamanında İslâm coğrafyası en büyük sınırlarına ulaşmış ve bu sınırların içerisinde de bir refah devleti meydana gelmiştir. Velîd Emevî halifelerinin en azametlilerinden biri olarak görülürken, dünya tarihinin en şanlı zaferleri olarak sayılan doğuda ve batıda yaptığı fetihler onun kısa süren hilafeti esnasında meydana gelmiştir.³⁴⁷

³⁴³İrfan Aycan- İbrahim Sarıçam, a.g.e, s. 37.

³⁴⁴Bkz. el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, C.II, ss.77-81.

³⁴⁵Abdülmelik b. Mervân ile ilgili daha fazla bilgi almak için Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, C.XII, thk. Beşar Havvad Mar'uf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l- İslâm, 2001, ss.126-130; Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Dveleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, : 2006.

³⁴⁶İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C.6, s.268 ve C.VII, s.13.

³⁴⁷İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, a.g.e., s58.

Onun halifeliği 9 yıl 8 ay sürdükten sonra H.96/M.715 yılında 46 yaşındayken Der Mârran bölgesinde vefat etmiştir.³⁴⁸

1.7. SÜLEYMAN B. ABDÜLMELİK

Asıl adı Süleymân b. Abdülmelik b. Mervân b. el-Hakem el-Ümevî'dir. Ebû Eyyûb lakabıyla meşhur olan Süleymân H.64/M.684 yılında dünyaya gelmiştir. Kardeşi I. Velîd öldükten sonra Müslümanlar tarafından biat almıştır; lakin onun hilafeti uzun sürmeyip tarihçilere göre H.99/M.718 yılında Dâbık bölgesinde 45 yaşındayken ölmüştür.³⁴⁹

1.8. ÖMER B. ABDÜLAZİZ

Emevî Devleti'nde iki yıl halifelik yapan Ömer'in tam adı Ebû Hafs el-Melikü'l-Âdil el-Eşecc Ömer b. Abdilazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî'dir. Anne tarafından Ömer b. el Hattab'ın torunu olan Ömer H.62/M.682 doğmuştur.³⁵⁰

Halife Süleyman ölümünden önce bıraktığı vasiyetnamesinde kendisinden sonra Ömer b. Abdülaziz'i halife olarak seçmiştir. Bundan dolayı H.99-M.717 yılında Müslümanlardan biat alarak halife olmuştur. İslâm kaynaklarına göre Ömer b. Abdülaziz Emevî halifelerinin en meşhurdur. Ömer ilim, adalet ve salih ameli ile bilinen bir kişi olup onun yönetimi tarihçiler tarafından dedesi Ömer b. Hattab'ın yönetimine benzetildiği için Hulefâ-yi Râşidîn'in beşinci halifesi olarak görülmektedir. H.101/M719 yılında belirsiz bir olay sonucunda hayatını kaybetmiş ve Şam yakınlarında Deyrsem'ân bölgesine defnedilmiştir.³⁵¹

1.9. II. YEZÎD

Tam adı Ebû Hâlid Yezîd b. Abdilmelik b. Mervân el-Ümevî olup Ebû Hâlid lakabıyla meşhurdur. Annesi I. Yezîd b. Muâviye'nin kızı Âtike'dir. H. 65-M.684 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelmiştir.

Yezîd babası Abdülmelik tarafından veliahd tayin edilmesinden dolayı Ömer b. Abdülaziz'den sonra 9. Emevî halifesi olarak Müslümanlardan biat almıştır. Hilafeti uzun sürmeyip H.105/M.724 yılında Sevâdilü'l-Erdân bölgesinde vefat etmiştir.³⁵²

³⁴⁸İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C.6, s.268 ve C.VII, s.13.

³⁴⁹Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rûhî, a.g.e, s.63-64.

³⁵⁰a. e, s.65.

³⁵¹İbn Şâkir Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, , C.III, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, ss.133-135; İbnü'd-Diyab el Etlidî, *Nevâdirü'l-Hülefa*, thk. Eymen Abdulcabir el-Bahirî, Kahire: Dâru'l-Afâki'l-Arabiyye, 1998, ss.99-103; İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, a.g.e, s72.

³⁵²İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahbârü'l-hulefâ*, thk. Sa'd Kerim, İskenderiyye:Dâru İbn Haldûn, ss.334-335.

1.10. HİŞÂM B. ABDÜLMELİK

Hişam b. Abdülmelik b. Mervân H.92/M.710 yılında doğmuştur. II. Yezîd'in ölümünden sonra Müslümanlardan biat alarak Emevî Devleti'nin 10. halifesi olarak hilâfet makamına geçmiştir. İslâm kaynak eserlerinde merhametli bir halife olduğu görülmektedir. Hilafeti 19 yıl 6 ay süre Hişam, H.125/M.734 yılında veba hastalığına yakalanarak Şam bölgesinde ölmüştür.³⁵³

1.11. VELÎD B. YEZÎD

H. 90/ M. 709 yılında Dımaşk'ta dünyaya gelen Velîd'in tam adı Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Yezîd b. Abdilmelik b. Mervân el-Ümevî el-Kureşî'dir. Annesi Ümmü'l-Haccâc bint Muhammed b. Yûsuf'tur. H.125/M.743 yılında Müslümanlardan biat alarak Emevî Devleti'nin halifesi olmuştur. Emevî halifesi Velîd b. Yezîd'in hilafeti yaklaşık 1 yıl sürmüş ve H.126/M.744 yılında Dımaşk bölgesinde ölmüştür.³⁵⁴

1.12. III. YEZÎD

Asıl adı Ebû Hâlid en-Nâkıs Yezîd b. Velîd b. Abdilmelik el-Ümevî'dir. Annesi Sâsânîler'in son kistrâsı III. Yezdicerd'in torunu Şahferend (Şâh Âfrîd) bint Fîrûz'dur. Kaynaklara göre Yezîd en-Nâkıs (Eksik) lakabıyla meşhurdur. Onun hilafeti sadece 5 ay 22 gün sürmüş ve H. 126/M.744 yılında ölmüştür.³⁵⁵

1.13. II. MERVÂN

Tam adı Ebû Abdülmelik Mervân b. Muhammed b. Mervân b. el-Hakem el-Himâr el-Ümevî el-Ca'dî olan Mervân "Himâr" (eşek) lakabıyla meşhurdur. Annesi Kürt kökenli bir câriyedir. H.70/M.689 yılında el-Cezîre'de doğmuş ve H.127/M.745 yılında Dımaşk halkından biat alarak Emevî halifesi olmuştur.

³⁵³Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre ilâ sîreti'l-Mustafâ ve târihi men ba'dehû mine'l-hulefâ*, thk. Muhammed Nizâmeddin el-Füteyyih, Dımaşk: Mektebetü Dari'l Kalem, , 1996, ss.489-492; Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, s.169.

³⁵⁴Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, ss.195-198.

³⁵⁵Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, thk. Mustafa Necip Fevâz - Hikmet Kışlı Fevâz, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye 1992, s.240

II. Mervân döneminde Emevî Devleti, iç ve dış karışıklık içerisinde bulunuyordu. H.132/M.750 yılında Mervân'ın Abbasiler tarafından öldürülmesi üzerine Emevî Devleti yıkılıp Abbasi Devleti kurulmuştur.³⁵⁶

2. HALİFELİKTE VERASET SİSTEMİNE TEPKİLER

Muâviye'nin vefatından sonra Emevî Devletinin en büyük sorunlarından biri veraset sistemi olmakla beraber sistemin etkisi Muâviye'nin vefatından sonra başlamıştır. Muâviye'den sonra İslâm Devleti dört parçaya bölünüp her parça bir lider tarafından yönetilmiş; halk ise liderlere hilâfet biatini vermiştir. Şam bölgeleri her zamanki gibi Emevî halifesine bağlı kaldı. Irak ve Kûfe halkı Hâricîler ve Hüseyin b. Ali'nin taraftarlarından oluşmuş, Mekke bölgesi ise Zübeyr b. Abdullah tarafından yönetilmiştir. Bu şekilde Muâviye'nin ölümünden sonra İslâm Devleti'nde veraset sisteminin kötü etkileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu sistemin neticesinde İslâm tarihinde birçok büyük ve kötü olaylar meydana gelmiştir.

2.1. KERBELÂ OLAYI

Hız. Hüseyin'in şehit edilmesi olayı Muâviye'nin kurduğu veraset sisteminin kötü neticesinden dolayı erken zamanda, Yezîd'in döneminde ortaya çıktı. Muâviye'nin vefatından sonra Yezîd babasının yerine geçti ve bazı Müslümanlar ve Medine halkının bir bölümü (Hüseyin b. Ali gibileri) ona biat etmediler.³⁵⁷ Çünkü Hüseyin kendisini Yezîd'den daha iyi, daha üstün görür ve hilâfet makamına daha uygun bulurdu. İbn Haldûn'un Muḳaddimesi'nde geçtiği gibi “*Hüseyin hilâfet egemenliğini almak için Yezîd'ten daha uygundu*”.³⁵⁸

Bunun yanında bazı tarihi kaynaklar Yezîd'in kumarcı, içkici ve davranışları İslâm dinine uymayan bir kişi olduğunu anlatmıştır.³⁵⁹ Aynı zamanda Hüseyin onun bu davranışlarına işaret ederek ona biat etmemiştir. Medine valisi, Yezîd'in hilâfeti için Hüseyin'den biat istediği zaman o şöyle yanıt vermiştir: “... *Yezîd fesatçı ve içkicidir, haksız yerde insanları öldürür ve fesatçılığın yayılma sebebidir...*”.³⁶⁰

Başta Hüseyin'in hilâfete biat vermemesi bu makama ulaşma amacından kaynaklanır. Özellikle daha sonra kendisini hilâfete daha uygun ve layık görmesi, bu amaca ulaşabilmek

³⁵⁶Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Rûhî, a.g.e, ss.75-78.

³⁵⁷ Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, s.57.

³⁵⁸ İbn Haldûn, *Muḳaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.393.

³⁵⁹ el-Mes'ûdî, a.g.e, C.III, ss.61-62.

³⁶⁰ Abdülkerîm el-Hüseynî el-Kazvîni, *el-Vesâikü'r-Resmiyye li's-Savratî'l-İmam Hüseyin*, 7.basım, Irak: el-Utbetü'l-Hüseyniyyetü'l-Hendese, 2011, s.55.

için onun en güçlü noktasıydı. Çünkü Emevî ailesi hilâfet tahtına oturmadan önce, egemenlik Hüseyin'in ailesinin ellinde idi. Hüseyin biat vermeyip H. 60/ M. 680 yılında Emevîlerden kurtulmak amacıyla Medine'den Mekke'ye göç etmiştir.³⁶¹ Orada egemenliğe ulaşmak gayesiyle daha fazla çaba harcamaya başladı. Kûfe halkından ona gönderilen mektupta oraya göç etmesi ve oranın halkına halife ve imam olması istenilmiş ve Hüseyin'i güçlü bir şekilde destekleyecekleri belirtilmiştir. Kûfe halkının mektubu şu şekildedir “*Rahman ve Rahim olan Yüce Allah'ın adıyla, selam olsun sana, Yüce Allah'a hamd olsun ki kuşkusuz ondan başka tapacak biri yoktur, senin düşmanını yok eden ve ümmetin sorumluluğunu onun elinden alan Allah'a şükürler olsun. Onlar halkın rızasını almadan hüküm eder, iyileri öldürüp ve kötülerini bırakırlar. Şuan herhangi bir imamımız yoktur, sen gel, belki senin vasıtan ile Yüce Allah bize doğru yolu gösterir*”.³⁶²

“*Rahman ve Rahim olan Yüce Allah'ın adıyla, Hüseyin b. Ali'ye, bizim senden başka bir imamımız yoktur. Ey Allah'ın elçisinin torunu! Acele et acele et.*” şeklindeki başka bir mektup da Kûfeliler tarafından Hüseyin'e gönderilmiştir.³⁶³

Mektuplarda Kûfelilerin Emevîlerin elinden çok zulüm çektikleri ve Hüseyin'e çok hasretli oldukları yazılıdır. Kûfelilere göre Emevî ailesi Peygamber ailesinin onurunu kenderi için gasp etmiştir; bu durum Hüseyin'in Kûfelilere karşı daha fazla üzülmeye ve onları Emevî egemenliğinden çıkarmaya çabalamasına sebep olmuştur.

Bu zaman zarfında Kûfeliler kısa bir zamanda Hüseyin'e çok sayıda mektup göndermiştir. Kaynaklar bize mektupların gerçek sayısını farklı şekillerde aktarmaktadır. Bazılarında toplamda Hüseyin'e 500 mektup gönderildiği söylenirken, bazıları ise bir günde 600³⁶⁴ toplam olarak ise 12000 mektup gönderildiğinden söz etmektedir.³⁶⁵ Mektupların sürekli gönderilmesi Hüseyin'e Kûfeliler ile arasında bir ilişki kurmayı düşündürdü. Bunun üzerine durumu yerinde incelemesi için amcasının oğlu Müslim b. Akîl'i Kûfe'ye yolladı. O zamanda Kûfe valisi sakin ve Allah'tan korkan bir kişi olan Nu'mân b. Beşîr el-Ensârî'ydi. Kûfe'ye ulaşan Müslim'e yaklaşık 18.000 kişi tarafından söz verildi;³⁶⁶ bunun üzerine Müslim bir mektupla Hüseyin'e arkasında 100.000 kılıç olduğu müjdesini gönderdi.³⁶⁷ İbn Haldûn bu

³⁶¹ Mehdî Abdülhüseyin en-Nâcim, *Savratü'l-Aleviyyîn*, Lübnan: Müessesetü'l-Belah, 2002, s.60.

³⁶² İbn Müfid, *el-İrşâd*, C.II, thk. Müessesetü'l-Ehl-i Beyt, Beyrut: Matbaatü'l-Müessesetü'l-Ehl-i Beyt, 1995, ss.36-37.

³⁶³ Ebû Mihnef, *Maktelü'l-Hüseyin*, 2.b, Küveyt: Mektebetü'l-Müellifin, 1987, s.29.

³⁶⁴ Osman b. Muhammed el-Hamîs, *Hükbe mine't-Tarih*, 3.b, Mısır: Mektebetü'l-İmam Bûhârî, 2006, ss.229-230.

³⁶⁵ İbn Tâvûs, *el-Lehûf (el-Melhûf) 'alâ (fi) katli't-tufûf*, Beyrut: Müessesetü'l-İlmi, 1993, s.24; es-Seyid Muhammed et-Takî Bahrülülûm, *el-İmam el-Hüseyin*, thk. Es-Seyyid Hüseyin Bahrü'l-Ulum, Beyrut: Darü'l-Murtazi, 2006, s.144.

³⁶⁶ İbn Müfid, a.g.e, C.II, s.41; İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, s.29; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, C.II, 2.b, thk. Ebû'l-Kasîm İmamî Tahran: Sürüş Matbaası, 2000, ss.40-41.

³⁶⁷ İhsan İlähî Zahîr, *eş-Şî'a ve Ehl-i Beyt*, y.y: en-Naşîr İdare Tercümanı's-Sünne, t.y, s.218.

olayı şöyle anlatmıştır: “*Yezîd, Müslim’in bu faaliyetini öğrenince Kûfe valisi Nu’mân b. Beşîr el-Ensârî’yi Müslim’e karşı hoşgörülü davranmasından dolayı görevden alarak yerine sert mizaçlı biri olan Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd’ı tayin edip ondan Müslim’i şehirden çıkarmasını ya da öldürmesini istedi.*”³⁶⁸ Ubeydullah Kufe’ye ulaşınca halka şöyle hitap etmiştir: “*Ben Kufe valisi olarak tayin oldum. İyi kişilere iyi bir baba gibi ve benim sözlerime riayet edenlere öz kardeş gibi davranacağım. Ama benim emirlerimi dinlemeyen kişilere karşı kırbaç ve kılıç kullanacağım.*” Ubeydullah’ın Hüseyin taraftarlarını korkutan önlemler alması sebebiyle Müslim daha nüfuzlu bir kişi olan Hâni’ b. Urve el-Murâdî’nin evine yerleşti³⁶⁹. Ubeydullah, Hani’yi Müslim’i evine saklamasından dolayı hapse atıp işkence etmiştir.³⁷⁰ Müslim bunu duyunca halkı ayaklanmaya ve isyan etmeye çağırdı; hatta 4000 asker toplayıp Ubeydullah’ın sarayını kuşattı. Ancak Ubeydullah’ın safında yer alan Kûfe’nin ileri gelenlerinin ikaz ve tehditleri sonucunda ayaklanan halk dağılmaya başladı ve Müslim’in yanında hiç kimse kalmadı. Bu gelişmeler üzerine Tav’a adlı yaşlı bir kadının evine saklandı; ancak kadının oğlu Ubeydullah’ın casusu olduğu için Müslim’i ihbar etmesi üzerine yakalandı³⁷¹ ve aman dilemesine rağmen sarayın üst katında başı kesilerek öldürüldü. Bu yüzden Kûfeliler’den biat aldığını daha önce mektupla haber verdiği Hüseyin’e onların sözlerinden döndüğünü bildiremedi. Daha sonra Hâni’yi de öldürdüler. Ubeydullah her ikisinin başını Yezîd’e gönderdi, o da buna karşı bir mektupta teşekkür etti.³⁷²

Müslim ve Hâni öldürüldükten sonra Kûfe halkının Hüseyin’le ilişkisi kesildi. Ama Müslim ölmeden önce Hüseyin’e Kûfelilerin verdikleri sözlere bağlı kaldıklarını ve dürüst olduklarını bildiren ve onu Kûfe’ye davet eden bir mektup göndermişti.³⁷³ Hüseyin bu mektubu okuyunca Kûfe’ye gitmeye karar verdi, ancak Peygamber’in (s.a.v.) sahabeden hiç kimse onun Kûfe’ye gitmesini onaylamadı. Çünkü onlar daha önce Kûfeliler tarafından Ali ve Hasan’a karşı yapılan hıyanetten haberdar olmuşlardı.³⁷⁴ İbn Haldûn *el-İber* kitabında bu olaydan şöyle bahsetmektedir: “*Abdullâh b. el-Abbâs, Hüseyin’in Kûfe’ye gitme niyetini öğrendiği zaman, hızlıca onun yanına giderek oraya gitmemesi için çok rica etti ve ona ben bu şehrin halkından çok korkarım çünkü bunlar zalim, hain ve vefasızdır dedi*”.³⁷⁵ Aynı

³⁶⁸ İbn Miskeveyh, a.g.e, C.II, ss.40-41; İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, s.29.

³⁶⁹ El-Hârezmî, *Maktelü’l-Hüseyin*, C.I, thk. Muhammed es-Semâvî, İran: Dâr Envârü’l-Hüda, t.y, s.290; Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, s.61.

³⁷⁰ İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, C.XXVII, thk. Revhatü’l-Has- Muhammed Mutih el-Hafiz, Dimaşk: Dârü’l-Fikir, 1990, s.56.

³⁷¹ Bu olay hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. İbn Müfid, a.g.e, C.II, ss.56-59.

³⁷² Bu olay hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, C.III, ss.390-399.

³⁷³ Muhammed b. Abdülhadî b. Razan eş-Şeybanî, *Muafiku’l-Muaraza fi’Ahd Yezid b. Muaviye*, Riyad: Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, 1429, s.331.

³⁷⁴ Hâmid Muhammed Halife, *Reyhânetü’n-Nebî Hüseyin b. Ali*, Umman: Dârü’l-Kattuf, 2008, s.55.

³⁷⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, s.29.

zamanda çoğu sahabe de Hüseyin'in Kûfe'ye gitmemesi için çok ricada bulundular. Ancak bütün bu çabalar neticesiz kalıp Hüseyin kararından vazgeçmedi.³⁷⁶ Böylece Hüseyin 82 kişi ile beraber Mekke'den ayrıldı.³⁷⁷

Bazı kaynaklarda sayılarının 72 kişi olduğu söylenmektedir.³⁷⁸ Hüseyin'in çıkışını haber alan Ubeydullah b. Ziyâd hemen 1.000 kişilik bir ordu hazırladı. Orduya Hüseyin ve onunla beraber olanları kendisinin yanına getirene kadar hiçbir şekilde ayrılmamalarını emretti.³⁷⁹ Bu şekilde ordu Hüseyin'e yaklaştı ve onları Fırat Nehri yakınlarındaki Kerbela'ya kadar gözetleyerek yakın takipte kaldı. Ardından Ubeydullah Ömer b. Sa'd b. Ebû Vakkâs önderliği altında 4.000 kişilik bir orduyu Hüseyin'in üzerine gönderdi. Ömer, Hüseyin'le görüştüğü zaman Hüseyin ona geldiği yere dönmek, bizzat Yezîd'e gidip biat etmek veya İslâm sınırlarından birinde cihatla meşgul olmak şeklinde 3 teklifte bulundu. Ömer Hüseyin'in önerdiği bu tekliflere razı oldu ve Ubeydullah'a bildirdi; o da ilk başta razı oldu, ancak Şemir b. Zülcevşen adında bir kişi Ubeydullah'ı bu karardan vazgeçirdi. Bunun üzerine Ubeydullah, Şemir vasıtasıyla Ömer'e bir mektup göndererek Hüseyin'in hemen kendisine teslim olmasını sağlamasını, bunu başaramazsa onunla savaşmasını, aksi takdirde komutayı Şemir'e bırakmasını emretti.³⁸⁰ Böylece Şemir oraya ulaştıktan sonra her iki taraf arasında kanlı bir savaş ortaya çıktı. Ömer b. Sa'd'ın sancağıyla gelip ilk oku atması³⁸¹ üzerine başlayan savaş birbirine denk olmayan bu kuvvetler arasında devam etti. Savaşa başlarken Hüseyin'in askerleri kısa sürede azaldı, hatta Hüseyin'in küçük oğlu Abdullah'ın boynuna bir ok atılıp şehit edildi. Bu arada Hüseyin sürekli Allah'ım zalimlerden intikam al sözünü tekrarlıyordu. Susuz kalan ve su içmek niyetiyle Fırat Nehri'ne doğru yaklaşan Hüseyin'e bir ok isabet etti ve ağzı kanla doldu.³⁸² Ayrıca bu olay ile ilgili Fatih Erkoçoğlu şöyle bahsetmektedir “*Hüseyin hayli susamış ve bunun üzerine de bir bardak su istemiştir. Suyu tam içerken ise Husayn b. Numeyr'in atmış olduğu ok ağzına saplanmıştır. Böylece bardak Hz. Hüseyin'in elinden düşmüştür*”.³⁸³ Ordu Hüseyin'e yaklaştı ancak kan davası korkusuyla kimse onu öldürmeye cesaret edemedi. Daha sonra Şemir orduya Hüseyin'i öldürün diye bağırdı. Bu arada orduya katılan Sinân b. Enes en-Nehâî adlı bir kişi önce bir harbe saplayıp Hüseyin'i

³⁷⁶ ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, ss.355-356.

³⁷⁷ İbn A'sem el-Kûfî, a.g.e, C.V, s.69.

³⁷⁸ el-Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, C.II, Abdüllemîr Mühnâ, Beyrut: Şeriketü'l-İlmi li'l-Matbu'at, 2010, s.156.

³⁷⁹ Abbas Mahmut el-Akkâd, *Ebû's-Şehid el-Hüseyin b. Ali*, Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2013, ss.57-58.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, ss.412-415; İbn Haldûn, *el-Iber*, C.III, s.30.

³⁸¹ a.e, C.III, ss. 421-422.

³⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, ss.421-430; El-Kirmanî, *Ahbarü'd-Düvel ve Asarü'l-Evvel fi't-Tarih*, C.I, thk. Fehmi Sa'd – Ahmet Mutid, y.y, t.y, s.322.

³⁸³ Fatih Erkoçoğlu, “*Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)*”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi XIV/1, y.y, 2010, s. 283.

yere düşürdü, sonra da atından inerek saçlarını ve daha sonra başını kesti.³⁸⁴ Böylece (H. 10 Muharrem 61/M. 10 Ekim 681) bu olay Hüseyin ve onunla beraber olan kişilerin şehit edilmesi ile sonuçlandı.³⁸⁵ Olaydan sonra Hüseyin'in çoluk çocukları Kûfe'ye gitti. Orada herkes Hüseyin için ağlamaktaydı. Ancak Hüseyin'in oğlu “*Bu halkın hepsi ağlıyor, peki bizim ailemizi öldüren kimdi?*” dedi.³⁸⁶

Hüseyin'in mübarek başını Ubeydullah'ın önüne götürürler, o da Hüseyin'in kesik başını hor görüp Dımaşk'a gönderdi. Yezîd'in Hüseyin'in başını gördüğünde gözlerinin yaşarıp Hüseyin'i öldürtmesi sebebiyle Ubeydullah b. Ziyâd'a lânet ettiği rivayet edilmektedir.³⁸⁷ Lâkin onun bu üzüntüsünde samimi olduğunu söylemek mümkün değildir; çünkü Müslümanların halifesi olarak emirlerden Hüseyin'in öldürülmemesini veya canlı olarak esir edilmesini isteyebilirdi. Zaten bunu istemesine bir engel veya zorluk yoktu; çünkü Hüseyin güçlü ve kalabalık bir orduya sahip değildi ve savaştıktan sonra ise hiç gücü ve kuvveti kalmamıştı.

Kaynaklarda Hüseyin'in başının gömüldüğü yer hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. Ancak çoğu yazar onun cesedinin Kerbelâ'ya, başının ise Şam'a gömüldüğü iddia etmektedirler.³⁸⁸

Hüseyin'in şehit edilmesi İslâm tarihindeki üzücü olayların sonuncusu olmadı ve açıkçası İslâm Devleti'nin yaralarını daha da derinleştirip Müslümanların parçalanmasına ve birbirinden daha fazla uzaklaşmasına sebep oldu. Hüseyin'in öldürülmesi çeşitli hikâye ve efsanelernin anlatılmasına sebep olurken Yezîd ise Hz. Ali b. Ebû Tâlib ailesi taraftarlarının nefretini kazandı.³⁸⁹

Hüseyin'in öldürülmesi sadece siyasi etkiler bakımında izler bırakmakla kalmadı. Bunun yanı sıra çoğu İslâm âlimi ve yazarları arasında bu olaya dair birbirlerinden farklı bakış açıları ortaya çıkmasına da sebep oldu. Bazıları Yezîd'i olayın büyük suçlusunu olarak görürken bazıları ise onu suçsuz olarak gördü. Onlara göre halkın çoğu tarafından hilâfet biati almış bir halife olarak Yezîd'in emirlerinden çıkılmamalıydı.

İbn Teymiyye, Su'âl fi Yezîd b. Muâviye adlı eserinde şöyle demektedir: “*Yezîd asla Şiilerin eserlerinde anlatıldığı gibi içkici, günahkâr ve fasık bir şahıs olmamıştır. Yezîd asla*

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, s.432; Muhammed Said Meyyiz, *Mevsûhatü Hayati's-Sahâbe*, Beyrut: Müessesetü'r-Riyad, t.y, ss.700-706.

³⁸⁵ el-İsfahânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn*, 2.b, thk. Es-Seyyid Ahmed Sakr, y.y, Matbaatü Emir, H.1416, s.84.

³⁸⁶ Et-Tebrîsî, *el-İhticâc*, C.II, y.y: Matbaa Şerîat, Ş. 1380, s.25.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, s.434.

³⁸⁸ Hz. Hüseyin'in başının nerede olduğu hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. İbn Teymiyye, *Re'sü'l-Hüseyin*, thk. Muhammed Hassâ el-Fak, y.y: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1949.

³⁸⁹ el-Küleynî, *el-Kâfi fi'l-ilmî'd-dîn*, C.VIII, Beyrut: Menşurâtü'l-Fecr, 2007, ss.128-129; Ali eş-Şâvî, *Ma'r-Rakib el-Hüseyni min Medine ile'l-Medine*, C.V, y.y: Şebeketü'l-İmameyn el-Hasaneyn, H.1420.

Hüseyin'in öldürülme kararını vermemiş; büyük zatlardan biri olarak Kostantiniyye fethine katılmıştır. Yezîd dışında da Emevî ailesinde cihadın ve İslâm'ın hizmetinde bulunan birçok namı kişileri bulduğu bilinmektedir."³⁹⁰

Bunun karşısında İbn Haldûn bu olayla ilgili şöyle demiştir: "Yezîd'in suçlu olduğunu ve açıkça din adı altında günah işlediğini öğrenince Hüseyin onun aleyhine isyan etmeyi vacip etti ve kendini hilâfet makamına daha layık gördü. Ancak Hüseyin kabilesinin asabiyet gücünü yanlış değerlendirdi. Çünkü Emevî Ailesi Kureyş kabileleri arasında en kuvvetli asabiyet gücüne sahipti. Bu durumda şeriat bakımından Hüseyin hiçbir yanlışlık yapmamış, lâkin kabilesinin asabiyet gücüne güvenmekle yanlış yapmıştır. Gerçi çoğu sahabe ve tabiiler Yezîd'in yaptıklarını hata olarak görmüş; ama bu eylemin daha fazla Müslümanın kanını dökmeye ve sorun çıkartmaya sebep olacağını düşündükleri için ona karşı başkaldırmayı uygun görmemişlerdir.... İbn Haldûn olaya değinmeye şöyle devam eder: "Hüseyin yanlış bir içtihat yapmıştır; ancak onun öldürülmesinin iyi olduğunu düşünmemiz daha yanlıştır. Aynı zamanda ne Hüseyin'in Yezîd'e karşı çıkması, ne de Yezîd'in Hüseyin'e savaş açması dürüst olmamıştır." Yezîd'in fasık bir kişi olmadığına işaret eden İbn Haldûn, Mukaddime'nin başka bir yerinde Hüseyin'in Yezîd'in ordusu tarafından şehit edilmesinin, açıkça Yezîd'in fasık olduğunu teyit ettiğini söylemektedir.³⁹¹

Ünlü İslâm âlimi biri olan İbnü'l-Arabî, İbn Haldûn'un tam tersine şöyle demiştir: "Hüseyin, dedesinin şeriat yasasına göre öldürülmüştür".³⁹² Burada İbnü'l-Arabî Hüseyin'in, Peygamber'in (s.a.v.) kurduğu yasalarına göre öldürüldüğünü söylemek istemektedir. Yani onun görüşüne göre Yezîd bu olayda hiç bir şekilde suçlu değildir.

2.2. HARRE OLAYI VE KÂBE-İ ŞERİFİN YAKILMASI

Yezîd'in hâkimiyet dönemi sadece Hüseyin'in ve taraftarlarının öldürülmesi ile sonuçlanmayıp, yine onun döneminde Harre Savaşı ortaya çıkmış, Kutsal Medine'ye saldırılması daha da çirkin bir olaya sebep olmuştur. Hâlbuki tıpkı İbrahim'in (a.s.) Mekke'ye saldırmayı haram ettiği gibi Peygamber (s.a.v.) de kesinlikle Medine'ye saldırmayı haram etmiştir. Dolayısıyla bu iki kutsal şehrin içinde adam öldürmek ve her iki şehre saldırı düzenlemek haramdır.³⁹³

³⁹⁰ İbn Teymiyye, *Su'âl fî Yezîd b. Mu'âviye*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Dimaşk: y.y, 1993, ss.7-16.

³⁹¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, ss.397-398.

³⁹² İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.398.

³⁹³ Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, s.70.

Medine halkının Yezîd'e Müslümanların halifesi olarak biat etmemesi bu savaşın gerçek nedeni olmuştur. Daha önce değinildiği gibi veraset sistemi Müslümanlar arasında yeni bir sistem olarak ortaya çıktı.

O dönemde veraset sistemi sebebiyle İslâm Devletinin Şam Bölgesi halkı ve Mekke-Medine Bölgesi halkı şeklinde ikiye bölündüğü söylenebilir. Dolayısıyla olaylar daha ziyade Medine ve Mekke halkının Şam halkına karşı gelmesiyle ortaya çıkmaktaydı. Emevî ailesinin Şam halkı arasında güçlü kökleri olması, Şam halkında mevcut olan asabiyet gücü ve her zaman bu aile için fedakârlık yapmaya hazır olmaları bu durumun sebebi olarak gösterilmektedir.

Harre Savaşı ve Medine'ye saldırı olayı vali Osman b. Muhammed b. Süfyân döneminde meydana geldi. Genç ve kabiliyetsiz Osman vali olarak tayin edilince eşraftan bir heyet Dımaşk'a gönderildi. Yezîd bu heyete ikramda bulunarak bol miktarda bahşış ve hediye verdi. Ama gösterilen ihtimama ve kıymetli hediyelere rağmen heyet Yezîd'in hilâfetten uzaklaştığı ve eğlenceye düştüğüne dair haberleri yaydılar ve Abdullah b. Hanzale el-Gasîl'e³⁹⁴ biat ettiler. Aynı zamanda orada yaşayan ve Emevîler'in müttefiki olan bir grup insan Mervân b. Hakem'in evinde gözetim altına alındı.³⁹⁵ Bu durumdan sonra Emevîler Yezîd'ten yardım almak için hızlıca ona bir mektup yolladılar ve Yezîd bu mektubu okuduktan sonra; “*Benim sabrımı tükettiler, halka karşı barış uygulamak yerine beni şiddet kullanmaya zorladılar*” dedi.³⁹⁶

Önceleri bu duruma sessiz kalıp saldırma niyetinde olmayan Yezîd, Medine'de olup bitenleri haber alınca, şehir halkını tehdit eden bir mektup yazarak valiye bunun mescitte okunmasını emretti. Ancak mektup halkın öfkesini daha fazla arttırdı. Tehditle bir sonuç alamayacağını anlayan Yezîd Medine'ye elçi olarak Nu'mân b. Beşîr'i gönderdi ve halkın eski durumlarına dönmesini istedi.³⁹⁷ Aynı zamanda Şam halkının Emevî Ailesine olan kuvvetli asabiyet gücünü kullanarak tehdit etmesine rağmen bir sonuç alınamadı. Böylece Yezîd Medine halkının eski durumuna dönmesi için istemediği savaş yolunu seçmeye mecbur kaldı. Önce Medine'deki mesele halledilip asıl hedef Abdullah b. Zübeyr olacaktı. Bu saldırının kumandanlığını yapmak için teklif götürülen Ubeydullah b. Ziyâd böyle bir hadiseye girmeyi kabul etmedi ve “*Bir adam iki kötü işi birden yapmaz*” dedi. Çünkü Ziyâd Kerbelâ'da Peygamber'in (s.a.v.) torunu Hüseyin'i şehit ettiğinden pişman olup kendini suçlu bulmaktaydı.

³⁹⁴ A.J.İ Brill, *Dâiretü'l-Maârifü'l-İslâmiyye*, C.XXIII, çev. Muhammed Semir Sercân, y.y: Merkez eş-Şârika, 1998, s.7166.

³⁹⁵ Muhammed Süheyl Takkuş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 7.b, Beyrut: Darü'n-Nefais, 2010, ss.56-54.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, s. 455.

³⁹⁷ Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, s.71.

Bu sebepten dolayı Mekke ve Medine'ye saldırmayı kabul etmedi. Daha sonra Yezîd, Müslim b. Ukbe'yi ordunun başına getirdi ve onun başına bir şey gelirse yerine Hüseyin b. Nemir'in geçmesini emretti. Yezîd, orduyu hareketinden önce komutana “ *Onlara üç gün teslim olmaya mühlet verin, eğer teslim olmazlarsa savaşın. Savaşı kazandığın takdirde onların her şeylerini, mal, silah, hayvan ve yiyeceklerini yağmalamak için askerleri serbest bırak...*” dedi.³⁹⁸ Böylece Medine halkının Yezîd'e biat etmemesi ve ordunun isteklerine razı gelmemesi üzerine iki taraf arasında kanlı Harre Savaşı (27 Zilhicce 63/27 Ağustos 683) gerçekleşir.³⁹⁹ Birçok sert saldırı ve çekişmelerden sonra içlerinde müdafilerin başında bulunan Abdullah b. Hanzale'nin de yer aldığı Medine ordusunun çoğu öldürülür. Abdullah b. Hanzale öldürünce Medine ordusu teslim oldu ve şehir üç gün yağmaya açık bırakılıp insanların canlarına ve mallarına kastedildi. Müslim halktan Yezîd için zorla biat aldırıldı; biat etmeyenleri öldürüp başlarını kestirdi.⁴⁰⁰ Böylece Yezîd döneminde ortaya çıkan ikinci çirkin olay yaşandı ve ordusu Peygamber'in (s.a.v.) kutsal şehrine saldırıp her şeyi talan etti. Böyle bir olayın o güne değin geçirilebilmesi mümkün değildi, çünkü Peygamber'in (s.a.v.) şehrine saygısızlık edilmiş ve İslâm Tarihi'nde ilk defa Müslüman kadınların şerefine el uzatılmıştır. Bu olayla ilgili bizzat İbn Kesîr şöyle ifadelerde bulunmuştur: “*Olay esnasında binlerce Müslüman kadına edilen tecavüzler sonucunda doğan çocuklara da Evlâdü'l-Harre denilmiştir*”.⁴⁰¹

Ahmet Önkal ise bu olaydan tam tersi bir şekilde bahsetmektedir: “*Harre olay ile ilgili olarak aktardığımız bu rivayetlerde kanaatimiz odur ki sorgulanması gerekli bir takım noktalar vardır. Bizim Yezîd b. Muâviye'yi ve komutan Müslim b. Ukbe'yi tamamen aklama ve Harre olayını haklı çıkarma gibi bir niyetimiz asla mevcut değildir. Ama olan her şeye rağmen acaba Yezîd'i “Fir'avun'dan daha insafsız ve daha zâlim”, ordusunda bulunan herkesi dinsiz ilân edebilir miyiz?! iyi ya da kötü bir devlet başkanını kendisine âsî gördüğü tebaasından sırf intikam almak üzere üstelik duruma hakim olduktan sonra üç gün boyunca her türlü katliam, yağma ve şenâete izin verdiğini, yaralıları dahi sağ bırakılmamasını emrettiğini, müslüman bir komutanın ve müslüman bir ordunun da bu emri hunharca icra ettiğini düşünebilir miyiz?! Hadisede çocuklar ve kadınlar bir tarafa 10000'in üzerinde insanın öldürüldüğü kabul edilirse şehirde hemen hemen hiç erkek kalmaması gerekmeyecek midir?!*”⁴⁰²

³⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, C.III, ss.455-462.

³⁹⁹ el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, C.III, thk. Ekrem Ziya el-Umeyrî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, H. 1410, s.424.

⁴⁰⁰ Et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C.V, ss.486-491.

⁴⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.XI, s.621.

⁴⁰² Ahmet Önkal, “*İslam Tarihinde Tarafsızlık Problemi*”, marife, yıl 5, S. 1, y.y, 2005, s.263.

Müslim, Medine’de kısa bir süre kaldıktan sonra Mekke’ye gidip Abdullâh b. ez-Zübeyr’in karşısında durmak amacıyla yola çıktı. Ancak Müslim Mekke’ye varmadan önce ölünce onun yerine Hüseyin b. Nemir geçti. Müslim’in ölmesi sebebiyle ordu Mekke’ye saldırmaktan vazgeçmeyip (H. 64/ M. 683) yılında Mekke şehri bu ordu tarafından kuşatıldı. Abdullâh b. ez-Zübeyr’in ordusu ve Yezîd’in ordusuna karşı çıkarak Mekke’yi korumak amacıyla şehirde sabit kaldı. Yezîd’in ordusu ise halkı dağıtmak ve teslim olmalarını sağlamak için şehre büyük taşlar atarak kutsal Kâbe’yi ateşe verdi. Devletin bu durumu Yezîd’in ölüm haberinin orduya gelmesine kadar aynı şekilde devam etti. Böylece Yezîd ölmeden önce İslâm Tarihi’nin üçüncü çirkin olayı yaşanmış oldu.⁴⁰³

Gerçekleşen bütün bu olayların ana sebebi İslâm Devleti’nde veraset sisteminin ortaya çıkışıdır. Bu sistem Müslümanların birlik ve beraberliğine olduğu kadar onların parçalanmasına ve hilâfet makamına ulaşabilmek için kanlarının dökülmesine de sebep olmuştur.

3. İBN HALDÛN’A GÖRE EMEVÎLERİN YIKILIŞINA KADAR VERASET SİSTEMİNİN ETKİLERİ VE SONUÇLARI

3.1. SİYASÎ VE ASKERÎ ETKİLERİ

İbn Haldûn’a göre hilâfetin temeli din, siyaset ve dünya işlerinin korunmasından oluşmaktadır. Hilâfet makamına sahip olan kişinin üzerine iki ana görev düşer; birincisi dini işlerin şeriat temellerine göre uygulanması, ikincisi ise kamu yararı ve toplumun refahı için siyaset yapılmasıdır.⁴⁰⁴

Emevî Devletinde veraset sisteminin uygulanması, özellikle siyasi açıdan kötü sonuçları doğurmuştur. Bu sistemin uygulanması neticesinde Emevî Devleti’nde siyasi ve idari alanında zayıf ve güçsüz kişiler hilafet makamına yükselme fırsatı bulmuştur. Babası veya kardeşlerinin ardından tahta oturan kişiler, refah ve güç içinde yaşadıklarından dolayı, otorite temellerini ve siyaset işlerin yerine kişisel çıkarlarına yönelik işler yapmışlardır. Başta değinildiği gibi İbn Haldûn bu durumu şöyle anlatmıştır: Halifeler böyle bir bolluk durumuna ulaştınca devletin çöküşü daha yakınlaşır. Hâlbuki başlangıçta güçlü asabiyete sahip olan bu toplum, daha sonra güçsüz kalarak egemenliği kaybeder. Bu da halifeler ve liderlerin bolluğun etkisiyle daha fazla rahata ve eğlenceye yönelmelerinden kaynaklanmaktadır. Devlet daha önceki halifeler döneminde sahip olduğu gücünü kaybeder, çünkü halifeler mülk

⁴⁰³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmi fi’l-târîh*, C.III, ss.463-464.

⁴⁰⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s. 400.

toplama ve eğlenme ile uğraştıkları için cesaret sıfatlarını kaybederler.⁴⁰⁵ Emevî ailesinin asabiyet gücünü kaybetmesi yine Emevî Devletinin yıkılışına sebep olmuştur. Liderlerin bollukta yaşamaları ve Beni Ümeyye'nin bolluğun zirvesine ulaşması, ilk başlarda sahip oldukları hilâfet gücünün kaybedilmesine sebep olmuştur.⁴⁰⁶

Veraset sisteminin bu şekilde uygulanmasından dolayı Emevî Devleti siyasi bakımdan güçsüz bir durumda geldi ve hilâfet sadece bir isim olarak kaldı. Halifelerin yalnızca dünya işleri, bolluk ve eğlence ile uğraşmaları, hilafet makamını kendi arzularını yerine getirmek için bir araç haline getirmelerinin asıl sebebi olarak kabul edilmektedir. İbn Haldûn durumu şöyle ifade etmiştir: *Hilâfet padişahlığa dönüştüğü zaman, hilâfetin sükûneti yerine kılıç geçti. Mûâviye'nin ve diğer halifelerin döneminde hilâfetin yapısı değişti. Sadece isim olarak kalan hilâfet, genelde saltanat temelinde değiştirildi. Hilâfet egemenliği ise yalnızca kendi arzularını yerine getirmek için kullanılır hale geldi.*⁴⁰⁷

Bu değişimden sonra Emevî halifeleri bolluk ve eğlence ile meşgul olurken askeri ve siyasi işler başkalarına devredildi. İbn Haldûn bu duruma şu şekilde örnek vermiştir: *“Abdûlmelik zalimdi, korkmadan her şeyi yapardı. Aynı şekilde Halife Süleyman sürekli kadın ve karın doyurma peşinde olmuş; yani sürekli yemek içmek ve kadınlarla meşgul olmuştur. Yüce Allah tarafından Emevîlere verilen bu yetki, başta iyice korunup faydalı işler yapıldı. Ancak bolluk, arzu ve nimetlerde boğulan halifelerin zamanına gelince, halife sadece arzularla uğraşarak sürekli Yüce Allah'ın emirlerinden çıkıp onun emirlerinden habersiz davranmıştır. Hilâfet makamını önemsemeyip devlet idareciliği bakımından tembellik yapmalarından dolayı Yüce Allah onların elinden egemenliği alarak rezil etmiştir.”*⁴⁰⁸

Bununla ilgili şarkiyatçı Antoni Nitniç şöyle ifadeler kullanmıştır: *“Kabiliyetli halife Birinci Velid'in vefatından sonra yetkiler Süleyman'ın eline geçti. Yetki aldığı zamanından sonra tamahkârlık ve maddiyat İslâm Hilâfetinin ruhunu altüst etti. Ömer b. Abdilazîz dışında diğer bütün Emevî halifeleri Peygamber'in (s.a.v.) buyurmuş olduğu hadislerini unutarak yalnızca arzularının peşine düşmüştür. Süleyman, devlet idaresine önem verme yerine daha fazla ipek elbiseleri giymeyi, et ve tavuk yemeyi önemsemiştir. Devletin bütün siyasi ve askeri işlerini Yezîd b. Mühelleb'e vermiştir.”*⁴⁰⁹

Ünlü yazar Julius Wellhausen, Emevî halifeleri hakkında şunları söylemiştir: *“Velid b. Yezîd fasit ve fasık bir halife olarak tanınmıştır. Ondandır tahta geçen Hişâm, vakitlerini*

⁴⁰⁵ Muhsin Muahmmmed Hüseyin, a.g.e, s.96.

⁴⁰⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.489.

⁴⁰⁷ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.388.

⁴⁰⁸ a. e, C.I, s.387.

⁴⁰⁹ Antoni Nitniç, *el-Arap Netasaranühüm ve Emcadü'l-İslâm*, çev. Raşit El-Berradî, Mısır: Meketebetü'l-Angeliu, 1974, s.111.

daima arkadaşlarıyla içki içmekle geçirirdi. Akıl ve düşüncesi Kuran'da değil, daha fazla müzikte olmuştur.⁴¹⁰

Wellhausen İkinci Yezîd hakkında da şöyle demiştir: “Güçsüz ve zayıf bir kişiydi. İdari konularda bilgisiz olup hiçbir şeye kulak asmazdı. Savurgan ve müsrif bir halifeydi; ancak geniş hayallere sahip bir şairdi. Genelde müzik ve şiir meclislerinden hoşlanırdı. Çok sevdiği ve saray işlerinde büyük rol oynan Habbâbe ve Selâme adlı iki cariyeye sahip olmuştur. Bu cariyeleri o kadar sevmiş ki, Habbâbe öldüğü zaman insanların en sevdiği kızını kaybettiğini zannedeceği kadar çok ağlamıştır.”⁴¹¹

Burada Emevî halifelerinin bazıları siyasi işlerini fazla önemsemedikleri ortaya çıkmaktadır. Çünkü onlar küçük yaştan itibaren bolluk ve refah içinde yaşamaya alışmış ve çoğu vakitlerini oyunla ve günah işlemekle geçirmiştir. Daha sonra bu kişiler Emevî Devleti’nde veraset sisteminin yoluyla veliaht olarak tayin edilerek Müslümanların halifesi olmuş ve halife oldukları halde eski davranışlarına devam etmişlerdir. İbn Haldûn bu olayları şu şekilde ifade etmiştir: “Ömer b. el-Hattâb’ın hilâfetinden sonra, Arap liderleri güzel adetlerden uzaklaştı, siyaset ve devlet işlerinden ayrıldılar. Adaletin temel ilkelerini unutarak, İslâm’dan önceki sahip oldukları vahşilik durumuna dönmüşlerdir. Bu da dinden uzaklaşmalarına ve İslâm’dan önceki kötü alışkanlıklara geri dönmelerine neden olmuştur.”⁴¹²

İki kişinin veliaht olarak tayin de edilmesi, Emevî Devletinin en büyük siyasi hatası olarak görülmektedir. Emevî Devleti’nde her halifenin kendisine veliaht olarak iki kişiyi tayin etmesi sonucunda Emevî ailesi arasında gerginlik yaşanmıştır. Süleyman vefat etmeden önce kendisine Ömer b. Abdilazîz ve Yezîd b. Abdülmelik’i veliaht olarak tayin etti. Yezîd’in İslâm Devleti için tehlike oluşturması sebebiyle Ömer hiçbir zaman onu sevmemiştir.⁴¹³ Bundan dolayı sürekli kendisinden sonra Yezîd dışında başka bir kişinin veliaht olarak tayin edilmesi için çabalamıştır. Mukaddime’de geçtiği gibi; Ömer b. Abdülazîz ne zaman Kasım b. Muhammed b. Ebû Bekir’i görse, ona “Eğer elimden bir şey gelseydi sana benden sonra hilâfet makamını teslim ederdim” demiştir. Ancak Emevî ailesi tarafından zor durumda bırakılmaktan korkan Ömer bunu yapamayıp hilâfeti ona teslim edememiştir.⁴¹⁴

Ömer’in düşüncesiyle ilgili ünlü İslâm tarihçisi İbnü’l-Esîr şöyle demiştir: “Ömer’in hüküm sürdüğü dönemde ona karşı bir isyan hareketi meydana geldi. Hareketin

⁴¹⁰ Julius Wellhausen, *Tarihü’l-Devleti’l-Arabiyye: min Zuhûri’l-İslâm ile Nihayeti’l-Devleti’l-Emeviyye*, çev. Muhammed Abdülhadi Ebû’r-Ridde, Kahire: y.y, 1968, s.343.

⁴¹¹ a. e, ss.313-314.

⁴¹² İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, ss.290-291.

⁴¹³ Muahammed Hudarî Beg, a.g.e, s.232.

⁴¹⁴ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.386.

sonlandırılması amacıyla Ömer, isyancıların başkanına bir mektup yazdı ve mektupta şöyle dedi: “Şehirlerin viran olmasının ve halkın kanının dökülmesinin ne faydası var? Gelin benimle görüşün, eğer haklı çıkarsanız düşünce ve inançlarınızı onaylarım, ama eğer ben haklı çıkarsam siz benim inançlarımı onaylayıp isyan etmekten vazgeçin.” İsyancıların başkanı kendisi yerine iki müşavirini Ömer'in yanına gönderdi. Müşavirler Ömer'e: “Biz senin ahlakının aileden ve diğer bütün halifelerden farklı olduğunu kabul eder ve onların yaptıkları zulüm olarak adlandırırız, ama sen onların günahkâr olduklarını bildiğine rağmen niye onlardan nefret etmiyorsun?” diye sordular. Ömer de: “Sizce onların yaptıklarına kızmam ve zulüm olarak görmem yetmez mi? Onlara sürekli nefret sözleri söylememe gerek var mı? Peki, siz Firavun'dan ne kadar nefret ettiniz?” şeklinde cevap verdi. Sonra iki müşavir Ömer'e: “Peki, adil ve iyi bir kişi Yezîd gibi zalimin kendisine veliaht olmasını doğru görür mü?” sorusunu yönelttiler. Ömer ise hayır dedi. Bu sefer müşavirler Ömer'e: “Peki, sen kendinden sonra hilâfet görevini Yezîd'e mi vereceksin?” sorusunu sordular. Bu defa Ömer onların haklı olduğunu anladı, bir süre sustu ve sonra: “Benden önce Süleyman hilâfet sözünü Yezîd için aldırmıştır, ben ne yapabilirim?” cevabını verdi. Sonra müşavirler Ömer'e: “O senden sonra bir kişiyi halife olarak tayin etmiş, senin inancına göre onun böyle bir karar verme hakkı var mıydı? Onun yaptığı bu iş halkla uyuşur mu?” diye sordular. Ömer bu soru karşısında sustu ve görüşme bitti. Bu olaydan sonra Ömer her zaman “Yezîd'in kötü muamelesi beni kötülüğe ve tükenmeye götürdü, onların sorularına hiçbir cevabım yoktur, Allah beni affetsin.” demiştir.⁴¹⁵

Bu olayın sonucunda Beni Ümeyye kabilesi, hilâfetin veraset sisteminden şûraya dönmesinden korktu; çünkü bu durumda onların hilâfeti sona erecekti. Bu korkudan dolayı Ömer b. Abdülazîz, Beni Ümeyye tarafından zehirlenerek öldürüldü.⁴¹⁶

Emevî halifeleri tarafından iki kişinin veliaht olarak tayin edilmesi neticesinde aile arasında sürekli çekişmeler meydana gelmiştir. Özellikle Yezîd b. Abdülmelik halife olduğu zaman, kendisine kardeşi Hişâm ve oğlu Velîd'i veliaht olarak tayin etti. Hişâm, Velîd'i sevmediği için her zaman onun veliahtlığını kaldırmaya çabalamıştır; ancak vefat ettiği için bu işi tamamlayamamıştır.⁴¹⁷ Velîd halife olduğu zaman yaptığı ilk iş, zamanında onu veliaht makamından çekilmeye çabalayan Hişâm'a destek olan kişilerden intikam almak olmuştur. İlk başta Muhammed b. Hişâm ve İbrahim b. Hişâm'ın tutuklanma kararını çıkarttı ve aşağılamak niyetiyle onları halk içinde gezdirip Velîd'in yanına Şam'a gönderdi. Velîd onların

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, ss.317-319.

⁴¹⁶ Ebu'l A'la Mevdûdi, *Hilâfet ve Saltanat*, s.217.

⁴¹⁷ Muhammed Hudarî Beg, a.g.e, 194-195.

kamçılanması ve işkenceden geçirilmesi için emir verdi, ancak Muhammed ona “*Biz akrabamız bu işi yapmaman için senin yemin etmeni isterim.*” dedi. Velîd ona “*Aramızda hiçbir akrabalık yok.*” dedi. Muhammed ise “*Ama akraba olmasak bile Peygamber (s.a.v.) sadece zina yapanlar karşında kamçı kullanın buyurmuştur.*” dedi. Velîd ona “*Ben sadece kendi intikamımı almak için seni kamçılarım.*” dedi.⁴¹⁸

Aynı zamanda iki kişinin veliaht olarak tayin edilmesi Emevî Devleti’ne sürekli sorun çıkarmıştır. İki kişinin beraberce veliaht olarak tayin edilmesi ile ilgili İbn Haldûn şöyle demiştir: “*Aynı anda iki kişinin veliaht olarak tayin edilmesi ve onlara biat verilmesi uygun bir şey değildir; bunun delili ise Peygamber'in (s.a.v.) aynı anda iki kişiye biat edilmesini kabullenmemesinden kaynaklanmaktadır*”.⁴¹⁹

Bunun dışında Emevî Devleti’nde veraset sisteminin ortaya çıkması bazı zalim ve liyakatli olmayan kişilerin valilik makamına getirilmesine sebep olmuştur. Vali olarak tayin edilen bu kişiler sadece hilâfet otoritesine tehlike olacak kişi veya hareketlere karşı durmak ve veraset sistemini eleştiren kişileri en sert şekilde cezalandırmak amacıyla görevlendirilmiştir. Bu düşüncenin sonucunda Ziyâd b. Ebîh gibi birçok zalim vali ortaya çıktı. Ziyad, İslâm Tarihi’nde halka karşı ilk kez şiddet uygulayan ve kendisinden sonra gelenlere kötü örnek olan bir kişi olarak sayılmaktadır. İslâm tarihinde ilk kez Ziyâd zamanında çıkan olaylarda keyfi biçimde öldürmek neredeyse yasa haline gelmiştir. Yani şüphe edildiği zaman şüphelileri öldürmüştü; aynı zamanda birçok defa halkı ve suçluları korkutmak için suçsuz insanları öldürmüştür.⁴²⁰

Zalim vali veya liderlerle ilgili İbn Haldûn şu tesbitte bulunmuştur: “*Hilâfetin saltanata dönüşmesi sebebiyle liderler arasında halktan zorla çeşitli vergi alan emirler ve yetkililer ortaya çıktı. Onların yaptığı bu davranışın neticesinde medeniyet dengesini kaybetmiş oldu. Abdülmelik b. Mervân’ın döneminde vali olan el-Haccâc’ı örnek olarak vermiş ve bir olay anlatmıştır. Olay şu şekilde meydana gelmiştir. Bir gün Abdülmelik’in yanına bir Bedevi Arap geldi ve Abdülmelik ona el-Haccâc’ın davranışını sordu. Bedevi Arap ise “*Sen başımıza onu getirdin, hâlbuki o sürekli halka zulüm eder.*” cevabını vermiştir.*”⁴²¹

Haccâc yirmi yıl boyunca Emevî Devleti’ni korumak niyetiyle çok sert bir yönetim göstermiştir. Emevî Devleti’ne karşı eylem yapan veya isyan etmeye kalkan herkesin karşısında çok sert bir şekilde durmuştur. Örneğin, Emevî Devleti’ne ve Haccâc’a karşı Irak’ta yapılan el-Eş’as isyanının ünlü liderlerinden biri olan Feyrûz b. Hüseyin esir olarak Haccâc’ın

⁴¹⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, C.IV, ss.474-475.

⁴¹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.368.

⁴²⁰ Hadi el-Alevi, *Min Tarihi’t-Ta’zib fi’l-İslâm*, 4.b, Dimaşk: Dârü’l-Meddi, 2004, s.9.

⁴²¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.288.

eline düştü. İsyancıların bütün parası Feyrûz'un yanında saklı olup kendisi de çok zengin bir kişiydi. Haccâc paranın yerini öğrenmek amacıyla Feyrûz'u konuşturmaya çalışırken çok şiddetli bir işkence yaptırdı ve daha fazla azap görmesi için bedenini kırılmış kamışlarla yaralayıp yara yerlerine tuz ve sirke döktürdü. Bu işkenceleri faydasız gören ve paralardan umut kesen Haccâc, orada Feyrûz'un başını kesti.⁴²²

Haccâc döneminde bir kere daha kutsal Mekke'ye saldırı düzenlendi. Çünkü Abdülmelik b. Mervân döneminde Abdullâh b. ez-Zübeyr Mekke'de kendisini Müslümanların halifesi olarak ilan etti ve halktan biat almaya başladı. Bu olaydan sonra Abdülmelik, Abdullâh'ın hükmüne son vermesi için Haccâc'ın komutanlığı altında büyük bir ordu hazırladı. H. 73/ M. 693 yılında Abdullâh'ın harekâtını yok etmek amacıyla Mekke'ye saldırı düzenlendi ve mancınıkla kutsal Kâbe taşlandı.⁴²³ Haccâc elde ettiği zaferden sonra Abdullâh ve arkadaşlarını ele geçirip orada Abdullâh'ın başını kestirdi. Aynı şekilde Mus'ab b. ez-Zübeyr'in başını kestirdikten sonra Kûfe ve Mısır halkını korkutmak niyetiyle başını oralarda gezdirmiştir. Daha sonra ünlü liderlerden Abdullâh b. Sefuân ve Ammâr b. Hezm'in başlarını kestirdi; yine Dımaşk ve diğer şehirlerin halkını korkutmak amacıyla Mekke ve Medine'den başlarını kaldırarak ibret için oraya götürmüştür. Aynı zamanda ölenlerin cesetlerini bozulana kadar günlerce ağaçlara astırmıştır.⁴²⁴

İbn Haldûna göre Abdullâh b. ez-Zübeyr bu harekâtı başlatmakla yanlış yapmıştır. Çünkü ez-Zübeyr'in kabilesi Emevîler gibi güçlü asabiyete sahip olmayıp ne İslâm'dan önce ne de İslâm'dan sonra Emevîlere karşı duramamıştır. Bundan dolayı İbn Haldûn, Emevîler Mekke'ye ikinci defa saldırı düzenlediklerinde Abdullâh b. ez-Zübeyr'i suçlu bulmuştur.⁴²⁵

Meşru bir yolla halk tarafından biat almayan Emevî halifeleri sürekli halkın isyan hareketlerinden korkmuştur. İsyân hareketlerini düzenleyen halktan korktukları ve aynı zamanda otoritelerini kaybetmemek için zalim valilere her türlü yetkiyi verdiler. Valiler ise istedikleri zaman halka zulüm edip hilâfetin üzerinde tehlike olduğu bahanesiyle halkı öldürmüş; ancak çoğu zaman valilerin zulmü halkın isyan hareketine ana sebep olmuştur. Örneğin, H. 75/ M. 694 yılında Irak'a giden Haccâc ilk önce oranın halkına karşı tehditlerde bulundu. Herkesin Emevî ordusuna katılmasını istedi ve katılmayanların ise önceden alınan vergiden daha fazla vergi vermesi gerektiğini duyurdu. Irak'ın ünlü kişilerinden biri olan Abdullâh b. Cârud verginin artırılmasına karşı olduğunu ve bu artışın uygun olmadığını söyledi. Ancak Haccâc ona başına dikkat et, yoksa keserim diye cevap verdi. Abdullâh ise

⁴²² Hadi el-Alevi, a.g.e, s.31.

⁴²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.XII, ss.177-185.

⁴²⁴ Ebu'l A'la Mevdûdi, *Hilâfet ve Saltanat*, ss.200-201.

⁴²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.399.

“Ben sadece senin iyiliğini isterim ve çoğu halk senin arttırdığın bu vergiye karşıdır.” dedi. Bundan sonra Irak'ın çoğu meşhur liderleri Abdullâh'a destek olup Haccâcın egemenliğine karşı harekete geçmeye başladılar. Her iki taraf arasında gerçekleşen kanlı bir savaştan sonra, Haccâc'ın ordusu isyancılara karşı zafer kazandı. Abdullâh ile beraber 18 sekiz kişinin başı Kûfe'de Haccâc tarafından kesildi ve bunların arasında Abdullâh b. Enes b. Mâlik de görünmüştür.⁴²⁶

İbn Haldûn'un Muḳaddimesi'nde bu dönemde valilerin yetkisinin daha fazla arttığını ve Haccâc gibilerin kendi isimleri ile sikke sahibi olduklarını belirtilmektedir. Haccâc üzerinde (بِسْمِ اللَّهِ الْحَجَّاجِ) yani Yüce Allah'ın ve Haccâcın adıyla yazılı olan kendi sikkesini bastırmıştır.⁴²⁷

Abdülmelik'in hilâfet döneminde isyanların çoğalması yüzünden Emevî Devleti'nin askeri ve siyasi iç durumu bozuldu ve ordu zayıflamaya başladı. Bizanslılar, Emevîlerin siyasi durumunu bir fırsat olarak görünce hemen Abdülmelik'ten haraç almıştır.⁴²⁸ Emevî Devleti'nde halifeler gücünü kaybetme korkusundan dolayı yakınlarından, valilerden, emirlerden ve ordulardan kuşku duymaktaydı. Siyasi ve askeri bakımdan zeki ve aktif kişiler, ilerde güçlenip kendi yerlerini alacakları korkusuyla halife tarafından öldürülmüştür. Emevî Devleti'nde siyasi ve askeri alanda çok ünlü, namlı ve kabiliyetli bir kişi olan Hâlid el- Kasri H. 105/ M. 724 yılında Irak valisi olmasına rağmen halk arasında sevilen ve meşhur olan bir kişi olduğu için Halife Hişâm öfkelenmiş ve valilik görevinden alıp onun yerine Yusûf b. Ömer'i görevlendirmiştir. Aynı zamanda Hişâm'ın emriyle Hâlid tutuklanarak hapse atılmıştır. Hapiste şiddete maruz kalan Hâlid'in ayakları iki sopaya bağlanarak beli kırılmış ve bunun neticesinde hayatını kaybetmiştir.⁴²⁹

Veraset sisteminin devam ettirilmesi ve liyakatli olmayan kimselerin hilafet makamına getirilmesi Emevî Devleti'ni siyasi ve askeri alanda yıkılışa götürmüştür. Bunun dışında Emevî halifeleri veraset sistemi yoluyla Hulefâ-yi Râşidîn'in yolu üzerinde gitmemiş, devlet işlerini yönetmek yerine zamanlarını daha fazla içki içmeye ve şarkı dinlemeye ayıtmışlardır. Bu duruma İbn Esîr şöyle değinmiştir: “Halife Velîd oldukça kötü ve içkici bir kişiydi. Sürekli arkadaşlarıyla beraber içki âlemleri düzenlemiştir. O kadar kötü olmuştur ki Halife Hişâm, onun dinden çıkmış olduğunu görmüştür. Bu yüzden Velîd'e: “Aman Velîd! Sen İslâm dinine inanıyor musun? İşlediğin haram kalmamış, içmediğin içki kalmamıştır.” diye sormuştur. O dönemin meşhur şarkıcısı olarak bilinen Hilm el-Verdî, Velîd ile ilgili şöyle

⁴²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.IV, ss.142-146.

⁴²⁷ İbn Haldûn, *Muḳaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.447.

⁴²⁸ İrfan Aycan- İbrahim Sarıçam, a.g.e, s.54.

⁴²⁹ Bâkır Yasîn, *Tarihü'l-unfü'd-Demevi fi'l-Irak*, Beyrut: Dârü'l-Künûzi'l-Edebiyye, 1994, s.71.

demıştır: Hişâm'ın ölüm haberini aldığımızda ben Velîd ile beraberdim. Velîd bu haberi alınca kimsenin yerinden kalkmamasını istedi, biz de kalkmadık ve gecenin geç vakitlerine kadar içki içerek şarkı söyledik.”⁴³⁰

Halifeler gibi valiler de aynı şekilde kötülükten uzak değildi. Humus valisi olan Sa'îd b. Hişâm içki içmeye ve fesatlık yapmaya başlamıştı. Halife Hişâm bu davranıştan haberdar olunca onu görevden almıştır.⁴³¹

3.2. SOSYAL VE EKONOMİK ETKİLERİ

Veraset sistemi nasıl siyasi ve askeri alanda kötü etkiler bıraktıysa, aynı şekilde Emevî Devleti'nin toplumsal ve iktisadi alanları üzerinde de kötü sonuçlar doğurmuştur. Emevî egemenliği altında yaşayan insanların tüm özgürlükleri; özellikle veraset sisteminin ortaya çıkmasıyla halkın en doğal hakkı olan özgürce halife seçme hakkı elinden alındı. Hiç kimse devletin eylemlerini ve halifeleri eleştiremedi. Emevî hilâfetinden önce halk özgür bir şekilde halifeyi eleştirir ve şûra temeli üzerinde halifenin seçimi yapılırdı. O dönemde halka isteğine göre kimi halife olarak seçeceğine dair serbestlik verilmiştir. Ancak Emevî Devletinde bu kural iptal edilip hilâfet şûradan padişahlığa ve saltanata dönüşmüştür. Bu da İslâm'dan önce Arapların inançlarına doğru dönüş olarak görülebilir. İslâm'dan önce Araplar'da yetki veraset sistemi yoluyla babadan oğula geçmiş; ama bu tür sistemlerin özgürlüğe karşı olması nedeniyle İslâm'ın doğuşuyla hemen yasak edilmiştir.⁴³²

Emevî egemenliği döneminde özgürlük ve eleştirme hakkı bütün Müslümanlardan alınmış; bu yüzden kimse halifenin yaptığı kötü işleri eleştirememiş ve başkalarını korkutmak için eleştiri yapmak isteyenlere karşı her türlü şiddet uygulanmıştır. Muâviye'nin ünlü ve inançlı sahabe Hucr b. Adi'ye ölüm kararı çıkartması gibi, yine onun döneminde açık bir şekilde Hz. Ali'ye lanet edilmiştir. Valilerin bu davranışlarına halk razı değildi, ancak yetkililer tarafından şiddet gördükleri için halk sukut etmiştir. Buna rağmen Kûfe'de Hucr b. Adi ve bazı sahabe valilerin bu kötü davranışlarına karşı durdu. Muğire b. Şu'be kendi hâkimiyeti döneminde bütün durumlarda akıllıca davranırdı, ancak Ziyâd b. Ebîh Kûfe valisi olarak tayin olunca Hucr ile arkadaşlarına sert bir şekilde karşı çıktı ve konuşmalarında sürekli Ali'ye alçak sözler söylerdi. Hucr'in Ziyâd'ın bu davranışlarına kızıp ona sert bir cevap vermesi üzerine Ziyâd onları tutukladı ve onlara karşı sahte tanıklar kullandı. Güya bu grup

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.IV, ss.465-466, 470.

⁴³¹ Nebez Mecit Emin, a.g.e, ss.57-58.

⁴³² Faruk Ömer Fevzi, *el-Hilafetü'l-Emeviyye*, Ürdün: Dârü's-Şuruk, 2005, ss.510-512.

halifeye hakaret edip hilâfetin Ali'nin ailesine dönmesini istediği gerekçesiyle hepsini Muâviye'nin yanına yollamış ve Muâviye de hepsine ölüm kararı çıkartmıştır.⁴³³

Bunların dışında halifelerin işlerine ve hilâfete karşı çıkılmasını engellemek amacıyla halifeler tarafından her türlü şiddet uygulandığı ve halkın korkutulduğu konusunda birçok rivayetler mevcuttur. Abdülmelik b. Mervân'ın H.75/ M. 694 yılında Medine'de Peygamber'in minberine çıkarak halka şöyle hitab etmiştir: “ *Ben bu ümmete hastalıkların tedavisi için kılıçtan başka bir çare göremiyorum. Zaten bundan başkasına başvurmayacağım. Şimdi, içinizden birisi çıkar da bana 'Allah'tan kork' derse hemen kellesini uçururum* ”.⁴³⁴

Başka bir rivayette Halife Velîd b. Abdülmelik, bir cuma gününde, hutbeyi çok uzatmıştı, nerdeyse ikindinin vakti geçmek üzereydi. Cemaattan bir kişi ayağa kalkıp şöyle demişti. “ *Ey Emîrül Müminin! Zaman sizi beklemiyor. Namazda bu kadar geciktiğinizden dolayı Allah'ın karşısına nasıl bir özürle çıkacaksınız* ”. Velîd şöyle cevap vermişti. “ *Ey adam! Doğru söylüyorsun. Fakat burası doğru konuşanların yeri değildir. Sen nereden çıktın?* ”. O sırada, halifenin korucusu biri bu adamı darhal öldürmüştür.⁴³⁵

Burada Emevî halifelerinin, yetkililerinin ve valilerinin halkı korkutmak amacıyla her türlü şiddeti uyguladıkları görülmektedir. Bunun neticesinde halktan tüm özgürlükleri alınmış ve halk sürekli korku ve gerginlik içinde yaşamıştır. Hâlbuki İslâm'da halife halkla güçlü bir toplumsal bağ kurmalı ve her zaman halkın içinde olmalıdır. Aksi takdirde, hilâfet şûradan padişahlığa ve saltana dönüştüğü zaman, gün geçtikçe halife halktan uzaklaşmaya başlamaktadır. İbn Haldûn'a göre halife her zaman halkla güçlü bir toplumsal ilişki kurmalıdır. Bu durum halkın arasında bulunmakla ve halka namazlarda imamet yapmakla meydana gelir. Ancak İslâm Devleti'nde saltanat ortaya çıktığı zaman halifeler dini ve dünyevi açıdan halktan uzak kalmıştır. Halifeler namazları halka kıldırmak için bir imam tayin etmiş ve böylece Cuma, güneş ve ayın tutulması, bayram gibi namazlarda da halkın arasına girmemiştir.⁴³⁶

İslâm'ın ilk dönemlerindeki halifelerde var olan halkla toplumsal ilişkilerinin sonraki dönemlerde kesilmesi yüzünden artık halifeler hiçbir şekilde halkın sorunlarından haberdar olmayıp kendi özel hayatlarıyla uğraşmıştır. Sonuçta halk halifelere karşı durmaya başlamıştır. Halife Abdülmelik b. Mervân dönemi devletin bolluk dönemi olmasına rağmen halk toplumsal bakımdan sürekli gerginlik içinde yaşamıştır. Çünkü Abdülmelik Haccâc'ı her türlü şiddeti uygulamakta serbest bırakmış ve Haccâc da halk tarafından kötü kalpli ve zalim bir

⁴³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, ss.326-337.

⁴³⁴ Ebûl A'la El-Mevdûdî, a.g.e, s.223.

⁴³⁵ a.e., s.223.

⁴³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, ss.400-401.

kişi olarak tanınmıştır. Halk Haccâc'ın eylemlerinden korkardı, çünkü o Abdülmelik döneminde halka karşı bir sürü uygunsuz işler çevirdi. Abdülmelik, Haccâc'ı egemenliğinin koruyucusu olarak gördüğü için onun yaptıklarına göz yummuştur.⁴³⁷

Veraset siteminin başka bir sonucu olarak Emevî halifeleri başka devlet başkanlarının halktan ayrı olarak tören yapmaları geleneklerindeki gibi, davranışlarını uygulamaya başlayarak kendilerini namazlarda imamet yaptıkları halde halktan ayırtmıştır. Mukaddime'de şu şekilde geçmektedir: “*Emevî halifelerinin namaz kıldıkları yer dört duvarla çevrili olup Beytülfusur olarak bilinmiştir.*” Bunu ilk yapan kişinin Muâviye b. Ebû Süfyân olduğu söylenmektedir. Ancak başka bir görüşe göre, bu uygulamaya ilk kez başvuran Mervân b. Hekem'dir. Mervân bir kez orada namaz kılariken yaralanmış ve bundan böyle dört duvar arasında namaz kılmaya karar vermiştir. Bu olaydan sonra bir gelenek olarak diğer bütün halifeler halktan ayrılmak için bu yöntemi kullanarak namaz kılmıştır. İbn Haldûn şöyle demiştir: “*Bu şekilde gelenekler devletin bolluk zirvesine ulaşmasıyla meydana gelmektedir. Bütün bunlar devlette padişahlığın ortaya çıkması anlamına gelmektedir.*”⁴³⁸

Emevî halifelerinin yapmış olduğu bu davranışlar Hulefâ-yi Râşidîn döneminde asla kabul edilmemekteydi. İbn Haldûn bir rivayete göre şöyle demiştir: Mısır'ın Büyük Camii inşası bittikten sonra ilk minber Amr b. Âs tarafından inşa edilmiş ve minberin yeri cemaatten daha yüksek bir seviyede kurulmuştur. Bu haberi alan Ömer b. el-Hattâb hemen Amr'a bir mektup yollamış ve mektupta: “*Müslümanların seviyesinden daha yüksek bir minber kurduğunun haberini aldım. Sen ayakta dururken Müslümanlar'ın oturması sana yetmez mi? Allah'a yemin olsun ki bu minberi yıkacaksın.*” demiştir.⁴³⁹

Burada bize Hulefâ-yi Râşidîn'in kendilerini asla halktan ayırmadıkları ve onlarla güçlü bir bağ kurdukları açıklanır. Emevî halifeleri tam tersine bolluk ve refaha ulaştıkları zaman gün geçtikçe halktan uzaklaşarak kendileriyle halk arasında “Hâcib” denilen bir görevli görevlendirmişlerdir. Halifenin çok güvendiği bir kişiden seçilen Hâcib, halifenin halkla görüşmelerinin düzenleyen kişiydi. Bu şekilde Hâcib halifenin yanına perde çekerek onu halktan gizler ve sarayın kapılarını halkın yüzüne kapatırdı.⁴⁴⁰ Bunun dışında Hâcib misafirleri karşılamak için sarayda iki oda hazırlardı. Bir oda halk için, diğeri ise yetkililer ve valiler içindir. Bu durum halifenin devlet yetkilileriyle görüşmeyi kesmesine kadar böyle devam etti; çünkü onlara göre eğer halife onlarla görüşürse o zaman şanı azalırdı. Bu görüş

⁴³⁷ Nebez Mecit Emin, a.g.e, ss.42-43.

⁴³⁸ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.445.

⁴³⁹ a.e, C.I, s.446

⁴⁴⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.421.

daha fazla veliahtlar arasında ortaya çıkarak onları mutlak egemenliğe götürdü ve devletin bütün işlerini sadece kendi emirleri altında yönetmelerine yol açtı.⁴⁴¹

Hukuki açıdan bakıldığında, hilâfet şûradan saltanata dönüşmeden önce kadılık makamı halifenin bir görevi olarak sayılmaktaydı. Ancak daha sonra hilâfet şeklinin değişmesiyle halife de başka işlerle meşgul olup kadılık göreviyle birlikte devletin önemli işlerini başka kişilere teslim etmiştir.⁴⁴² Hilâfet padişahlığa dönüşmeden önce devletin en büyük yetkilisi bile kadıların işlerine karışamazdı; hatta kadılar halifeye karşı karar verip halifeyi yargılama kararı çıkartacak kadar yetkili olmuştur. Ancak yönetim şekli padişahlığa dönüşünce böyle bir uygulama kalmadı. Aynı şekilde halkın halifeye, yetkililere ve valilere karşı şikâyetine izin vermediler. Aynı şekilde o zamanlarda adalet sorunlu olduğundan dolayı çoğu âlim bu görevi almaktan uzak durmuştur.⁴⁴³

Emevî Devleti'nde yargı işleri perişan hale geldi, kadılar fesatçı oldu ve halkın mülkünden israf etmeye başladı. Bir rivayete göre, Hişâm döneminde Mısır'a kadı olarak tayin edilen Tûbâ b. Nûmeyir, mal mülkünden israf edecek kişilere tutuklama kararı çıkarttı. Hûmeyir kabilesinden parasını israf eden bir genç tutuklanıp Tûbâ'nın yanına götürüldü. Tûbâ ona “*Yaptığın bu davranışa ceza olarak seni hapse atma kararını vermem gerekir.*” dedi. Genç oğlan ise ona; “*Ey Kadı hazretleri! Peki, seni kim tutuklayacak? Yemin ederim, senin israf ettiğin paranın onda birini israf etmedim.*” der. Bu sözden sonra Tûbâ sessiz kalıp kararından vazgeçer.⁴⁴⁴

Emevî Devleti'nde adaletin yok olması halifelerin kötü davranışlarına sebep olmuştur. İbn Haldûn'un dediğine göre, ilk dönemde Müslümanlar davul, zurna ve çalgıları kullanmazdı. Hilâfet padişahlığa ve saltanata dönüşünce Müslümanlar bolluk ve nimetler denizinin derinlerine indiler. Emevî Devleti'nde Müslümanlarla yaşayan Bizans ve İranlıların karışması yüzünden, o dönemin Bizans ve İranlı padişahlarının kullandığı şan, heybet ve güzel yaşam tarzı İslâm halifelerini etkileyip halifeler de bu tarz yaşamaya başlamıştır.⁴⁴⁵

Kuşkusuz halifeler kendi onurlarına düzenlettikleri şiir dinletileri ve oturumlar için yüksek miktarda paraya ihtiyaç duymuşlardır. Bu para ise Müslümanların beytülmalinden çıkmıştır. Halifelerin yaptıkları sorgulanmadığı için istedikleri miktarı israf etmişlerdir. Bunun dışında çoğu zaman halifenin veraset sistemiyle seçilmesini kabullenmeyen kabile reisleri ve meşhur kişilerin biat vermeye razı olmaları için onlara halife tarafından yüksek

⁴⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.489.

⁴⁴² a.e, C.I, ss.406-407; İrfan Aycan – İbrahim Sarıçam, a.g.e, s.113.

⁴⁴³ Ebû'l A'la El- Mevdûdî, a.g.e , s.125.

⁴⁴⁴ Muhammed Hudari Beg, a.g.e, s.222.

⁴⁴⁵ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.444.

miktarda para verilirdi. Muâviye b. Ebû Süfyân, oğlu Yezîd'e biat almak için Abdurrahmân b. Ebû Bekir'e yüz bin dirhem göndermiş; ancak Abdurrahmân bu parayı reddetmiş ve “*dinimi dünya servetine satmam*” demiştir. Muâviye bu davranışına kızıp onu öldürmüştür.⁴⁴⁶ Aynı şekilde Yezîd b. Muâviye, Medine halkını biat etmeye razı etmek için Abdullah b. Hanzele liderliği altında Medine'nin ünlü ve büyük kişilerinden oluşan bir heyeti yanına davet etti. Heyet Yezîd'in yanına ulaştığı zaman çok saygılı bir şekilde karşılandı ve büyük hediyeler verildi. Bununla birlikte Yezîd Abdullah'a yüz bin dirhem, yanında yolculuk eden sekiz oğlunun her birine on bin dirhem ve Münzir b. Zübeyr'e de yüz bin dirhem vermiştir.⁴⁴⁷

Emevî halifeleri istedikleri gibi beytülmal parasından aşırı israf etmiş ve devletin serveti ise sadece halifenin menfaatine harcanmıştır. İbn Haldûn'a göre Emevî ve Abbasi halifeleri kendine özel terzilere sahip olmuştur. Değerli ve şanlı olduklarını göstermek niyetiyle elbiselerin üzerine farklı simge, isim ve yazılar dikilmiştir. Bunun yanısıra saraylarda elbise dikilmesi için özel dikim evleri (Dârü't-tırâz) yaptırılmıştır. Bu mekânlara özel memur tayin edilip işlerin yönetimi Sâhibü't-tırâz'a teslim edildi. Sâhibü't-tırâz denilen kişi dikme, tasarım ve çizim işlerini yönetirdi. Aynı zamanda memurların maaş dağıtımını ve işlerin denetimini yapardı.⁴⁴⁸

Kuşkusuz bu işler için yüksek miktarda paraya ihtiyaç duyulmuştur. Böyle bir iş için inşa edilen binaların, çalışanlara verilen ücretlerin, işçilere verilen yemeklerin ve diğer tüm harcamaların masrafı halife tarafından milletin malından ödenmiştir. Emevî halifelerinin mutlak hükmünden dolayı hiçbir gözetim olmadan Müslümanların malları üzerinde tasarrufta bulunulmuştur. Hatta kadıların bile beytülmal hakkında halifeleri soruşturma hakkı olmamıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân bir gün halka hutbe verirken: “*Var olan ve elde edilen bütün servetler bizimdir. Biz de istediğimize vereceğiz, istemediğimize vermeyeceğiz.*” der ve bu cümleyi biri kendisine karşı çıkana kadar üç Cuma boyunca hutbesinde tekrarlar.⁴⁴⁹

Emevî halifelerinin bolluk ve refahta boğulmalarıyla ilgili olarak İbn Haldûn Emevî Devleti ailesinden biri olan Abdullah b. Mervân hakkında, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un ağzından şu şekilde söz etmiştir: “*Abdullah b. Mervân, Abbasi helifesi zamanında Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın elinden Nevbe (Nubain) hükümdarları yanına kaçtı ve saraya girince kırmızı halı üzerinde oturmadığını görmüştür. Bunu gören Abdullah b. Mervân şaşırıp kırmızı halı üzerinde oturmanıza mani olan nedir? diye sormuş. Padişah ona: Ben bir hükümdarım, Yüce Allah beni bu makama yükseltti ve her hükümdarın Allah'ın azamati karşısında tevazu*

⁴⁴⁶ Neccah Attaî, *el-BatinMuâviye ve leyse Aliyye*, Beyrut: Dârü'l-Hüdâ, 2012, s.92.

⁴⁴⁷ Muhammed Hudari Beg, a.g.e, s.70.

⁴⁴⁸ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.452.

⁴⁴⁹ Ez-Zehabî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefiyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lam*, s.540.

göstermesi gerekir” şeklinde cevap verdi. Sonra Nevbe hükümdarı Abdullah b. Mervân'a: *Mukaddes Kitabınız size haram kaldığı halde niye içki içiyorsunuz?* diye sordu. Abdullah b. Mervân ona: *köleler ve hizmetkârlarımız cahillikten dolayı bize hazırlardı dedi. Padişah yine ona: Peki, o zaman Mukaddes kitabınız size haram kaldığı halde neden dibac, atlas, altın ve gümüşle süslenmiş elbiseler giyyordunuz?* diye sordu. Abdullah ise cevapta: *Arap olmayan insanlarla karıştığımız için, onlardan bu kültürü aldık demiş. Bu esnada Nevbe hükümdarı ona: “Hayır, durum hiç de dediğin gibi değildir. İşin doğrusu şudur: Siz, Allah'ın üzerine haram kaldığı bütün şeyleri kendinize helal etmişsiniz. Allah'ın sevmediği ve beğenmediği amelleri işlediniz. İşgal ettiğiniz bölgelerin halkına ve hâkimiyetiniz altında bulunanlara zulm eden bir kavimsiniz. Bu yüzden Yüce Allah izetinizi soyup çıkardı ve size zillet elbisesi giyidir” demiştir.* ⁴⁵⁰

Emevî Devleti'nin yaptığı fütuhatlar neticesinde gün geçtikçe Emevîlerin ve yetkililerin eline büyük miktarda servet ve para geçmiş; aynı zamanda bolluk ve rahatlık içinde yaşam koşulları oluşmuştur. Neticede Emevî Devleti'nde kölelerin ve köle müşterilerin oranı yüksek bir düzeyde artmaya başlamıştır. Çok sayıda köle sahibi olmak o kişinin daha onurlu olduğunu göstermekteydi. Hatta zengin kişilerin gittikleri yerlerde mal, mülk ve güçlerini göstermek amacıyla pek çok sayıda koruyucu köle peşlerinden giderdi. ⁴⁵¹

Ayrıca Emevî Devleti'nde kötü yönetimin neticesinde devlet içinde yaşayan Mevalilerin durumu gündün güne kötüleştiği yönde birtakım görüşler de vardır.. Bir rivayete göre Muâviye b. Ebû Süfyân Mevalilere karşı şiddet uygulamıştır. ⁴⁵² Güya Muâviye b. Ebû Süfyân Mevalilerin başkanları olan el-Ahnef b. Kays ve Su're b. Hündüb'u yanına çağırıp onlara: *“Hicâne Mevalileri oranının yükseldiğini görüyoruz. Bunlardan bir kısmını yol ve çarşıları inşa etmekte çalıştırırız, diğerlerini ise öldürmemiz gerekir.”* dediği halde Mevalilerin başkanları bu eylemi gerçekleştirmemiştir. ⁴⁵³ Irak'ta Haccâc döneminde Mevalilere karşı aşırı şiddet uygulanmıştır. Bu arada Haccâc Kûfe şehrine Araplar dışında hiç kimsenin girmemesini emretmiştir. Aynı zamanda Mevalileri her türlü görevden alıp onları Basra şehrinden çıkarmıştır. Onlar ise nereye gideceklerini bilememiş ve *“Vay Muhammed! Vay Muhammed!”* diye bağırılmışlardır. ⁴⁵⁴

Adem Apak Emevîlerin mevâlî politikası hakkında şöyle bahsetmektedir. *“Mevâlîye karşı ayrımcı bakış, iktidarların icraatine de yansımıştır. Nitekim başta halifeler olmak üzere*

⁴⁵⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, ss.387-388.

⁴⁵¹ Neriman Abdullah Ali, a.g.t, s.171.

⁴⁵²el-Müberred, *El-Kamil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, C.I, thk. Muhammed Ebû'l-Fazıl İbrahim, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1996, s.56.

⁴⁵³ İbn Abdürrabih, *el-İkdü'l-Ferid*, C.III, s.361.

⁴⁵⁴ Neriman Abdullah Ali, a.g.t, s.170.

Emevî yöneticilerinin pek çoğu Müslümanların eşitliği ilkesini bir yana bırakarak mevâlî ile Araplar arasında açıkça ayrımcılık yapmışlar, mevâlîye İslam hukukunda yer almayan bazı vergiler yüklemişler, fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde onları askerî maaş divanına kayıt etmemişlerdir. Hatta Abdülmelik b. Mervân devrinden itibaren ihtida hareketleri hızlanınca cizye ve haraç gelirinin azaldığını gören Irak valisi Haccâc, İslam'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini mevâlîden almaya devam etmiş, bu uygulama Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğine kadar sürdürülmüştür. Ömer b. Abdülaziz'den sonra tekrar konulan bu vergi, yönetimi esasında devlet-halk bütünlüğünü sağlamaya dönük icraatıyla tanınan Emevîlerin son Horsan valisi Nasır b. Seyyâr tarafından tekrar kaldırılmıştır.''⁴⁵⁵

3.3. BİLİMSEL VE SANATSAL ETKİLERİ

Veraset sistemi devletin ilim ve kültür alanları üzerinde de kötü etkiler bırakmıştır; zira veraset sistemi dönemin müelliflerini ikiye bölünmüştür. Bir takım yazarlar Emevî ailesini korumaya başlarken diğerleri ise çok sert bir şekilde Emevî ailesini eleştirmeye başlayıp bütün olayların suçunu Emevîlerin üzerine yıkmıştır. Bunun yanı sıra Emevîler döneminde ailenin egemenliğine karşı oluşan isyan hareketlerine destek amacıyla katılan çok sayıda şair ve entelektüel kişi mevcuttur. Ancak sonuçta isyanlar gibi şair ve entelektüel kişilerin hayatı da kötü sonuçlanmaktaydı. Çoğu zaman âlim ve şairlerin düşüncesi veraset sistemiyle uyum sağlamadığı veya bu sisteme karşı çıktıkları için onlara işkence edilirdi. Bu konuyla ilgili bilgiler çok az olmasına rağmen veraset sisteminin üzerinde etkisi olduğu birkaç örneği anlatılmaya çalışılacaktır.

Bazı yazarlara göre Emevî halifeleri âlim kişileri ihmal etmiş ve onlarla devlet işlerini yönetmek için istişare etmeyerek yalnız kılıçla hüküm sürdürmüşlerdir. Bu da Devletin yıkılışının ana sebeplerinden biri olmuştur. Emevîler genellikle sahra inançları üzerine adım atıp hakkın sadece kılıç yoluyla elde edildiğini düşünmüşlerdir.⁴⁵⁶

Emevîler özel hayatlarıyla meşgul oldukları için, hadis ve diğer dini ilimlerde bilgin kişileri ihmal edip şairlere daha fazla önem vermişlerdir. Bu da Arapların İslâm'dan önce sahip olduğu inançların canlanmasına yol açmıştır. Ancak Emevîler yeni şairlerin eski şairler gibi olmadığından haberdar değildi, çünkü eski şairler hiçbir zaman kabilelerinden ayrılmamış ve asla kabilesini kötüleyen şiirler yazmamıştır. Tam tersine İslâm'dan sonra ortaya çıkan şairler şiir yazma karşılığında hediye ve para istemekle birlikte bugün methettiği kişiyi yarın

⁴⁵⁵ Adem Apak, *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*, C.III, ed. Adnan Demircan, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, s.302.

⁴⁵⁶ Ali el-Verdî, *Vaizü's-Selâtin*,b.2, Beyrut: Darü'l-Kuvân, 1995, s.234.

hicvetmekten hiçbir zaman kendini alıkoymamıştır. Bu şekilde, Emevîler yıkıldığı zaman önceden yapmış olduğu iyilikler şairler tarafından anılmamıştır. Tam tersine Ehli Hadis'in kaydettiği Emevîlerin kötülüklerinden bahseden yazılar nesilden nesle güvenli bir şekilde korunup günümüze kadar ulaşmıştır. Bunun yanında üzerinde milyonlarca para harcanmış olan Emevîleri sena eden şiirler ise kaybolmuştur. Bu şekilde Emevî tarihi, tarihçilerin ve muhaddislerin değindiği kötülüklerle dolmuş olup bu uzun tarihte onların iyilikleri fazla anlatılmamıştır.⁴⁵⁷

Başlangıçta değinildiği gibi bir kısım fakih ve âlimler veraset sistemine karşı çıktı ve Emevî Hilâfetine biat etmedi. Abdülmelik egemenliği döneminde yaşayan meşhur âlim Sîd b. Müseyyeb hilâfete biat etmedi ve bir anda iki kişiye hilâfet biatini vermeyi reddedip buna Peygamber'in (s.a.v.) "*Aynı vakitte iki halife biat edilmez.*" hadisini delil olarak gösterdi. Bu tavra karşı Abdülmelik ona yüz kamçı vurdurulmasına, kış mevsiminde ona pamuk bir elbise giydirilmesine, soğuk su ile terletilmesine ve hapse atıldıktan sonra aşırı işkence edilmesine dair emir vermiştir.⁴⁵⁸

İsyan hareketleri gerçekleştiği zamanlarda çoğu şair, âlim ve entelektüel bu hareketlere destek olup katılmıştır. Ancak isyanlar ortadan kaldırıldıktan sonra bu tür insanlar Emevî yetkilileri tarafından işkenceye uğratılmış veya öldürülmüştür. Örnek olarak Emevî döneminde ünlü şair Eş'a-î Hemedânî, Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as b. Kays el-Kindî'nin Emevîlere karşı isyan hareketine katılmıştır. İsyanın Haccâc tarafından bastırılması üzerine şair Eş'a-î Hemedânî esir edilmiş ve Haccâc onun başını yavaş yavaş kesmiştir.⁴⁵⁹

Aynı şekilde İbn Cârud'un isyanına son veren Haccâc, Abdullâh b. Enes b. Mâlik'i öldürüp onun tüm mülküne el koymuştur. Bu olaydan sonra Enes b. Mâlik, Haccâc'ın yanına gider ve ona: "*Ey Fahişe kadının oğlu! Hayatımızı bir kere Bin ez-Zübeyr'le mahvettin, bir kere ise Bin Cârud ile ortalığı karıştırıyorsun.*" dedi. Haccâc Enes'in bu sözlerine çok kızdı ve ona: "*Yemin ederim derini sökerim, seni dikenli ağaçlar gibi keserim, Allah dilin lal etsin.*" dedi.⁴⁶⁰

Böylece, âlim ve şairler çoğu zaman Emevî Devleti'nin yetkililerini eleştirmeye kalktılar ve çeşitli şiddet eylemlerine maruz kaldılar. Kimi zamanlar ise âlimler ve entelektüeller halifelerin ve yetkililerin kibirli tutumu sebebiyle eziyet görmüştür. Meşhur bir şahıs olan Ammâr el-Kelbî, Hişâm b. Abdülmelik tarafından cezalandırıldı. Çünkü Hişâm halife olmadan önce bir toplantıda el-Kelbî, onun yukarısında oturarak Hişâm'ı kızdırmış, o da

⁴⁵⁷ a. e, s.234.

⁴⁵⁸ Halife b. Hayyat, a.g.e, ss.289-290; el-Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, C.II, Beyrut: Dârü'l-Marife, t.y, s.145.

⁴⁵⁹ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, C.VI, 2.b, thk. Samir Cabir, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y, s.41.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C. IV, s.147.

halife olunca ona ceza vereceğine yemin etmiştir. Halife olduktan sonra askerlerine el-Kelbî'nin tırnakları ve dişlerinin sökülmesi emrini vermiş, askerler de Hişâm'ın dediğini uygulamıştır.⁴⁶¹

Şairler, halifelere karşı tavır alıp devlet idaresinde veraset sisteminin olumsuzluğuna dair şiirlerde halifenin iş ve amellerinden kötü bir şekilde bahsetmişlerdir. Bu duruma karşı halifeler onlara çok eziyet etmiştir. Velîd b. Abdülmelik döneminde yaşayan 'Arec adlı meşhur bir şair, şiirlerinde Velîd'in amellerinden kötü bir şekilde bahsettiği için Velîd tarafından tutuklanmış ve kamçılanmasına dair emir verilmiştir. İşkence edildikten sonra dokuz sene boyunca hapse mahkûm edilmiş ve hapiste hayatını kaybetmiştir. Onun dışında yine Velîd'in emriyle 'Arec'in kardeşleri tutuklanmış ve kamçıyla işkenceye uğramışlardır. Daha sonra hepsinin ayaklarını demirle bağlanarak Irak'a Yusûf b. Ömer'in yanına götürülmüş ve oraya ulaştıkları zaman Yusûf tarafından ölünceye kadar işkence görmüşlerdir.⁴⁶²

Bunların yanı sıra veraset sisteminin neticesinde İslâm âlimlerinin Endülüs kısmı ve Doğu kısmı olmak üzere iki tarafa bölünmesi bu sistemin ilim ve kültüre karşı sebep olduğu en büyük yıkımı doğurmuştur. Daha önce Emevî egemenliğinin zulümlerini gören Doğu âlimleri, Emevî ailesinin aleyhine yazmaya başladılar. Aynı zamanda halifelerin kötü ve suçlu kişiler olmaları sebebiyle isyan hareketlerinin liderlerine destek verdiler. Ebû Hanife Emevî ailesine karşı kurulan isyan hareketinin lideri Zeyd b. Ali'ye destekçi olmuş ve isyanı haklı görmüştür.⁴⁶³ Doğu âlimlerinin tersine, Endülüs âlimlerince, özellikle meşhur âlimlerden İbn Hazm ve Ebû Bekir el-'Arabî'nin inancına göre; Emevî ailesine kutsal bir gözle bakılırken Ali taraftarlarına alçak ve kem gözle bakılmalıdır. Bu iki âlim Ali taraftarlarına karşı Emevîleri aşırı derecede desteklemiştir. İbn Hazm o kadar Emevî ailesinin taraftarı olmuştur ki o dönemin meşhur '*İbn Hazm'ın kalemi, Haccâc'ın kılıcı gibi keskin ve etkilidir*' sözü ona ithafen söylenmiştir. Ebû Bekir el-'Arabî de onun kadar Emevî Ailesini sevmekle birlikte Ali taraftarlarından da nefret etmiştir. Doğu âlimlerinin tersine Emevîlerden temiz ve suçsuz kişiler olarak bahsetmiş ve aşırı bir şekilde Yezîd b. Muâviye'yi savunmuştur.

Endülüs âlimlerinin etkisinde kalmış yazarlardan biri de İbn Haldûn'dur. Daha önce değinildiği gibi İbn Haldûn her şekilde Muâviye ve Emevî halifelerin çoğunun kötü olduğunu reddetmiştir. Ona göre onların her ne kadar hataları olduysa da, bu hatalar sadece işlerde içtihat esnasında olmuştur. Böylece onlar yapılmış hiçbir hatada suçlu değildir.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Hadi el-Alevî, a.g.e, ss.30-31.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C. IV, ss.146-147.

⁴⁶³ El-İmam Muhammed Zehra, *Ebû Hanife*, y.y: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1947, s.38.

⁴⁶⁴ Ali el-Verdî, *Vaizü's-Salâtîn*, ss.243-244.

3.4. DEVLETİN BÜNYESİNDEKİ TOPLULUKLARIN İSYANLARI

Hilâfeti şuradan saltanata dönüştüren Emevî Devleti'nin kılıç şiddetiyle kurulması, sürekli devletin içinde halifenin egemenliğine karşı çıkan isyan hareketlerine sebep olmuştur. Bu isyanlar özellikle hilâfetin kendilerine ait olduğunu iddia eden, Emevî halifelerini reddeden ve hilâfete biat etmeyen gruplar tarafından yapılmıştır.

3.4.1. ŞİİLERİN İSYANI

Şiîler Emevî Devleti'nin en güçlü muhalefeti olmuştur. Her fırsatta hilâfet egemenliğini ele geçirmek için Emevîlere karşı isyan hareketleri düzenlemişlerdir. Bu makamı kendi hakkı olarak gören Şiîler, Peygamber (s.a.v.) tarafından hilâfetin sadece Ehl-i Beyt'e teslim edildiğini ve onlar dışında kimsenin eline geçmemesi gerektiği inancında olmuşlardır.⁴⁶⁵

Düzenli ve ayrıntılı bir plana sahip olmamasından dolayı Hüseyin b. Ali'nin hareketi kolayca bastırıldı. Ancak bu hareketin etkileri Emevî Devleti'nde yaygın bir şekilde görüldü, çünkü Ali'nin taraftarlarının geneli ve özellikle Kûfe halkı zamanında Hüseyin'e destek vermemelerinden ötürü Hüseyin'e karşı kendilerini suçlu buldular. Dolayısıyla kendilerini bu günahattan temizlemek amacıyla Hüseyin'in intikamını almaya karar verdiler. Emevîlere karşı ilk etkili isyan ise H. 65/ M. 684 yılında Hüseyin'in intikamını almak niyetiyle Süleyman b. Surad başkanlığı altında (et-Tevvâbin) Tevvâbîn Hareketi'olarak gerçekleştirilmiştir.⁴⁶⁶ Hareket Hüseyin'i destekleyen kişilerden oluşmuş ve gün geçtikçe sayıları artmaya başlamıştır. Bu durum Emevî Devleti'nin üzerinde fazlaca tehlike yarattı. Bu sırada isyan hareketini yok etmeye çalışan halife, Hüseyin b. Nümeyir komutanlığı altında bir ordu hazırladı. İki taraf arasında geçen kanlı bir savaştan sonra Tevvâbîn Hareketi'nin lideri Süleyman öldürülmesine⁴⁶⁷ rağmen hareket son bulmamıştır. Süleyman'dan sonra Muhtâr es-Sakafi hareketin lideri olmuştur.⁴⁶⁸ Etrafında daha fazla kişinin toplanması ve isyana katılmaları için, Muhtâr Cebrail (a.s.) tarafından kendisine vahiy nazil edildiği propagandasını yapmıştır.⁴⁶⁹ Burada İbn Haldûn isyanın gücüne şöyle değinmiştir: Kûfe şehrini ele geçirdikten sonra günden güne Muhtâr'ın egemenliği daha fazla güçlendi. Üstelik H. 67/ M. 686 yılında Hâzır

⁴⁶⁵ Muhammed Mehdi el-hakîm, *Şia Ehl-i Beyt*, 4.b, Irak: Mücemma' Ehl-i Beyt, 2010, ss.9-12; İbrahim Beyzun, *Ed-Devletü'l-Emeviyye ve'l-Muarazatehü*, 2.b, Beyrut: Müessesetü'l-Cami'iyye, 1985, s.42.

⁴⁶⁶ Ali İhsan Şahin, *Emevi Dönemi İsyancılarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s.144.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C. IV,ss.3-12.

⁴⁶⁸ Tavvabin Hareketi ile ilgili daha fazla bilgi edinmek için bkz. Safâ Ahmet el-Hatîb, *Devletü'l-Muhtâr es-Sakafi: H.66-67/M.685-687*, y.y: Dârü'l-Ulûm, 2006.

⁴⁶⁹ Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emeviler-Abbasiler*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968, s.42.

Bölgesi'nde meydana gelen savaşın neticesinde Muhtâr, Emevîlere karşı zafer kazandı ve geniş bir bölgeye hâkim oldu. Bu olaydan sonra Emevîler ondan korkmaya başladı ve bu sefer Mus'ab komutanlığı altında bir ordu hazırlandı. Mus'ab bu savaşta Muhtâr'ı öldürüp tamamen Tevvâbîn Hareketi'ne son vermiştir.⁴⁷⁰

Halifelerin ve Haccâc'ın eylemlerine karşı gerçekleşen bir başka güçlü isyan hareketi de Abdurrahmân b. el-Eş'as'ın isyanı olmuştur. Irak'ta harekete geçen isyancılar kısa bir zaman içerisinde Basra şehrini ele geçirdiler. Burada Abdurrahmân b. el-Eş'as, Abdümelik'in aleyhine propaganda yapmaya başladı ve onun gayrimeşru bir sistemle hilafete geçtiğini, aynı zamanda hiçbir Emevî halifesini Müslümanların meşru halifesi olarak kabul etmeyeceğini ilan etmiştir.⁴⁷¹ Emevî Devleti'ni yıkılışın eşiğine kadar yaklaştıran Abdurrahmân b. el-Eş'as'ın isyanı, İbn Haldûn'a göre güçlü bir hareket olarak sayılmaktadır. Çünkü Emevî ordusu birkaç savaşta isyancı ordusuna karşı yenilmiştir. Ancak H. 82/ M. 701 yılında iki taraf arasında gerçekleşen Derûlcemâcim Savaşı'nda Haccâc zafer kazandı ve Abdurrahmân b. el-Eş'as ise Sicistan bölgesine kaçtı. Haccâc onun peşini bırakmayıp Sicistan hâkimini el-Eş'as'ı ona geri göndermeye zorladı. O esnada haberi alan Abdurrahmân b. el-Eş'as intihar etti ve onun ölümüyle hareket yok oldu.⁴⁷² Kendilerini hilâfet makamına herkesten daha layık gören Şîîler, sürekli hilâfeti Emevîlerin elinden alarak Ehl-i Beyt'in eline teslim etmeye çabalamıştır. *el-İber* kitabında geçtiğine göre Zeyd b. Ali'nin isyanı Halife Hişâm döneminde Kûfe'de meydana gelmiştir. Veraset sistemine karşı çıkan Zeyd bu isyanı başlatmakla hilâfetin Emevîlerin elinden Ehl-i Beyt'in eline geçmesini amaçlamıştır. Zeyd hareketin etrafında daha fazla insan toplanmak niyetiyle, Kur'an ve Sünnet yolu üzerinden zalimlere karşı cihat açma iddiasında bulunmuştur.⁴⁷³ Kendisini zayıf halkın koruyucusu olarak tanıtıp ve Ehl-i Beyt'in gölgesinde adaleti geri getirmeye çabalamıştır. Şîîler dışında bu isyanın gerçekleşmesinde Mu'tezile taraftarları da büyük rol oynamış olup güya Zeyd bu isyanı Vâsıl b. Atâ'nın etkisinde gerçekleştirmiştir.⁴⁷⁴ Bu durumdan sonra Kûfe halkı ona biat etti ve Emevî ordusunun karşısında durdular; ancak her zaman olduğu gibi savaş başlamadan önce Kûfelilerin dağılması dikkat çekicidir. Zeyd'in etrafında kalan az sayıda kişinin dışında kalanların çoğu öldürüldü ve Zeyd de aynı şekilde ağır yaralanarak öldü. Zeyd öldükten sonra Emevîlerin bilmemesi için gizlice saklı bir yerde toprağa verilmesine rağmen orada mevcut

⁴⁷⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, ss.30-40; İman Ali Bi'n-Nûr, *Devrû'l-Mevâli fi Sükutü'd-Devleti'l-Emeviyye*, Libra: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, t.y, ss.145-149.

⁴⁷¹ Silâh b. Abdülaziz Selâme, "el-Mu'arazatü'l-Siyasiyye fi'l-Asri'l-Emevî ve Mevfikü'l-Emeviyyîn minhâ", *Mücellletü-Camiâti Hilâyeti'l-Edep ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye*, C.VII, S.16, Suudi Arabistan: y.y, 2018, s.366.

⁴⁷² İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, ss.61-66. Bu isyan ile ilgili daha fazla bilgi almak için bkz. Erkoçoğlu, *Abdümelik b. Mervân* ss. 226-244.

⁴⁷³ a.e, C.III, s.122.

⁴⁷⁴ Faruk Ömer Fevzi, a.g.e, s.190.

olan bir kişi hızlıca Emevî valisi olan Yusûf b. Ömer'in yanına gidip kabrinin yerini söylemiştir. Mezarın yerini öğrenen Yusûf toprağa verildiği yeri kazarak cesedi çıkartmış ve Zeyd'in başını gövdesinden ayırarak Hişâm'a göndermiştir. Hişâm ise cesedin çıplak olarak Kûfede asılmasını emretmiştir.⁴⁷⁵ Cesedi örümcek bağlayana kadar asılı olarak kaldıktan⁴⁷⁶ sonra Hişâm cesedin ateşe verilmesini emretmiştir.⁴⁷⁷

3.4.2. HÂRICÎLER İSYANI

Emevîlere karşı duran en güçlü isyanlardan bir diğeri Hâricîler tarafından çıkartılmıştır. Hâricîler her durumda gizli veya açık olarak Emevîlerin karşısında durmaya çabalamışlardır. Çalışmanın üçüncü bölümünde bahsedildiği gibi bütün Hâricî isyanlarının sebebi açıktır. Hâricîler halifenin veraset sistemiyle seçilmesini her zaman reddetmiş ve hilâfeti sadece uygun kişilere layık görmüştür.

Emevîler'in yüzyıllık egemenlik süresi içerisinde en çok Hâricîler isyan çıkarmıştır. Bu isyanlar genellikle merkezden uzak ve Arap olmayan nüfusa sahip sınır bölgelerinde gerçekleştirilmiştir.⁴⁷⁸ Ferve b. Nevfel el-Eşcaî'nin isyanı bu isyanlara örnektir. Kendisi Ali b. Ebû Tâlib'in ordusundan ayrıldığı zaman ordusuyla beraber Şehrezûr bölgesine gitti. H. 41/ M. 661 yılında Muâviye tarafından Emevî Devleti kurulduktan sonra bu devlete karşı Ferve isyanına başlamıştır. İlk başlarda Ferve'nin ordusu zafer kazandı, ancak daha sonra Muâviye Kûfe halkından büyük bir ordu hazırladı ve ikisinin arasında meydana gelen kanlı bir savaştan sonra, Emevî ordusu savaşı kazandı ve bu isyana son verdi.⁴⁷⁹

Emevîler'in kurdukları devletin ilk dönemlerinde Kûfe Şiilerini Haricîlere karşı kullanmaları dikkat çekicidir. Çünkü Ali b. Ebû Tâlib'in öldürmesine ve Ehl-i Beyt ailesinin hilâfetten uzaklaştırılmasına Haricîler sebep olmuştur. Böylece Emevîler, Kûfelilere bir tertip düzenleyerek onları Haricîlere karşı kullanmayı başarmıştır. Bunun sonucunda Haricîlere karşı yapılan savaşlarda çok sayıda Kûfeli ölmüştür.⁴⁸⁰

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin tam tersine Emevîler Arap olmayan milletlere karşı aşırı Arap Milliyetçiliği asabiyetini kullanmıştır. Arap olmayanlar ve Mevaliler alt tabakada

⁴⁷⁵ Bâkır Yasin, a.g.e, s.113.

⁴⁷⁶ Es-Said Abdullah eş-Şirâzî, *el-İmâme ve 'ş-Şiâ*, İran: Matbaayi Mirac, H.1430, s.51.

⁴⁷⁷ Bâkır Yasin, a.g.e, s.114.

⁴⁷⁸ Bkz. Esmâ Fethi İbrahim es-Sûfi, *Harekâtü'l-Huruc ala Hilafeti'l-Emeviyye fi'l-Irak*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazze: Camiâtü'l-İslâmiyye, 2015, ss.24-51.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.III, s.277.

⁴⁸⁰ Riyad İsâ, *el-Hizbiyyetü's-Siyasiyye münzû Kiyâmi'l-İslâm hatta Sükuti'd-Devleti'l-Emeviyye*, Dımaşk: y.y, 1982, s.118.

görülmüştür. Neticede Haricîler bu halkları kendi taraflarına çekmiş ve onları Emevîlere karşı gerçekleştirdikleri isyanlarda kullanmışlardır.⁴⁸¹

Haricîlerin bir başka isyanı Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde H. 43/ M. 662 yılında Müstevid b. Ullefe et-Teymî liderliği altında meydana gelmiştir. Yaklaşık üç yüz kişinin katıldığı bu isyan az sayıda insan katıldığı için Emevî ordusu tarafından kolay bir şekilde sonlandırılmış ve hareketin komutanı el- Müstevid de öldürülmüştür.⁴⁸²

İbn Haldûn Kitâbu'l-‘İber’de Haricîler ve Emevîler arasında gerçekleşen önemli bir mücadeleye işaret ederek şöyle demiştir: Haccâc, Râm Hürmüz bölgesinden Haricîleri uzaklaştırmayı başarmıştır. Ancak Haricîlerin tehlikesini Emevî Devleti üzerinden tamamen kaldırmak için bu mücadele devam etmiş, sonuçta çoğu Haricîler ve onların lideri Şebîb öldürülmüştür.⁴⁸³

Emevî Devleti’ne karşı bu kadar fazla isyan gerçekleştirilmesi kuşkusuz devlette veraset sisteminin uygulanmasından dolayı olmuştur. Emevî Devleti’nde veraset sisteminin yerine şûra sistemini geri getirmeye çabalayan Haricîler devlete karşı çok sayıda isyan hareketinde bulunmuştur; ancak bu tür çalışmalarda bütün isyan hareketlerine değinilememektedir. Emevî Devleti içinde sürekli devam eden Hâricîler isyanı devletin yıkılışına ana sebep olmuştur. Özellikle Emevî Devleti’nin son döneminde Hâricîler Kefrtüsâ bölgesinde H. 126/ M. 744 yılında Dahhâk eş-Şeybânî komutanlığı altında güçlü bir isyan hareketi gerçekleştirdi.⁴⁸⁴ Bu isyana yaklaşık altı bin kişi katılmış olup açıkça Emevî Devleti’ne karşı durmaya çalışmışlardır. İsyân Emevî Devleti üzerinde büyük bir tehlike yarattı ve hareketin karşısında durup sonlandırmayı amaçlayan Mervân b. Muhammed büyük bir ordu hazırladı. Kanlı bir savaştan sonra Emevî ordusu zafer kazanmış ve hareketin lideri Dahhâk ise öldürülmüştür. Ancak Dahhâk’ın öldürmesi böyle bir geniş isyanı durduramadı, çünkü bu sefer Haricîler tarafından Ebû Hamza eş-Şârî’ye söz verildi. Bu şekilde bir savaşta Mervân’ın ordusunun eş-Şârî’yi öldürmeyi başarmasına kadar iki tarafın arasında savaş devam etti. Onun öldürmesiyle isyan yine yok edilemedi.⁴⁸⁵ Haricîler bu sefer direk Şeybân b. Abdülazîz’e söz verdiler. Hâricîlerin isyanını yöneten Şeybân sürekli Mervânla savaşmayı sürdürmüş ve Emevî Devleti yıkılmadan önce H. 129/ M. 747 yılına kadar Haricîlerin savaşı devam etmiştir. Bu şekilde Mervân güçlü bir orduyla altı veya dokuz aya kadar H. 130/ M.

⁴⁸¹ Emced Memduh el-Fa’urî, ‘‘Mevfiku’l-Cemaat Gayri Arabiyye mine’l-Harekati’l-Mu’arazati’d-Devleti’l-Emeviyye’’, C.XXXVIII, S.2, *Mücelletü Dirâsâti’l-‘Ulûmi’l-İnsaniyye ve’l-İctimaiyye*, y.y, 2011, ss.608-609.

⁴⁸² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-tarih*, C.III, ss.287-295.

⁴⁸³ İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, ss.51-57.

⁴⁸⁴ Lütfiye el-Bikây, *Harekâtü’l-Havâric, En-Neşâtühâ ve Tatavvür ile Nihâyeti’l-Ahdi’l-Emeviyye*, Beyrut: Dârü’l-İlmiyye, 2001, s.258.

⁴⁸⁵ el-Ezdî, *Târîhu’l-Musul*, thk. Ali Habîbe, Kahire: y.y, 1967, ss.69-71.

748 yılında Hâricîlere karşı savaştı. Şiddetli bir savaştan sonra zafer kazandı ve Haricîlerin komutanı olan Şeybân, Sistân bölgesine kaçarak orada öldü.⁴⁸⁶

Burada gerçekleşen isyanların sayısının fazla olması veraset sisteminin uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür hareketler ise Emevî Devleti'nin zayıflamasına ve yıkılışına ana sebep olmuştur. Özellikle Emevî Devleti yıkılmadan önce Haricîlerin gerçekleştiği isyanlar gündün güne devleti etkilemeye ve zayıflatmaya başlamıştır. Bu olaylar Emevî Devleti'nin Abbâsîlerin devrimine karşısında zayıf düşmesine zemin hazırlamıştır.

3.4.3. ABBÂSÎLERİN İSYANI

İbn Haldûn'a göre; nasıl devlet ve medeniyetin kuruluşu için asabiyet ana sebep ise aynı şekilde bunların zayıflama sebebi de olur. Liderler, asabiyetin gücüyle egemenliğe ulaştıktan bir süre sonra kendi arzularına göre devleti yönetmek ister ve kimsenin onları soruşturmasına izin vermez. Daha önce değinildiği gibi, bu durumda sultan, asabiyeti güçlü olan ve devletin kuruluşuna katılan kişileri devletten uzaklaştırmaya başlar. Devlet bu aşamada korunmak için kabile dışındaki yabancı kişilere bel bağlar. Bu görevin karşılığında koruyuculara maaş verilir ve neticede devletin harcamaları ve halkın üzerindeki vergiler artar. Acil durumlarda en çok askerin desteğini kazanmak isteyen lider, vergileri daha çok askeri hizmetlerine göre ayarlar. Bolluk hayata vâsıl olduktan sonra, artık saltanat bir hânedân katmanında sabit olur ve bu aşamada devlet yaşlılık dönemine ve yıkılış sürecine girer.⁴⁸⁷

Bunun dışında, devletin bu dönemki hükümdarları ekonomik ve ticari projeler yoluyla para toplamaya başlarken en çok kazancı edinmeye çalışan memleketin tüccârları ile rekabet ederler. Bu davranışa karşı, tüccârların bazıları tavır alarak memleketini terk eder, bazıları da fakir düşer. Bu da devlette iktisadî hayatın bozulmasına ve krize neden olur. İnsanların davranışı bolluğa bağlıdır. Bolluğa düşen memleketlerin halkı kendi mertliğini ve yiğitliğini kaybeder. Aralarında kötülük yaygınlaşır, asabiyet sıfatından ve birbirlerine yardım etmekten uzaklaşırlar. Sonuçta toplum bireylerinin güçlü bağının kopmasına neden olur. Aynı zamanda devlet büyükleri ancak kendi heves ve arzularını düşünürler ve herkes maddiyatın ve dünya hayatının peşine düşer. Artık kötülük iyiliğin, çekişme ise yardımlaşmanın yerini alır. Bu durum devlet ve medeniyetin zayıflamasında ve çöküşünde önemli rol oynar.

Öyleyse bolluk ve eğlence devleti egemenlik ve medeniyet zirvesine ulaştırır, ama zirveye ulaşan devlet yıkılmaya ve çöküşe yakındır. Devlet iki ana sebepten dolayı çöker: 1.

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.VI, ss.22-27.

⁴⁸⁷ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.310

İktisat. 2. Bolluk ve eğlence. Onun için devlete sahip çıkmanın iki temel üzerinde durduğuna işaret edebiliriz.

Birinci Temel: Yiğitlik asabiyeti. Liderler yabancı askerleri asabiyeti güçlü olan kişilerin yerine koyarsa bu temele zarar verir.

İkinci Temel: İktisat. Padişah devletin servetini sadece askeri hizmetleri ve kendi istek ve arzularını karşılamaya harcarsa bu temeli sarsar.

Bu iki temelde herhangi bir bozulma meydana gelirse, devlet yıkılışa, çöküşe adım atar ve yeni, güçlü asabiyele sahip olan devletler ortaya çıkarak onların tarafından işgal edilir. O halde devletin çöküşüne sebep olan bolluk, asabiyet ve askerdir. Yani, asıl asabiyet gücü devletin ömrünü uzatır, asabiyetten vazgeçmek ise devletin ömrünü kısaltır.⁴⁸⁸

Burada Emevî Devleti bolluğa ulaştıktan ve kötülöklere karıştıktan sonra sonra öncelikle ailenin içinde mevcut olan asabiyetin yok olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha önce de değinildiği gibi halifeler devlet işlerini düzgün bir şekilde yönetmek yerine daha fazla özel hayatlarıyla uğraşmış ve zamanlarının çoğunu kadın ve içki meclislerinde kaybetmiştir.

İbn Haldûn bundan dolayı Emevî Devleti'nin yıkılışıyla ilgili şöyle demiştir: “*Emevî Halifeleri bolluğa ulaştıkları zaman ve padişahlığı hilafetle karıştırdıktan sonra, daha öncedeki halifelerin emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker ve zulümden uzaklaşma temel kurallarını unutup kötülüğe düşmüşler; halk ise bu davranışlardan dolayı onlara sövmüştür. Neticede Abbâsilerin devrimi ortaya çıktığında halk onları desteklemiş ve hilafet Abbasilerin eline geçmiştir.*”⁴⁸⁹

Abbasîlerin devrimi ise iki aşamadan oluşur:

Birinci Aşama: Çoğu Tarihçilerin ve İbn Haldûn'un görüşüne göre Abbasîlerinin harekâtının ilk aşaması (H. 100/ M. 719) yılında gerçekleşmiştir.⁴⁹⁰ O tarihte Muhammed b. Ali b. Abdullâh b. Abbas habercilerini her yere gönderdi. Özellikle Irak'a Muhammed b. Huneyis, Ebû-İkrime Serâc ve Veyser adlı üç kişiyi yollamış ve daha sonra Heyyân b. Hatâr ve dayısı İbrahim b. Selime'yi de Horasan'a yollamıştır.⁴⁹¹

Irak ve Horasan'a yolladığı kişilerin amacı Abbâsî ailesinin orayı yönetmek istemesinin sebeplerini bölge halkına anlatılması olmuştur. Ziyaretin sonucunda Muhammed b. Ali'nin çağrısına mektupla cevap veren ve karşılayan kişilerle görüşülmüştür.⁴⁹²

⁴⁸⁸ Ako Burhan Muhammed, *Felsefey-i Meju*, ss.125-127.

⁴⁸⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, C.I, s.387.

⁴⁹⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, s.125.

⁴⁹¹ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C.VI, s.562.

⁴⁹² a.g.e, C.IV, s. 247; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarîh*, C.IV, s.322; İbn Hladun, *el-İber*, C.III, s.125.

Bu adımdan sonra aktivitelerini daha fazla genişletmek için Muhammed b. Ali Horasan bölgesine 12 nakîb gönderdi.⁴⁹³ Bu nakîblerden sekiz tanesi Arap, dört tanesi ise Gayri Arap (Arap olmayan)⁴⁹⁴ idi ve aralarında Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, Kuhtuba b. Şebib Tâyi gibi önemli kişiler bulunuyordu.⁴⁹⁵ Daha sonra Muhammed yetmiş kişiyi belirleyip onlara mektuptaki çağrısının örneğini açıklamıştır.⁴⁹⁶

Muhammed'in ilk başta Abbâsîlerin çağrısını Irak ve Horasan bölgelerinde gizlice yaymaya çalıştığı söylenebilir. Çünkü Abbâsîlerin çağrı merkezini genişletirken, çağrının etrafında çok sayıda kişiyi toplayıp aynı zamanda çağrıyı açıkladığında güçlü olarak görünmesi ve Emevîler tarafından kolayca tespit edilmemesi hedeflenmiştir.

Halkın görüşlerini çağrıya doğru çekmeyi ve onları etkilemeyi başarması Muhammed b. Ali'nin uyanıklığını göstermektedir. Halkın fikirleri üzerinde etkileyici bir iz bırakması için habercilerden onlara merhametli davranmalarını ve halka Emevîlerin zulmünü hatırlatmalarını istemiştir.⁴⁹⁷ Bu durum Muhammed'in zekice uyguladığı siyaseti göstermektedir.

İlk zamanlarda habercilerin faaliyetleri gizli bir biçimde yürütülmüştür. Emevîlerin düşmanlarıyla ilişki kurularak onları teşvik etmiştir.⁴⁹⁸ Aynı zamanda çağrıya halkın ilgisini çekmek amacıyla onların arasında Emevîlerin Yüce Allah'ın hükmünden uzaklaştıklarını ve Allah'ın gönderdiği hükümlere göre devleti yönetmediklerini söylemişlerdir.⁴⁹⁹

H. 118/ M. 736 yılında Horasan bölgesinde Abbasilerin çağrısına önderlik yapan Bükeyr b. Mâhân ve Ammâr b. Yezîd gönderildiği zaman artık çağrıya yeni bir biçim verilmiştir. Orada halkın arasında kendisini Muhammed b. Ali'nin taraftarları olarak gösteren Hidâş⁵⁰⁰ etrafında çok sayıda kişiyi toplamış;⁵⁰¹ ancak daha sonra Abbâsî çağrısının temel amacından vazgeçerek dinden çıkmıştır.⁵⁰²

Artık Haddâş halkı kendi dini olan Hürremiliğe doğru teşvik ediyordu ve halk bu çağrıya cevap verdi. Ancak H. 118/ M. 736 yılında Haddâş öldürüldü. Bu olaydan sonra halkın bu dine tabii olmasından dolayı Horasanla Muhammed b. Ali'nin ilişkisi kopmuş ve H.

⁴⁹³ Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, C.VI, s.562; el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bed ve't-târih*, Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, t.y, s.60.

⁴⁹⁴ Hüseyin Atvan, *ed-Da'vatü'l-Abbasiyye Mebadi ve Esâlib*, Beyrut: Dârü'l-Cil, t.y, s.291.

⁴⁹⁵ Muhammed b. Ali'nin Horasan'a gönderdiği kişiler hakkında daha fazla bilgi almak için bkz. Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, C.VI, s.562; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.IV, ss.322-323.

⁴⁹⁶ Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, C.VI, s.562.

⁴⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C. IV, s.382.

⁴⁹⁸ Yusûf el-Ayş, *Tarihü'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, Dımsık: y.y, 1977, ss.8-9.

⁴⁹⁹ Şuvân Ahmet, *İslâm-î Siyasi*, Süleymâni: y.y, 2004, s.296.

⁵⁰⁰ Hidâş: Ammar b. Yezîd'in lakabıdır. Horasan'a gittiği zaman bu lakap kendisine verilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.IV, s.418.

⁵⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.IV, s.418; Hüseyin 'Atvan, *ed-Da'vetü'l-Abbasiyye Tarih ve Tatavvür*, 2.b, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1995, s.203.

⁵⁰² Farık Ömer Fevzi, *Neşatü'l-Harekâti'd-Diniyye es-Siyasiyye fi'l-İslâm*, Umman: el-Ehliyye, 1999, s.179.

120/ M. 738 yılına kadar onlara mektup göndermemiştir. Süleyman b. Kesîr bu tarihten sonra Muhammed'in yanına gelmiş ve Horasan halkının pişman olduklarının haberini getirmiştir.⁵⁰³

Uzun bir çağrı döneminden sonra Muhammed b. Ali, H. 125/ M. 743 yılında vefat etti.⁵⁰⁴ Lakin vefat etmeden önce İbrahim'in kendisinden sonra yerine geçmesi için oğlu halktan söz almıştır.⁵⁰⁵

İkinci Aşama: Muhammed b. Ali'nin vefatından sonra yerine oğlu İbrahim b. Muhammed geçmiştir. Ancak Muhammed b. Ali'nin vefatından sonra Şii cemiyetinin özgürlüğünü ilan etmesi nedeniyle Abbâsî çağrısı düşüşe geçmiştir. İbrahim ise önderliğin Şiilerin eline geçmesinden korkmuştur.⁵⁰⁶

İsyân çağrısını daha güçlendirmek amacıyla İbrahim ilk önce Mekke'nin Şii ve Abbasî halklarıyla bir anlaşma yapmaya çalıştı, halkın psikolojisini etkilemek niyetiyle İbrahim onlara Emevî ailesi tarafından şehit edilen kişilerin intikamını alma sözü vermiştir.⁵⁰⁷

Diğer bir yanda İbrahim daha fazla Horasan bölgesine ağırlık vermiş; çünkü Abbâsî çağrısı o bölgede güçlü bir şekilde yayılmıştır. Bundan dolayı İbrahim orada Abbâsî çağrısı faaliyetlerini daha fazla artırmıştır. Artık Abbâsî çağrısının Horasan'da düzenli bir şekilde yayılması için kabiliyetli ve yetenekli bir kişiye ihtiyaç duyuluyordu. Bu durumda İbrahim Horasan'da Abbâsî çağrısının önderliğini Süleyman b. Kesîr'e verdi. Ancak Süleyman iki işi birden yürütemeyeceğini söyleyip bu görevi reddetmiştir. Daha sonra İbrahim bu sorumluluğu İbrahim b. Seleme'ye vermesine rağmen o da bu makamı reddetmiştir.

İbrahim H. 127/ M. 745 yılında bu sorumluluğa Ebû Müslim'i seçti ve bu işi yalnızca Yemeni kabilelerinin yardımıyla başaracaklarına güvendiğinden onların üzerine ağırlık verilmesini istedi.⁵⁰⁸

Ebû Müslim görevlendirildikten sonra Abbâsî habercileri çağrının açıklaması için yeni bir yöntem uyguladılar. Ebû Müslim özellikle H. 129/ M. 747 yılında Horasan'da yerleşen bütün Arap kabileleriyle anlaşama yaptıktan sonra Horasan bölgesine el koymaya adım atmıştır.⁵⁰⁹

Ebû Müslim Horasan'da Emevîlerin Valisi olan Nasr b. Seyyâr'a karşı galip geldikten sonra amacına ulaştı.⁵¹⁰ Bu olaydan sonra Ebû Müslim H. 130/ M. 747 yılında Merv halkıyla

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.IV, s.418.

⁵⁰⁴ a.g. e, C.IV, s.474.

⁵⁰⁵ Ed-Deynûrî, a.g.e, s.330; Şevki Zayif, *el-Abbasi'l-Evvel*, 12.b, Kahire: Dârü'l-Maârif, t.y, s.11.

⁵⁰⁶ Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye*,7.b, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2009, s.22.

⁵⁰⁷ Yusûf el-Ayş, a.g.e, ss.9-10.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.VI, s21.

⁵⁰⁹ a. e, .28.

⁵¹⁰ Yusûf el-Ayş, a.g.e, s.14.

anlaşma yaparak o bölgede egemenliğini daha da genişletmiştir.⁵¹¹ Anlaşmadan sonra Nasr b. Seyyâr, Merv şehrine kaçtı ve Ebû Müslim bütün Horasan bölgesine el koydu.⁵¹²

Bu arada ünlü lider Kahtabe b. Şebib ve oğlu Hüseyin ortaya çıkmış ve onların etkisi daha fazla Irak'a yönelik olmuştur. Abbâsî devriminin birbirinden uzak iki farklı bölgede meydana gelmesinin devrimin başarısında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Çünkü Emevî ordusu için Irak ve Horasan bölgesinde mevcut olan devrimin denetlemesi özellikle ünlü Emevî lideri Nasr b. Seyyâr'ın H. 131/ M. 748 yılında Rey şehrinde vefat etmesinden sonra zor olmuştur.⁵¹³

Aynı zamanda Emevîlerin kaybettiği Isfahan, Nihavent, Rey gibi bölgeler onların durumunu daha da kötüleştirdi. Kahtabe b. Şebib ve oğlu Hüseyin'e Irak yolu açılmış olup Kahtabe b. Şebib ordusuyla beraber Irak'a doğru yönelmiştir. O zamanda Irak'ta Emevîlerin valisi olan Yezîd, Kahtabe'nin ordusuna karşı durmaya karar verdi. Ancak Kahtabe'nin ordusuna karşı mağlup olarak Vâsit şehrine kaçtı. Kahtabe b. Şebib nehirde boğularak hayatını kaybetmesi onun ilerlemelerini durdurmuştur. Daha önce Kahtabe b. Şebib eğer başına bir şey gelirse yerinde oğlu Hüseyin'in oturacağını ilan ettiği için onun yerine oğlu Hüseyin geçti.⁵¹⁴

Hüseyin babasından sonra ordusunun komutanlığını yapmış ve H. 132/ M. 749 yılında Kûfe şehrine girmeyi başarmıştır.⁵¹⁵ Bu arada İmam İbrahim Emevîlerin son halifesi tarafından tutuklanıp daha sonra öldürülmüştür.⁵¹⁶

Daha sonra Ebû Abbâs⁵¹⁷ ve Abbâsî taraftarları korkudan Kûfe şehrine doğru yöneldiler.⁵¹⁸ O dönemde Sebi' mevalisi olan Ebû Seleme el-Hallâl Kûfe'nin hükümdarıydı ve Kûfe Abbâsî çağrısının merkezi olmuştur.⁵¹⁹ Ebü'l-Abbas Kûfe'ye gittiği zaman H. 132/ M. 749 tarihinde şehrin halkı tarafından ona hilâfet sözü verilmiştir.⁵²⁰

⁵¹¹ Taberî, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, C.VII, s.377.

⁵¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.VI, s.44.

⁵¹³ Et-Taberî, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, C.VII, ss.43-44.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.V, ss.62-63.

⁵¹⁵ El-Mes'udî, *Mürücü'z-zeheb*, C.II, s.435.

⁵¹⁶ İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, s.146; İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, s.162.

⁵¹⁷ Ebü'l-Abbas es-Seffâh: Tam adı Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Alî b. Abdillâh b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib'dir, Humeyme bölgesinde H.104/M.722 yılında doğmuştur. Abbasilerin birinci halifesi olan Ebü'l-Abbas, H.132/M.750 yılında halktan biat alarak halife olmuştur. 4 yıl hilafet makamında bulunduktan sonra H.138/M.754 yılında ölmüştür. es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C.XVII, thk. Ahmet el-Arnaut Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, 2000, s.231; Mahmut Akkaş, *Tarihü'l-Hükûn fi'l-İslâm*, Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, t.y, s.200.

⁵¹⁸ İbn Taktakî, a.g.e, s.146.

⁵¹⁹ Et-Taberî, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk*, C.VII, s.418.

⁵²⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb*, C.I, thk. Süheyl Zekkâr, Kahire: Dâru'l-Kıştâbü'l-Arabî, 1997, s.63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.VII, s.17; İbn Haldûn, *el-İber*, C.III, s.162.

Emevî egemenliğini yok etmek isteyen Ebü'l-Abbas, Emevî ordusunun karşısında durması için ordunun komutanlık görevini Abdullah b. Ali'ye verdi. Abdullah H. 132/ M. 749 yılının cumâdelâhir ayında yapılan meşhur Zapsuyu Savaşı'nda Emevî ordusunun komutanlığını yapan Mervân b. Muhammed'e karşı galip gelmiştir. Böylece doğu bölgelerinde Emevî egemenliğine hilâfet olarak son verilmiştir.⁵²¹

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, C.VI, s.88; İbn Kesîr, *Şemâilü'r-Resul*, thk. Şerikâtü'n-Neddi, et-Tehcizatü'l-Fenniyye, İskenderiye: y.y, t.y, s.427.

SONUÇ

İbn Haldun'un felsefi düşüncelerine dayanarak Emevî Devleti'nde Veraset Sistemi konusunun araştırılması kolay bir şey olmamıştır. Bu çalışmanın sonucunda aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

İbn Haldun'un düşüncelerine göre devlet kan asabiyeti veya din asabiyeti üzerine kurulmaktadır. Ona göre bir peygamber yahut bir din adamı tarafından yönetilen din çağrısı olmadan hiçbir devlet kurulamaz. Sultanlar yüzünü dinden çevirmeye başladığı zaman devletin yıkılışı yakınlaşmaktadır. İslam dini doğmadan önce Araplar, Farslar ve Rumlar asıl dinlerinden vazgeçerek putlara tapmaya başlamıştır. Onun için Yüce Allah İslam dinini ilan etmeye Muhammed'i (s.a.v.) göndermiştir.

Hz. Peygamber, üç yıl boyunca İslam dinini gizli bir şekilde yaydıktan sonra İslam dininin aleni hale gelmesi Mekkelilerin tepkisine neden oldu. Mekkeliler ilk başlarda Müslümanlarla alay ettiler, onlara hakaretlerde bulundular ve Müslümanların sayısının gün geçtikçe artmasından endişelenerek onları yıldırım için işkenceye maruz bıraktılar. Böylece Müslümanlar işkencelerden kurtulabilmek için Habeşistan'a göç ettiler.

Peygamber'in (s.a.v.) vefatından hemen sonra hilafet makamı üzerinde gerginlik ortaya çıkmaya başladı ve Müslümanlar üç fırkaya ayrıldı. Bir bölümü hilafetin Ensardan olmasını görüşünde olurken, ikinci grup Hz. Ebû Bekir'e halife olarak biat etmiştir. Diğer Grup ise Ehl-i Beyt'ten oluşan kişilerdi ve onlara göre halife de bu gruptan seçilmeliydi. Genellikle bu sorunlar her iki İslam halifesi Hz. Osman b. Affân ve Hz. Ali b. Ebî Tâlib dönemlerinde de yaşanmıştır. Hz. Osman'ın döneminde ortaya çıkan sorunlar halifenin şehit edilmesi ile sonuçlandı, ancak onun şehadeti ile sorunlar ortadan kalkmadı. Çünkü Ali'nin döneminde sorunlar daha da derinleşmeye başlamıştır. Neticede İslam Devletinde iki kanlı savaş (Cemel ve Siffin) ortaya çıkmıştır.

Emevîler Devlet'i, Hulefâ-i Râşidin döneminden sonra Muâviye b. Ebû Süfyan tarafından Dımaşk'ta kurulmuş ilk Arap hükümdarlığı olarak ele alınabilir. Devletin ismi kurucusunun mensup olduğu Ümeyyeoğulları kabilesinden gelmektedir.

İbn Haldun'un görüşlerine göre Muâviye b. Ebî Süfyan tarafından tesis edilen veraset sistemi Müslümanların daha fazla birlik ve beraberlik içerisinde olmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Bu sistemin ortaya çıkışının asıl sebebi ise Emevî ailesi arasında çok güçlü

asabiyet niteliği bulunmasıdır. Çünkü onlar Emevîler dışında diğer kabilelerin hiçbir bireyini kabul etmemiştir. Bir filozof olarak İbn Haldun veraset sisteminin ortaya çıkışını çok önemsemiştir. *Mukkadime* kitabının bir bölümünde dolaylı ve dolaysız bir şekilde bu sistemin etkisi ve neticesine değinmiştir. Ona göre bu sistemin ilk başlarında Abdülmelik, Velîd b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdilazîz gibi çok sayıda iyi ve uygun halifeler hüküm etmiştir. Ancak sonradan tahta gelen halifeler bolluğa ulaştıkları zaman vakitlerini daha çok içki, şarkı ve dans meclislerinde geçirmiştir. Böylece Hulefâ-yi Râşidîn'in yolundan vazgeçerek Roma İmparatorlarının ve Fars Kisrâların davranış ve amellerini uygulamışlardır.

Veraset sistemi şiddet uygulayan pek çok halife ve vali ortaya çıkmasının ana sebebidir. Bu şiddetin neticesinde Emevî devletinde çeşitli hareketler ortaya çıkmış ve İslam Ümmetini Mutezile, Şia ve Havâric gibi değişik fırkalara bölmüştür. Bu fırkalar sürekli veraset sistemini yıkmaya ve onun yerinde şûra sistemini geri getirmeye çalışmıştır. Emevi Ailesine hilafet tahtını bıraktırmak için Şiiler ve Haricîler gibi gruplar tarafından çıkartılan isyanlar devletin zayıflamasına ve yıkılışına kadar giden etkilerde bulunmuştur. Veraset sistemi devletin siyasi, askeri, iktisadi, toplumsal, kültürel ve zihinsel alanları üzerinde etki ve hasar bırakır. Çoğu zaman bu sistem uykuya dalan bir toplum yaratır ve toplumsal özgürlüğün ortadan kalkmasına sebep olur.

Veraset sistemi İslam âlimlerini ikiye ayırmıştır. Bir bölüm âlimler her şekilde veraset sistemini reddetmiş ve halifeyi seçmek için şûra sistemine geri dönülmesini savunmuştur. Bu âlimler daha çok Emevî ailesinin eylemleri ve davranışları aleyhinde eserler kaleme almışlardır Bu âlimlerin tam tersine İbn Haldun ve bir kısım Endülüs âlimleri sürekli Emevî ailesini desteklemiştir.

Veraset sistemi zayıflatıcı bir sebep olarak gün geçtikçe o devleti yıkılışa doğru yakınlıştırmaktadır. Bu sistem bir hastalık gibidir. Devlet bu hastalığa yakalanır ve gün geçtikçe zayıflayarak neticede üzerine kurulmuş olduğu asabiyet gücünden faydalanamayacak hale gelir. İbn Haldun bu duruma şöyle işaret etmektedir: Veraset sistemi yoluyla hilafet tahtına ulaşan son halifeler, hayatın bolluğuna ve özel hayatlarına batmış, o sürede sahip oldukları asabiyeti unutmuşlardır. Onların yaptığı bu davranışlar yüzünden Yüce Allah onları aşağılayarak sahip oldukları hükümdarlığı da ellerinden almış ve Abbasi Hilafeti onların yerine geçmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDÜLHÂDÎ Cehâl, *Fethü'l-Mısır*, y.y: Dâru'l-Tevz'i ve'n-Neşrü'l İslâmiye, t.y.
- ABDÜLHAMÎD Sâib, *Felsefe et-Tarih fi Fikr el-İslâmî*, y.y: Dâru'l-Hâdi t.y.
- ABDÜLMECÎT Ahmet Fuat Abdülcevat, *el-Bey'a Müfekkîr Ehli Sünnet ve'l- 'Akdül İctimai fi'l-Fikir es-Siyasi el-Hadis*, Kahire: Dâr Kuba, 1998.
- ABDÜRRAÛF EL-MÜNÂVÎ, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcîlârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Fezû'l-Kadir Şerhu'l-Camii's-Sağir*, C.I, Mısır: Mektebetü't-Ticare, H.1356.
- ACEMÎ Ahmet Ali, *Dirasât fi'l-Edyânu'l-Vesniye el-Kadime*, Kahire: Dâru'l Afâkü'l-Arabiyye, 2004.
- ACÎBÎ Ahmet Ali, *Te'sirü'l-Mesihîye bi'l-Edyani'l-Vaz'iyeye*, Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye,
- ADLÂN Atiye, *en-Nazariyetü'l-Amme en-Nizamü'l-Hüküm fi'l-İslâm*, Kahire: Dâru'l-Yesir, 2001.
- AHMED Muhammed b. Elda, *er-Rai ve Meşveret*, y.y: Tâirü'l-İlim, H.1419; Ahmet Çelebi, *Mevsûatü'l-Hazaratü'l-İslâmiye*, C.VI, 8.b, Kahire, Mektebetü'n-Nadhatü'l-Mısriye, 1996.
- AHMEDYAN Muhammed, *Kürd-ü Ayin-i Zerdesti*, Sinna, t.y.
- AHMET B. HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), *el-Müsned*, C.XXIX, thk. Şuayb el-Arnaût vs., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- AKKAŞ Mahmut, *Tarihü'l-Hükm fi'l-İslâm*, Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, t.y.
- ÂKKAŞ Muhammed, *Tarihü'l-Hükm fi'l-İslâm*, Kahire: Müessesetü'l-Muhtar, 2002.
- AKYÜZ Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi: Emevîler'in Kuruluş Devrinde Kamu Hukuku*, İstanbul: Dergâh Yayınlar, 1991.
- ALAADDÎN Abdülazîz, *Jiyân-ü Rewişt-i Peygamber*, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2010.
- ÂLÂL Hâlid Kebîr, *Hata el-Müvrih İbn Hldûn fi Kitabü'l-Mukaddime*, b.2, beyrut, y.y, 2014.
- ALÎ Cevâd, *Târihu'l-Arab fi'l-İslâm*, y.y, Dâru'l-Hadis, t.y.
- ALÎ Neriman Abdullah, *Azâd-î Râderberin le Seretâkâni İslâmeva Tâ-Sali H.132-M.749*, (Doktora Tezi), Selahaddin Üniversitesi, Erbil, 2011

- ALKAN Hasan, *İbn Haldûn İle Arnold Toynbe'nin Tarih Görüşülerinin Karşılaştırması*, (Yüksek Lisan Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- ÂMANC Şirkuh, *Besiyasikirdını İslâm*, Süleymani: Pahşi Serdem Matbaası, 2005.
- AMÂRE Muhammed, *el-Mu'tezile ve's-Sevre*, Beyrut: Mektebetü'l-Arabiyye, t.y.
- APAK Âdem, *Anahtarlarıyla İslâm Tarihi: Emevîler Dönemi*, 6.b, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- _____, *İslam Tarihi ve Medeniyeti -3- Emevîler*, C.III, ed. Adnan Demircan, İstanbul: Siper Yayınları, 2018.
- ARCAN Cafer, *Câhiliye'de ve Risalet Döneminde Savaş Olgusu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- ARKAN Atilla, İbn Haldun'un Felsefe Anlayışı ve Eleştirisi, [www. www.researchgate.net](http://www.researchgate.net): 2006.
- ATTAÎ Neccah, *el-Batin Muâviye ve leyse Aliyye*, Beyrut: Dârü'l-Hüdâ, 2012.
- ATTAN Muhammed Cemâl, *Efkâr Gayretü'l-Alem Tarihü'l-Hezârât-ı İber A'lamihâ*, 4.b, Küveyt: Dârü'l-Keman, t.y.
- ATVAN Hüseyin, *ed-Da'vetü'l-Abbasiyye Tarih ve Tatavvür*, 2.b, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1995.
- _____, *el-Fukahâ ve'l-Hilâfe fi'l-Asri'l-Emevî*, Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1991.
- AY Mahmut, *Mutezile - Siyaset ilişkisi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- AYCAN İrfan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:39, Sayı:1, (1999),
- _____, *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Sufyân*, Ankara: Ayrıntı Basımevi, 2018.
- AYCAN İrfan - İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, 8.b, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2004.
- AYDINLI Yaşar, *Fârâbî*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- B'ÂLÎ Fuat, *İbn Haldûn-u Komalnasi Nüve*, çev: Zirek Ahmak-Sınur Abdullah, Erbil: Vezaret-i Perverde Matbaası, 2006.
- BAĞDATLI İsmâil Paşa (ö. 1839-1920), *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, C.II, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-Arabî, t.y.
- BAHRÜLULÛM es-Seyid Muhammed et-Takî, *el-İmam el-Hüseyin*, thk. Es-Seyyid Hüseyin Bahrü'l-'Ulum, Beyrut: Darü'l-Murtazi, 2006.

- BÂLÎ Vahid b. Abdüsselam, *el-Hulâsatü'l-Behiyye fi Tertîb İhdas es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Kahire: Dârü'l-Fevâid, 2007.
- BEDEVÎ Abdurrahman, *Mevsûtü'l-Müsteşrikin*, 3.b, Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1993.
- BEG Celâl Emîn, *Mejuy-i Kürdü Hâvsekâni*, Süleymani: Şivân Matbaası, 2003.
- BEG Muhammed Ahmet Cadü'l Mevlî vs., *Eyyamü'l-Arab fi'l-Cahiliye*, Mısır: Matbaa İsa, 1942.
- BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Şevki Ebû halil, Dımaşk: Vezaretü'l Sakafe, 1997.
- _____, *Cümelü nesebi'l-eşrâf*, C.III, thk. Süheyl Zekkâr, Riyaz Zirkilli, Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1996
- BEYZUN Cemîl, *Medhal ile Tarihi'l-Hadareti'l-Arabiye el-İslâmiye*, Umman: Dârü'e-Emel, 1989.
- BEYZUN İbrahim, *Ed-Devletü'l-Emevîyye ve'l-Muarazatehü*, 2.b, Beyrut: Müessesetü'l-Cami'iyye, 1985.
- BÎ'N-NÛR İman Ali, *Devrü'l-Mevâli fi Sükuti'd-Devleti'l-Emevîyye*, Libra: Dârü'l-Kütübi'l-Vataniyye, t.y.
- BRİLL A.J.İ, *Dâiretü'l-Maârifi'l-İslâmiyye*, C.XXIII, çev. Muhammed Semir Sercân, y.y: Merkez eş-Şârîka, 1998.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî (ö. 256/870), *El-Câmi'u's-Sahîh-ı Buhârî*, C.IV, Kahire: Dârü'ş-Şa'b, 1987.
- _____, *Şahîh-i Buhârî*, Dımaşk: Dâr İbn Kesir, t.y.
- _____, *et-Târîhu'l-evsat*, C.III, thk. Tayisir b. Sa'd, Riyad: y.y, 2005
- CEVİZCİ Ahmet, *Felsefe Tarihi*, y.y: Soy Yayınları, t.y.
- CEYHAN Mahmut, *Mukaddime ve Şifâu's-Sâil Eserleri Bağlamundan İbn Haldûn'un Tasavvuf İlmine Bakışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- CEYYÎR Cemîl, *el-Câhiz ve Müctemâa Asruhû fi Bağdat*, Beyrut: Dâru's-Sâdır, t.y.
- CHRİSTİANS Arthur, *İran fi Âhd es-Sâsânî*, çev: Yahya el-Haşâb, Beyrut: Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, t.y.
- CORBİN Henry, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev: Hüseyin Hatemî, 10.b, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- CUMA Muhammed Lütfi, *Tarihu felsefe el-İslâm fi Maşrik ve'l Mağrib*, y.y, El-Mektebeü'l-İlmiyye, t.y.
- CÜNDİ Enver, *Fikr-i Rojava*, çev: Nihât Celâl Habibullah, y.y: Nârin Mektebesi, 2012.

- ÇELİK Ragıp, *İslâmın Asabiyete Bakışı ve İslâm Tebliğine Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- DAYIF Şevki, *El-Asrû'l-Cahilî*, C.I, Kahire: Dârü'l-Maârif, t.y.
- DEĞİM Semî', *Felsefetü'l- Kader fî Fıkrü'l-Mu'tezile*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l- Lübnanî, 1992.
- DIĞNİM Sabî'a, *Edyan ve Mu'tekadatü'l-Arab Kable el-İslâm*, Beyrut: Darü'l-Fikir, 1995.
- DOĞAN Şengül, *İbn Haldûn ve Oswald Şpegley'in Tarih Felsefesi Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- EBÎ DÂVÛD, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Adnan b. Yasin Derviş, Beyrut: Dârü'l-Hayat et-Terasî'l-Arabi, 2000.
- EBÛ AVÂNE, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müstahrec Ebû Avâne*, C.IV, thk. Eymân b. Ârif ed-Dmaşkı, Bayrut: Dârü'l-ma'rife, 1998.
- Ebû Bekr el-Hallâl, *es-Sünne*, C.I, thk. Atıyye ez-Zehrânî, Riyad: Darü'r-Raye, 1989.
- EBÛ MİHNEF, Ebû Mihnef Lût b. Yahyâ b. Saîd b. Mihnef el-Ezdî el-Gâmidî (ö. 157/773-74), *Maktelü'l-Hüseyn*, 2.b, Küveyt: Mektebetü'l-Müellifin, 1987.
- EBÛ NUAYM EL-İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Ma'rifetü's-Sahâbe*, C.IV, thk. Adil b. Yûsuf, Riyad: Dârü'l-Vatan, 1998.
- _____, *Hilyetü'l-evliyâ*, C.V, Kahire: Dârü'l-Fikir, 1996.
- EBÛ ŞEBİKA İbrahim Ahmed Hasan, *Hilâfet Benî Ümeyye İnde Ali b. Hüseyin el-Mesudî*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazze: Camiatü'l-İslâmiyye, 2007.
- EBÛ ŞEHBE Muhammed b. Muhammed, *es-Sîretü'n- Nebeviyye fî Zavva el-Kur'an ve's-Sünne*, C.I, 2.b, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- EBÛ UBEYD Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), *Kitâbü'l-Emvâl*, C.I, thk. Fazile Şeyh Ebû İshak el-Huyûnî, Mısır: Dârü'l-Hüdâ en-Nebevi, 2007.
- EBÛ YA'LÂ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-Ferrâ'(ö. 458/1066), *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- EBÛ ZEHRA Muhammed, *Tarihü'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye*, C.II, Kahire: Darü'l-Hikmü'l-Arabi, t.y.
- EBÛ'L-HASAN EN-NEDVÎ, *el-Hasanü'l-Basrî*, 2.b, Kahire, en-Nihtârü'l-İslâm-ı, 1973.
- EBÛ'L-FEREC İBNÜ'L-CEVZÎ, *Âdâbü'l-Hasanü'l-Basrî ve Zühduhû ve Mevâizühû*, thk, Süleyman el-hirîş, Beyrut: Dârü'n-Navâdir, 2008.

- EBÜ'L-MEKÂRİM, Ebü'l-Mekârim Şemsüddîn Muhammed b. Ebi'l-Hasen Muhammed el-Bekrî (ö. 994/1586), *Vak'atü'l-Cemel*, thk. Es-Seyid Hüseyin Sebib, y.y, 1999.
- EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî (ö. 369/979), *Ahlâku'n-nebî ve âdâbühû*, C.I-II, thk. Salih Muhammed el-Veniyân, Riyad: Dâr Seleem, 1998.
- ED-DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî (ö. 282/895), *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, y.y: Vezaretü's-Sakafe ve'l-İrşadi'l-Kavmiye, t.y.
- ED-DİYÂRBEKRÎ, Kādî Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyârbekrî (ö. 990/1582), *Târîhu'l-hamîs fi ahvâli enfesi nefîs*, C.I, Beyrut: y.y, t.y.
- EL-'AYŞ Yusûf, *Tarihü'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, Dımaşık: y.y, 1977.
- EL-AHFÎ EL-HAKÎM Muhammed Mehdi, *Şia Ehl-i Beyt*, 4.b, Irak: Mücemma' Ehl-i Beyt, 2010.
- EL-AKKÂD Abbas Mahmut, *Ebü'ş-Şehid el-Hüseyin b. Ali*, Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2013.
- EL-ALEVÎ Hadi, *Min Tarihi't-Ta'zib fi'l-İslâm*, 4.b, Dımaşık: Dârü'l-Meddi, 2004.
- EL-ALÎ Salih Ahmet, *ed-Devletü fi Ahd er-Resul*, C.I, Irak: Matbaatü'l-Mücemmai'l-İlmi, 1996.
- EL-AŞMÂVÎ Muhammed Said, *el-Hilafetü'l-İslâmiye*, 2.b, Kahire: Sinâ li'n-Neşir, 1992.
- EL-AZAMÎ Musa b. Raşit, *el-Lü'lü ve'l-Meknun fi Sîretü'n-Nebi vel-Me'mun*, C.I, Riyad: Dârü'l-'Amim, H.1434.
- EL-AZZÂVÎ Abbas, *et-Ta'rîf bi'l-mü'errihîn fi ahdi'l-Mogol ve't-Türkmân*, y.y: Şeriketü'l-Ticâre, 1957.
- EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), *el-Fark beyne'l-firak*, thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamid, Kahire: Dârü't-Tela'i, t.y.
- _____, *Usûlü'd-Dîn*, İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1928.
- EL-BİKÂY Lütfiye, *Harekâtü'l-Havâric, en-Neşâtühâ ve Tatavvür ile Nihâyet'l-Ahdi'l-Emevîyye*, Beyrut: Dârü'l-İlmiyye, 2001.
- EL-CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), *Resâ'ilü'l-Câhiz*, C.II, Abduselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Henâcî, t.y.
- _____, *et-Tâc fi ahlâki'l-mülûk*, thk. Ahmed Zekî Paşa, y.y: Matbaaü'l-Emîr, 1913.

- EL-CEVHER Muhammed el-Cevher Hamid, *en-Nizamü'n-Siyasi el-İslâmi ve'l-Fikrül Librâlî*, Kahire: Dârü'l-Fikrû'l-Arabi, 1993.
- EL-CEZÂİRÎ Ebûbekir Cabir, *Hâza el Habib Muhammed ya Muhib*, Medinetü'l-Münevvere: Mektebetü'l Ulûm ve'l-Hükm, t.y.
- EL-CÜVEYSÎ Mustafa, *Mevsûhatü Ulemî'l-Arab ve'l-Müslimin ve Ahlâmihâ*, y.y, Dâr Usame, 2005.
- EL-EMÎN es-Said Muhsin, *A'yânü's-Şîa*, C.I, Beyrut: Darü'l Maarif, 1983.
- EL-EZDÎ, Ebû Zekeriyâ (Ebû Zekve) Yezîd b. Muhammed b. İyâs el-Mevsilî el-Ezdî (ö. 334/945-46), *Târîhu'l-Musul*, thk. Ali Habîbe, Kahire: y.y, 1967.
- EL-EZRAKÎ, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]), *Ahbâru Mekke*, C.I, thk. Abdülmelik b. Abdullah Dıhş, 2.b, Beyrut: Dâru Hıdır, 1994.
- EL-FA'URÎ Emced Memduh, “Mevfiku'l-Cemaat Gayri Arabiyye mine'l-Harekati'l-Mu'arazati'd-Devleti'l-Emeviyye”, *Mücelletü Dirâsâti'l-Ulûmi'l-İnsaniyye ve'l-İctimaiyye*, C.XXXVIII, S. 2.,XXXVIII, y.y, 2011.
- EL-FÂRÂBÎ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî (ö. 339/950), *Ârâü ehli'l-medîneti'l-fâzıla*, thk. Pîr Raziri Nâdir, Beyrut: Mektebetü's-Şarkıyye, 1986.
- _____, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, thk. Fevzî Mitrî en-Neccâr, Beyrut: Matbaatü'l-Kasulükiyye,1998.
- _____, *Tahsîlü's-sa'âde*, thk. Ali Ebû Mülhim, Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hilal, 1995.
- EL-FERRÂ EL-BEGAVÎ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî (ö. 516/1122), *Mişkâtü'l- Mesâbîh*, C.II, 2.b, thk. Muhammed Nasreddin el-Elbanî, Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1979.
- EL-FESEVÎ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-târîh*, C.III, thk. Ekrem Ziya el-Umeyrî, Medine: Mektebetü'd-Dâr, H. 1410.
- EL-FUZBAN Münir Muhammed, *Muâviye b. Ebû Sufyân: Sahâbî Kebîr ve Melk Mücâhid*, 3.b, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996.
- EL-GAMDÎ Muhammed Âvde, *el-Arab beyne'r-Rum ve'l Fars fi Zavâ Suretü'r-Rum*, Mekke-i Mükerreme: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vatanî, 2015;

- EL-GAZZÂLÎ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, C.II, Beyrut: Dârü'l-Marife, t.y.
- EL-HIZİRÎ Zeyneb Mahmud, *Felsefe Tarih İnde İbn Haldûn*, Kahire: Dârü's-Sakâfe, 2007.
- EL-HALİDÎ Sılah Abdülfettah, *Halifekâni Râşidîn le Nevan Ceynişinbwn-u Şehitbwnda*, çev: Fatih Muhammed Sengavi, Erbil: Naz Matbaası, 2002.
- EL-HAMÎS Osman b. Muhammed, *Hükbe mine't-Tarih*, 3.b, Mısır: Mektebetü'l-İmam Bûhârî, 2006.
- EL-HANCERÎ Ahmet Şevki, *el-Huriyetü's-Siyasiye fi'l-İslâm*, 2.b, Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1983.
- EL-HANEFÎ Abdünnaim, *Mevsû'atü'l-Fırak ve'l-İctimâat ve'l-Mezâhibü'l-İslâmiyye*, Kahire: Darü'l-Erşad, 1996.
- EL-HÂREZMÎ Ebû Müayed Mevfik b. Muhammed el-Mekk î(ö. 568/1162), *Makteli'l-Hüseyn*, C.I, thk. Muhammed es-Semâvî, İran: Dâr-ı Envârü'l-Hüda, t.y,
- EL-HASİRÎ Sâti', *Dirâsât 'an Muqaddime İbn Haldûn*, Beyrut: y.y, 1967.
- EL-HAŞİMÎ Rahim Kâzım, *Puhtey-i Şaristaninet-i İslâm*, çev: Nihat Celal Habibullah, y.y, Çuvarçıra Matbaası, 2013.
- EL-HATİB Safâ Ahmet, *Devletü'l-Muhtâr es-Sekafi: H.66-67/M.685-687*, y.y: Dârü'l-U'lûm, 2006.
- EL-HAYYAT Abdülaziz İzzet, *en-Nizamü's-Siyasi fi'l-İslâm*, Kahire: Dârü's-Selam, 1999.
- EL-HEYTEMÎ ES-SA'DÎ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî (ö. 974/1567), *es-Savâiku'l-mukrika*, thk. Ebû Abdullah Mustafa b. El-Âdevî, y.y: Mektebetü'l-Feyyaz, 2008.
- EL-HUZÂÎ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Huzâî et-Tilimsânî (ö. 789/1387), *Tahrîcü'd-delâlâti's-sem'iyye*, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmiye, 1995.
- EL-HÜSEYİN Kusey, *Mevsûatü'l-Hadarati'l-Arabiyye el-Asrû'l-İslâmi*, Beyrut: Darü'l-Biar, 2005.
- EL-HÜSEYNÎ es-Seyyid İzzet el-'Âtâr, *Zi Ebû Osmân Amr b. el-Câhiz fi Muâviye ve'l-Emevîyyin*, y.y: Müessesetü's-Sakâfeti'l-İslâmiyye, 1946.
- EL-İSFAHÂNÎ Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn*, 2.b, thk. Es- Seyyid Ahmed Sakr, y.y, Matbaa Emir, H.1416.

- EL-KARANÎ Âyz b. Abdullah, *Muhammed Salli Aleyye Enneke Terâ*, Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2002.
- EL-KAZVÎNÎ Abdülkerîm el-Hüseynî, *el-Vesayikü'l-Resmiyye li's-Savratü'l-İmam Hüseyin*, 7.basım, Irak: el-Utbetü'l-Hüseyniyyeti'l-Hendese, 2011.
- EL-KİRMANÎ Ahmet b. Yusûf b. Ahmet ed-Dımaşkî (ö. 1019/1611), *Ahbarü'd-Düvel ve Asarü'l-Evvel fi't-Tarih*, C.I, thk. Fehmi Sa'd – Ahmet Mutid, y.y, t.y
- EL-KUREYŞÎ Bâkır Şerif, *Mu'temerü's-Sakife*, İran: Matbaa-i Şeri'at, 2005.
- EL-KURTUBÎ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273), *Tefsirü'l-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, C.I, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006.
- EL-KÜLEYNÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî (ö. 329/941), *el-Kâfi fi'l-İlmi'd-dîn*, C.VIII, Beyrut: Menşurâtü'l-Fecr, 2007.
- EL-MAĞRİBÎ Abdülkâdir b. Mustafâ (1867-1956), *el-Ahlâk ve'l-vâcibât*, Kahire: y.y, H.1344.
- EL-MAHMUD Ahmet Mahmut, *El-Bey'a fi'l-İslâm*, y.y: Dârü'r-Razi, t.y
- EL-MAKDİSÎ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî (ö. 355/966), *Kitâbü'l-Bed' ve't-târîh*, Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, t.y.
- EL-MELÂH Hâşim Yahya, *el-Mufassal Fi Felsefeti't-Tarih*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye,2007.
- _____, *Tarihi'l-Arab Kable İslâm*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- _____, *Hükümetü'r-Resül el-Mustafa*, Beyrut: Dârü'l-Ma'riza li'l-Mevsûat, 2004.
- EL-MÂVERDÎ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (ö. 450/1058), *El-Ahkâmü's-Sultaniye ve'l-Vilâyetü'd-Diniye*, thk. Halid Abdüllatif, Sabi' el-İlmi, Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-Arabi, 1999.
- _____, *Nasîhatü'l-mülûk*, thk. Hıdır Muhammed Hıdır, Küveyt: Mektebetü'l-Fellah, 1983.
- EL-MECLİSÎ Muhammed Bâkır, *Bihârü'l-envâri'l-câmi'a li-düreri ahbâri'l-e'immeti'l-ethâr*, C.XXVII, İran: İhyâü'l-Kütüb, t.y.
- Hükümetü'r-Resül el-Mustafa*, Beyrut: Dârü'l-Ma'riza li'l-Mevsûat, 2004.
- EL-MES'ÛDÎ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956), *Mürücü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, C.II, thk. Kemal Hüseyin Mer'i, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- EL-MEVDÛDÎ Ebu'l A'la, *Hilâfet ve Saltanat*, çev: Ali Genceli, İstanbul: Hilâl Yayınları, t.y.

- EL-MU'AYRÎ Ebû Said, *el-Mevsûatü'l-Med Cize fi Tarih el-İslâmi*, C.X, y.y, t.y. *el-Muhssas*, Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-İlmiyye, t.y.
- EL-MURTAZÂ eş-Şerîf, *eş-Şafi fi'l-İmame*, C.II, thk. Said Abdülzehrâ el-Hüseyn el-Hatip, Tahran: Müessesetü's-Sadık, 1986.
- EL-MUZAFFER Muhammed Rıza, *Kahidü'l-İmamiyye*, İran: Ketebü'l-Hedaiyye, H.1422.
- EL-MÜBERRED, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), *El-Kamil fi'l-Luga ve'l-Edeb*, C.I, thk. Muhammed Ebü'l-Fazıl İbrahim, Kahire: Dârü'l-Fikrû'l-Arabî, 1996.
- EL-OSMAN Hamid b. İbrahim, *Muâviye b. Ebû Süfyân*, y.y, 2013.
- EL-UMERÎ Ekrem Ziyâ, *Serdem-I Hilafet-i Râşidîn*, çev: İhsan Burhaneddin, y.y: Tışk Matbaası, 2009.
- EL-VERDÎ Ali, *Mantuku İbn Haldûn*, 2.b, Beyrut: Darü'l-Kuvân, 1994.
- _____, *Vaizü's-Salâtîyn*, b.2, Beyrut: Darü'l-Kuvân, 1995
- EL-VEYSÎ Yasin Hüseyin, *İbn Haldûn ve Nazaraiyetahü fi't-Tasavvuf*, Dımaşk: Dâr Neyneva, 2009.
- EL-YA'KÛBÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî (ö. 292/905), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emîn Dinnâvî, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.
- _____, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, C.II, Abdüllemîr Mühnâ, Beyrut: Şeriketü'l-İlmi li'l-Metbu'at, 2010.
- EMÎN Ahmed Muhammed, *Ceng-i Halgerâvekân ve Havarîc*, Süleymaniye: Çuvarçıra Matbaası, 2013.
- EMÎN Ahmed, *Duhâ'l-İslâm*, Kahire: Müessesetü'l-Hindavi, 2012.
- EMÎN Ahmed, *Yevmü'l-İslâm*, Mısır: Müessese Hindavî, 2012.
- EMÎN Nebez Mecit, *Devlet-i Emevî-ü Kesâyet-i Halifekân-i le Didu Boçuni hande le Rojhalât Nasande*, Süleymani: y.y, 2002.
- EN-NÂCİM Mehdî Abdülhüseyn, *Savratü'l-Aleviyyîn*, Lübnan: Müessesetü'l-Belah, 2002.
- EN-NEDVÎ Muhammed Rahmetullah Hafız, *Sîretü's-Saidete Âişe Ümmehâtü'l-mü'minîn*, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 2003.
- EN-NEVBAHTÎ Hüseyin b. Musa Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (ö. 310/922 [?]), *Fıraku's-Şî'a*, Beyrut: Menşurati'l Reza, 2012.
- EN-NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî (ö. 676/1277), *Menâhicü's-Şerh Sahihü'l-Müslim el-Haccac*, C.XV, 2.b, Beyrut: Dâr Ahyâü't -türâsi'l-Arabî, t.y.

- ERKOÇOĞLU Fatih, *Emevî Dveleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- _____, “*Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela* (Osmanlı Hâkimiyetinin Sonuna Kadar)*”, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi XIV/1, y.y, 2010. ss. 277-320.
- _____, “*Reca b. Havye el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri)*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:11, Sayı: 2 (2007) ss. 365-403.
- _____, “Devletin Yeniden Yapılandırılması”, *İslâm Tarihi Ve Medeniyeti*, cilt: III, ed: Adnan Demircan, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018; s. 479-501.
- ER-RÛHÎ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. VII./XIII.), *Bulûgâtü'z-zürâfa fi't-tarihi'l-hülefa*, thk. Muhammed Zeynehüm Muhammed, y.y: es-Sakafa ed-Diniye, t.y.
- ES-SEÂLİBÎ, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl es-Seâlibî (ö. 429/1038) , *Simârü'ssemerü'l-kulûb fi'l-muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Beyrut: Mektebetü'l 'Asriye, 2003.
- ES-SAFEDÎ Abdülmüte'al, *el-Müceddedün fi'l-İslâm mine'l-Karni'l-Evvel ilâ er-Rabi el-Aşar*, Kahire: Mektebetü'l-Edep, 1996.
- ES-SAFEDÎ Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, C.XVII, thk. Ahmet el-Arnaut Türkî Mustafa, Beyrut: Dâr Ahyâü't-Türasü'l-Arabî, 2000.
- ES-SEHÂVÎ Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî(ö. 902/1497), *ed-Dav'ü'l-lâmi*, C.IV, Beyrut: Dâru'l-Cil, t.y.
- ES-SÛFÎ Esmâ Fethî İbrahim, *Harekâtü'l-Huruc ala Hilafeti'l-Emevîyye fi'l-Irak*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazze: Camiâtü'l-İslâmiyye, 2015.
- ES-SUYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), *Hüsnü'l-muhâdara fi Tarih Mısır ve'l-Kahire*, C.II, thk. Muhammed Ebû Fazıl İbrahim, y.y: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.
- _____, *Tefsirü'd-Dürrü'l-Mensur fi Tefsir bi'l-Masur*, C.III, Lübnan: Darü'l-Fikir, H.1433.
- EŞ-ŞA'RÂVÎ Muhammed Mütevellî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, t.y.
- EŞ-ŞA'BÎ Ahmet Kâid, *Vesikâtü'l-Medine el-Mazmun ve'd-Delâle*, y.y, H.1426, ss.20-23; Aram Kadir, *İslâm-ü Siyaset*, y.y: Tışk Matbaası, 2007.
- EŞ-ŞÂFÎÎ Mûsulî, Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Redvân b. Abdülaziz (ö.774/1328), *Hüsnü's-sülûkü'l-Hâfiz Devletü'l-Mülûk*, thk. Fuat Abdünnaim Ahmet, Riyad: Darü'l-Vatan, t.y.

- EŞ-ŞÂVÎ Ali, *Ma'r-Rakib el-Hüseyni min Medine ile'l-Medine*, C.V, y.y: Şebeketü'l-İmameyn el-Hasaneyn, H.1420.
- EŞ-ŞEVKÂNÎ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834), *el-Bedrü't-tâli bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi*, C.I, Kahire: Dâru'l-Kitab el-İslâmi, t.y.
- EŞ-ŞEYÂL Cemâleddin, *Ebûbekir et-Târtuşi el-Âlim ez-Zahid es-Sâir*, y.y: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, t.y.
- EŞ-ŞEYBANÎ Muhammed b. Abdülhadi b. Razan, *Muafiku'l-Muaraza fi 'Ahd Yezîd b. Muâviye*, Riyad: Mektebe Melik Fehd el-Vataniyye, 1429.
- EŞ-ŞEYH Hüseyin, *el-Arab Kabletü'l-İslâm*, İskenderiye: Dâru'l-Mârifet, t.y.
- EŞ-ŞEYH Rafet, *Tefsir Misyâr et-Tarih*, y.y: Âyin li'd-Dirasât ve'l Buhusi'l-İnsaniyye vel İctimaiyye, 2000.
- EŞ-ŞİRÂZÎ es-Said Abdullah, *el-İmâme ve's-Şiâ*, İran: Matbaayi Mirac, H.1430.
- ET-TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, C.II,3.b, thk. Muhammed Ebû-Fazl İbrahim, Mısır: Dâ'iretü'l-ma'ârif, t.y.
- _____, *Tefsirü't-Taberî*, C.II, thk. Beşer Âvvad Ma'ruf, Usam Faris el-Horasanî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1994.
- ET-TAHÂVÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî et-Tahâvî (ö. 321/933), *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût, y.y: Müessesetü'r-Risale, 1994.
- ET-TARTUŞÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Tartuşî (ö. 520/1126), *Sirâcü'l-mülûk*, Mısır: Evâil el-Matbuati'l-Arabiyye, 1872.
- ET-TEBRİSÎ Ahmet b. Ali Ebû Tâlib et-Tebrîsî (ö.560/1164), *el-İhticâc*, C.II, y.y: Matbaa Şerîat, Ş. 1380.
- ET-TİKRİTÎ Nâci, *el-Felsefetü's-Siyasiyye inde İbn Ebû'r-Rebi'*, 3.b, Beyrut: Dâru'l-Endülüs, 1983.
- ET-TÛBÂ Gazi, *Limazâ Tehavveletü'l-Hilâfe min Şûra ile Verâset*, <https://bolgs.aljeera.net>, 20-10-2019.
- EZ-ZÂHİBÎ Mahmut, *el-Beyinat fi'r-Red alâ Ebatili'l-Müracaat*, C.I, y.y, 1986, s.2008.
- EZ-ZEHEBÎ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî (ö. 748/1348), *el-İ'lâm bi-vefeyâti'l-a'lâm*, C.I, thk. Mustafa b. Ali İvaz – Rebî' Ebû Bekir Abdülbâki, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sakâfe, 1993.

- _____, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tadmîrî, Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-Arabi, 2003.
- _____, *el-İber fî haberi men gaber*, C.I, thk. Ebû Hâcer M. Saïd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.
- EZ-ZEHEBÎ Muhammed Hüseyin, *el-İtticahatü'l-Münharife fî Tefsirü'l-Kuran-ı Kerim Devafî'iha ve Def'iha*, 3.b, y.y: Mektebetü'l-Vehbe, 1986.
- FEVZÎ Farık Ömer, *Neşatü'l-Harekâti'd-Diniyye es-Siyasiyye fî'l-İslâm*, Umman: el-Ehliyye, 1999.
- FEVZÎ Faruk Ömer, *el-Hilafetü'l-Emevîyye*, Ürdün: Dârü'ş-Şuruk, 2005.
- FİSHEL J. Walter, *Likâ İbn Haldûn li Timurleng*, çev: Muhammed Tefvik, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-Hayat, t.y.
- FLİNT Robert, *Philosophy of History*, y.y, t.y.
- GARİb Mahmud, *Hilafe Ebû Bekr es-Sıddık, Kahire*: Merkezü'l-Kitab li'n-Neşir, t.y.
- GWEYDÎ Ignatius, *Mehâdarât fî Tarihü'l-Yemen ve'l-Ceziretü'l-Arabiye Kable İslâm*, çev: İbrahim es-Samarrâî, Beyrut: Dârü'l-Hadaâ, 1986.
- HALİD Amr-u, *Halifekân-i Râşidîn*, 2.b, çev: Miran Ferhat, Süleymani: y.y., t.y.
- HALÎFE b. HAYYÂT, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (ö. 240/854-855), *Tarihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Mustafa Necip Fevvaz- Hikmet Kışlı Fevvaz, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- HALÎFE Hâmid Muhammed, *Reyhânetü'n-Nebî Hüseyin b. Ali*, Umman: Dârü'l-Kattuf, 2008.
- HAMİDULLAH Muhammed, *Mecmuatu'l-Vesâiki's-Siyasiyye li'l-ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilafeti'r-Raşide*, 6.b, Beyrut, 1987.
- _____, *Yekâmin Destur-i Nüsra ve Jihân*, çev: Şwan Hawrâmî, y.y: Paş-i Nwser Matbaası, 2007.
- HASAN Ali İbrahim, *İstihdamü'l-Masadır fî't-Tarihi'l-İslâmi el-Âlem ve fî't-Tarihi'l-Mısri el-Vasit*, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Marmariye, 1980.
- HASAN Hasan el-Hac, *Hadaratü'l-Arab fî Sadarü'l-İslâm*, Beyrut: Müessesetü'l-Camia, 1992.
- HASAN İbrahim Hasan, *Tarihü'l-İslâm: es-Siyâsi ve'd-dîni ve's-sekâfi ve'l-ictimâ'i*, C.I, 14.b, Beyrut: Dârü'l Ceyl, 1996.
- HATİPOĞU, Mehmed Said, "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik HİLAFETİN KUREYŞLİLİĞİ", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23/1 (1979), ss. 121-213.
- HEMİŞ Sâlim, *el-Haldûniyye fî Zevayâ't-Tarih*, Beyrut: Dârü'l-tali'a, 1998.

- HEVİDÎ Yahyâ, *Dirâsât fi İlm-i Kelâm ve'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Kahire, Dârü's- Sekâfe, 1979.
- HOŞGÖR Fatıma Betül, *El-Cahiz'in Hayatı, Eserleri ve el-Buhala Adlı Kitabındaki Tip Tahlilleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- HULUVÎ Yûsuf Muhammed el-Kând, *Jiyân-i Havâlân*, C.I, çev: Nihat Celal Habibullah, y.y: Reynüve Matbaası, 2011.
- HUSSEIN Mohammed Tahseen, *Gürge Drındekân la Devlet-i İslâmî*, Erbil: y.y, 2018.
- _____, *Sistem-i Pştâupişt La Devlet-i Abbas-î, Erbil*: Rojhalât Matbaası, 2015.
- HÜSEYİN Tâhâ, *Felsefetü İbn Haldûn el-İctimâiye*, çev: Muhammed Abdullah An'an, y.y: Mektebetü'l-Esre, 2006.
- İBN A'SEM EL-KÛFÎ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî (ö. 320/932), *Kitabü'l-Fütuh*, C.IV, thk. Ali Şiri, Beyrut: Dârü'l-Edva, t.y.
- İBN ABDÛLAZİZ SELÂME Sîlâh, "el-Mu'arazatü'l-Siyasiyye fi'l-Asri'l-Emevî ve Mevfikü'l-Emeviyyîn minhâ", *Mücelletü-Camiâti Hilyeti'l-Edep ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye*, C.VII, S.16, Suudi Arabistan: y.y, 2018.İrfan
- İBN ABDÛLBER Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb*, C.III, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1992.
- İBN ABDÛRABBÎH Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferîd*, C.I, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmîyye, H.1404.
- İBN EBÛ ÂSİM Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö. 287/900), *el-Âhâd ve'l-messânî*, C.III, thk. Bâsım Faysal Ahmet, Riyad: Dârü'r-Raye, 1991.
- İBN EBÛ'L-HADÎD Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, C.II, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, y.y, Darü'l-İhyai'l-Kütübi'l-İlmi, t.y.
- İBN EBÛ'R-REBÎ' Ebü'l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-İşbîlî (ö. 688/1289), *Sülûkü'l-Mâlik fi Tedbiri'l-Memâlik*, thk. Ahmet Abdülгани, Dımaşk: Dârü'l-Kenân, 1996.
- İBN HABÎB Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), *el-Münemmak fi ahbâri Kureyş*, thk. Hurşid Ahmet Faruk, Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1985.

- İBN HALDÛN Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), *Et-Ta'rif bi-ibn Haldûn ve Rahle Garben ve Şarken*, y.y: Dârü'l-Kütübî'l-Lübnanî, 1979.
- _____, *El-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab Ve'l-Acem Ve'l-Berber ve men Âsarehüm min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, C.II, thk. Halil Şahade, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000.
- _____, *Muqaddimetü İbn Haldûn*, C.I, thk: Abdüllah Muhammed Derviş, Dımaşk: Dâr Y'arib, 2004.
- _____, *Mukaddime Tercümesi İndeksli Tıpkı Basım*, Mütercimi: Pîrizâde Mehmed Sâhib, Hazırlayan: Yusuf Turan Günaydın, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2016.
- _____, *Mukaddime*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları , 16. Baskı, 2018.
- İBN HAZM EL-ENDELÛSÎ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-'Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, 5.b, Kahire: Dârü'l-ma'rife , t.y.
- _____, *el-Mufassal fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihâl*, C.IV, y.y: Mektebeti'l-İslâm el-Alemiyeye, t.y.
- _____, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), *Cevâmi 'u's-sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Abdülkerim Sâmi Cündi, Beyrut: Dârü'-Kitabü'l-İlmiyye, t.y.
- İBN HİBBÂN Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), *es-Sîretü'n-nebeviyye ve aḥbârü'l-ḥulefâ'*, thk. Said Kerîm el-'Akmî, İskenderiye: Dâru İbn Haldûn , t.y.
- İBN HİŞAM Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî (ö. 218/833), *es-Sîretü'n-nebeviyye (Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Resûlillâh)*, C.I, thk. Mustafa İbrahim el-Eybâri, Abdülhafız eş-Şelebi, Mısır: Mektebe Mustafa el-Bayi el-Halebi, 1995.
- İBN İSHÂK Abdullah b. Ebî İshâk Zeyd b. Hâris ez-Ziyâdî el-Hadramî (ö. 117/735), *Sîretü İbn İshâk*, C.I, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y.
- İBN İSMÂİL ER-RASSÎ Ebû'l-Kâsım b. İbrahim b. İsmâil er-Rassî (ö. 246/861), *er-red 'ale'r-Râfıza*, thk. Hanefi abdullah, Kahire: Drü'l-Afâkü'l-Arabiye, 2000.

- İBN KELBÎ Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]), *Kitâbü'l-Eşnâm*, C.I, thk. Ahmet Zeki Paşa, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1994.
- İBN KESİR Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373), *eş-Şemâ'ilü'r-Resûl*, thk. Şeriketü'n-Neddi li'l-Techizatü'l-Fenniye, Dâr İbn Haldûn, t.y.
- İBN KUTEYBE ED-DİNEVERÎ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-siyâse*, C.I, thk. Muhammed Mahmut, Mısır: Matbaatü'n-Nil, 1904.
- İBN MANZÛR Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Muhtasarü Târîhi Dimaşk*, C.XXVII, thk. Revhatü'l-Has- Muhammed Mutih el-Hafız, Dimaşk: Dârü'l-Fikir, 1990.
- İBN MİSKEVEYH Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030), *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, C.II, 2.b, thk. Ebû'l-Kasîm İmamî Tahran: Sırüş Matbaası, 2000.
- İBN MÜFÎD Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî (ö. 413/1022), *el-İrşâd*, C.II, thk. Müessestü'l-Ehl-i Beyt, Beyrut: Matbaatü'l-Müessestü'l-Ehl-i Beyt, 1995.
- İBN ÖMER Seyf *Kitâbü'r-Ridde ve'l-fütûh*, *Kitâbü'l-Cemel ve mesîru Âişe ve Alî*, thk. Kasım es-Samaraî, 2.b, y.y: Dârü Ümeyye, H. 1418.
- İBN SA'D Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *et-Tabakatü'l-kebîr*, C.I, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hannaci.
- İBN SEYYİDÜNNÂS Ebü'l-Feth Fethuddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (ö. 734/1334), *Uyûnü'l-esser fî fûnüni'l-megâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer*, thk. Muhammed Said el-Hatrâvî, Muhiddin Mitu, Beyrut: Dâr İbn Kesir, t.y.
- İBN SÜLEYMAN EL-YÂFÎÎ Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî (ö. 768/1367), *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakazân fî ma'rifeti havâdissi'z-zamân*, C.I, Halîl el-Mansûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1997.

- İBN ŞÂKİR KÜTÜBÎ Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî ed-Dımaşkî (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, c.III, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır.
- İBN TAĞRÎBERDÎ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî (ö. 874/1470), *en-Nücumu'z-Zahire fî Müluki Mısr ve'l-Kahire*, C.XII, Mısır: y.y, t.y.
- İBN TÂVÛS Radıyyüddîn Alî b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvûs (ö. 664/1266), *el-Lehûf (el-Melhûf) 'alâ (fî) katli 't-tufûf*, Beyrut: Müessesetü'l-İlmi, 1993.
- İBN TEYMİYYE Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî (ö. 728/1328), *Mecmû'atü'r-resâ'il ve'l-mesâ'il*, C.I, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 197.
- _____, *el-İmâme ve's-siyâse*, C.I, thk. Ali Şirî, Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1995.
- _____, *Re'sü'l-Hüseyn*, thk. Muhammed Hassâ el-Fak, y.y: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1949.
- _____, *Şübühât havle Sahâbe ve'r-red aleyhâ: Ümmü'l-mü'minin Âişe*, C.II, thk. Muhammed Mâlullah el-Halidî, Riyad: Dâru'l-Müntaki, 2012.
- _____, *Su'âl fî Yezîd b. Mu'aviye*, thk. Selâhaddin el-Müneccid, Dımaşk: y.y, 1993.
- İBN YÛNUS ES-SADEFÎ Ebû Mûsâ Yûnus b. Abdila'lâ b. Mûsâ es-Sadeî el-Mısrî (ö. 264/878), *Tarihu İbn Yûnus el-Mısrî*, C.II, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, H.1421.
- İBN ZENCEVEYH Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî (ö. 251/865), *Kitâbü'l-Emvâl*, C.II, thk. Şakir Zeyb Feyyâz, Suudia: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, 1986.
- İBNÛ'L-ADÎM Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262), *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, C.I, thk. Süheyl Zekkâr, Kahire: Dâru'l-Kştabü'l-Arabî, 1997.
- İBNÛ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî (ö. 543/1148), *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, thk. Mahmûd Mehdî el-İstanbûlî- Muhibbüddin el-Hatîb, 6.b, Kahire: Mektebetü's-Sünne, H.1412.
- İBNÛ'L-CEVZİ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, C.II, 2.b, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Ata, Mustafa Abdülkâdir 'Ata, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmıyye, 1995.

- İBNÜ'L-ESİR Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, C.III, thk. Ebû'l-Fidâ Abdulllah el-Kâdî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1987.
- İBNÜ'L-İMÂD Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, C.IX, thk. Abdükadir el-Arnaût, Muhammed el-Arnaût, Beyrut: Dâr İbn Kesir, 1993.
- İBNÜ'L-MÜBÂREK, Hüseyin b. Muhammed b. Hüseyin b. Mübârek, *et-Tecridü's-sarih*, C.I, Mısır: Matbaatü'l-Meyniye, t.y.
- İBNÜ'L-VERDÎ Ebü Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (ö. 749/1349), *Tarihu İbni'l-Verdî*, C.I, Beyrut: Darü'l-Ketebü'l-İlmîyye, 1996.
- İBNÜ'T-TIKTAKA, Ebü Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî (ö. 709/1309), *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* Beyrut: Dâr Sâdır, t.y.
- İDRÎS EŞ-ŞERÎF, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-müşâk fi'htirâkı'l-âfâk.*, C.I, Beyrut: Alemü'l-Keteb, H.1409.
- İMAM Abdülfettah İmam, *el-Ahlâk ve's-Siyase*, Mısır: El-Meclisü'l-A'la li's-Sekâfe, 2001.
- İSMÂİL Mahmud, *el-Harekatü's-Sirriyye fi el-İslâm*, Kahire: Sina li'n-Neşir, 1997.
- JEEP Hamilton, *Dirâsât fi Hadâreti'l-İslâm*, çev: İhsan Abbas vs., Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyin, 1979.
- KÂDİR Aram, *İslâm-u Siyaset*, y.y: Pahşi Nuser Matbaası, 2007.
- KAHYAOĞLU Yasin, *Hâriciler'in Edebi Yönler: Ortaya Çıkışlarından Emevîler'in Sonuna Kadar*, (Doktora Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- KAİD Abdülhakîm Abdülcelîl Muhammed, *El-Mu'araza fi el-Fikrî's-Siyasi el-İslâmi*, İskenderiye: Mektebetü'l-Camiü'l-Hadis, 2006.
- KEHHÂLE Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, C.III, Beyrut: Müessesetü'r- Risale, 1993.
- KURBAN Mülcem, *Haldûniyât Nadariyetü's-Siyâseti'l-İmrâniye*, Beyrut: Müsese el-Câmia, 1984.
- KUTUP Muhammed Ali, *Âişe Muallimetü'r-Rical ve'l-Ecyal*, y.y: Mektebetü'l-Kur'an, t.y.
- LE BON Gustave, *Felsefey-i Komalayât-i İbn Haldûn*, çev: Abdullah Germiyani, Süleymanî: Sâya Matbaacılık, 2002.

- LİSÂNÜDDİN İBNÜ'L-HATİB, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî (ö. 776/1374-75), *el-İhâta fî ahbâri (târîhi) Ğirnâta*, y.y, t.y.
- MEKKÎ EL-'USÂMÎ. Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelikel-'Usâmî (ö. 1111/. *Simtu'n-Nucûmi'l-'Avâlî fî Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâlî*, C.II, thk. Adil Ahmet Abdülmevcut, Ali Muhammed Ma'uz, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- MER'Î b. YÛSUF, Zeynüddîn Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kermî (ö. 1033/1624), *Telhîsu evsâfi'l-Mustafâ ve zikru men ba'dehû mine'l-hulefâ*, thk. Abdullah Muhammed el-Kenderî, Küveyt: Dârü'n-Nevâdir, 2011.
- MEYYİZ Muhammed Said, *Mevsûhatü Hayati's-Sahabe*, Beyrut: Müessesetü'r-Riyad, t.y.
- MİZRÛ'A Mahmud Muhammed, *Dirâsât fî'l-Füruki'l-İslâmiyye*, Kahire: Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, 2016.
- MOĞULTAY b. KILIÇ, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî (ö.762/1361), *es-Sîretü'l-muhtaşara*, thk. Muhammed Zeynehüm Muhammed, Kahire: Dâr'l-ma'ârif, 2001.
- MU'YTE Ahmet, *el-İslâmü'l-Havâricî*, Dımaşık: Dârü't-Takvin, 2006.
- MUĞNİYE Muhammed Cevat, *eş-Şîa fî'l-Mizân*, Beyrut: Dârü's-Şark, t.y.
- MUHAMMED Ako Burhan, "Felsefe-i Mâju lay İbn Haldûn", *Tarih Gazetesi* S. 24 (2012), Erbil: Rojhalat Matbaası.
- MUHAMMED Nebez Abdurrahman, *Felsefey-i Meju Lây İbn Haldûn*, Süleymani: Leriâ Matbaası, 2013.
- MUSTAFA Kemal Seyid, Usame Ahmet Hammâd, *Hasarât fî Tarihi'd-Devleti'l-Arabiyye el-İslâmiyye*, İskenderiye: Merkez el-İskenderiye li'l-Kitab, 2006.
- MÜBAREKFURÎ Safî er-Rahman, *Gulâvi Sermor*, çev: Bekir Hama Sıddık Arif, 5.b, Tahran: Maharet Matbaası, 2005.
- MÜSLİM Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *El-Müsnedü's-Sahihü'l-Muhtasar*, C.VII, thk. Mecmuatü'l-Muhakkikin, Beyrut: Dârü'l-Ceyl, H.1333.
- _____, *Sahîh-i Müslim*, thk. Ebû Kuteybe Nazır b. Muhammed el-Fârâbî, y.y: Dâru Tayyibe.
- NASR B. MÜZÂHİM Ebü'l-Fazl Nasr b. Müzâhim b. Seyyâr el-Minkârî et-Temîmî (ö. 212/827-28), *Vak'atü Sıffîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Beyrut:

- Dârü'l-Cil, 1990; El- Belâzürî, *Cümelü nesebi'l-eşraf*, C.III, thk. Süheyl Zekkâr, Riyaz Zirkilli, Beyrut: Dârü'l-Fikir, 1996.
- NAŞID Muhammed Muhammed, *el-Fikrû'l-İdari fi'l-İslâm*, İmarat: Merkez Cem'iyetü'l-Macit li's-Sakafe ve't-Teras, 1997.
- NERÂKÎ Hasan, *Puhte-i Mejuy-i İran*, çev: Şehrâm Abdullah, Erbil: Muküriyan Matbaası, 2014.
- NEVÂR Selahaddin Muhammed, *Nazariyetü'l-Hilafe ve'l-İmâme: Tatavuruha es-Siyasi ve'd-Dini*, İskenderiye: Menşetü'l-Mua'rif, 1996.
- Nicholson Reynold, *A Literary History of the Arabs*, London: Adelphi Terrace, 1907.
- NİTNİÇ Antoni, *el-Arap Netasaranühüm ve Emcadü'l-İslâm*, çev. Raşit El-Berradî, Mısır: Meketebetü'l-Angeliu, 1974.
- ÖNKAL Ahmet, "İslam Tarihinde Tarafsızlık Problemi", marife, yıl 5, S. 1, y.y, 2005, ss.253-265.
- P. HUNTINGTON Samuel, *Pekdâdân-i Şâristaniyetakân*, çev: Mament Roja, y.y, 2009.
- PALENCÍA Angel Gonzalez, *Tarihü'l-Fikri'l-Endülüsî*, çev: Hüseyin Münis, Bursaid: Mektebtü's-Sakâfiye ed-Diniye, t.y.
- PARLAK Bekir, *Yönetim Bilimi ve Çağdaş Yönetim Teknikleri*, 3.b, İstanbul: Panama Yayıncılık, 2016.
- SÂİD EL-ENDELÜSÎ Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytî (ö. 462/1070), *Tabakâtü'l-ümem*, thk. Luvîs Şeyho, Beyrut: Matbaatü'l-Kasolikiye, 1913.
- SAKKAL Dzire, *el-Arab fi'l-Asri'l-Cahili*, Beyrut: Dâru's-Sadaka el-arabiyye, 1995.
- SÂLİM Sa'id Abdülazîz, *Tarihü'd-Devletü'l-Arabiye*, y.y: Müessesetü Şebabi'l-Cami'a, t.y.
- SALLAVÎ Ali Muhammed, *Emîrû'l-Mü'minîn Abdullah b. Zübeyr*, Kahire: Müessese İkrâ, 2006.
- _____, *Fıkhatü'n-Nasır fi'l-Kuran-ı Kerim*, 15.b, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.
- _____, *Muâviye b. Ebî Süfyân Şahsiyetehu ve Asrahu*, Mısır: Dârü Endülüs, 2008.
- _____, *Ömer b. Abdülazîz et-Tecdid ve'l-İslâhu'r-Râşidî 'alâ Menâhicü'n-Nebeviyye*, Mısır, Dârü't-Tevzi', 2006.
- _____, *Ömer-i Kur-i Hattâb*, çev: 'Affan Şeyh Sıddık, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2009.
- SCHACHT Joseph - Clifford Bosworth, *Turasü'l-İslâm*, çev: Hüseyin Müennis vs., y.y, Alemü'l-Marife, 1978.
- SELİM Ahmet Emîn, *Meâlimü Tarihi'l-Arab Kable İslâm*, Beyrut: Mektebe Kriyriyye İhvân, t.y.

- SEM'ÂNÎ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, C.II, thk. Abdullah Ömer el-Bâruhi, Beyrut: Dâru'l-Hanan, 1988.
- SIR Onur, *İbn Haldûn'un Devlet ve Siyaset Felesefesi*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.
- SİRÂCÜDDİN İsmâil, *İbn Haldûn İncâz Fikr-i Müncedid*, Mısır: Mektebetü'l-İskenderiye, 2008.
- SUPHÎ Ahmed Muhammed, *Fi Felsefeti't-Tarih*, İskenderiye: Müessesetü's-Sakâfetu'l-Câmiîye, t.y,
- ŞAHİN Ali İhsan, *Emevî Dönemi İsyânlarında Tarafların İzledikleri Strateji ve Taktikler*, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- ŞEHRİSTÂNÎ Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihal*, C.II, thk. Ahmet Fehmi Muhammed, 3.b, Beyrut: Dârü'l-Kitap, 1992.
- ŞELEBÎ Muhammed, *Âişe Ümmehâtü'l-mü'minîn*, Beyrut: Dâru'l-Cil, 1998.
- ŞEN Recepçan, *İbn Haldûn'da Şehir ve Medeniyet*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara:Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- ŞEREFÜDDÎN Ali, *İbn Haldûn fi Sebil Mevsûa Felsefiye*, Beyrut: Dâr Mektebetü'l-hilâl, 1995.
- ŞEREFÜDDÎN Halil, *İbn Haldûn*, Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1995.
- ŞİMT Nâşânîl, *İbn Haldûn el-Mu'arîh ve 'Âlimu'l-İctim'a ve'l-Feylsef*, çev: İhsan Muhammed Hasan, Bağdat: Dâru'l-Ma'mun, 1999.
- ŞUVÂN Ahmet, *İslâm-î Siyasi*, Süleymani: y.y, 2004.
- T. J. DE Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, çev: Yaşar Kutluay, 4.b, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- TAHUB Salah, *Mevsûatü't-Tarihi'l-İslâmi el-Asrû'l-Emevî*, Ürdün: Dâr Usame, 2004.
- TAKKUŞ Muhammed Süheyl, *Tarihü'd-Devleti'l-Abbasiyye*, 7.b, Beyrut: Dârü'n-Nafâis, 2009.
- _____, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 7.b, Beyrut: Darü'n-Nefais, 2010...
- _____, *et-Tarihü'l-İslâmi el-Veciz*, 5.b, Beyrut: Dârü'n-Nefânis, 2011.
- _____, *Tarihü'l-Arap Kable el-İslâm*, Beyrut: Dârü'n-Nefâhis, 2009.
- TOYNBEE Arnold, *Mejuy-i Merovayeti*, çev: Dilşat Mustafa Vesâni, Erbil: Rojhalat Matbaası, 2010.
- ÜÇÖK Bahriye, *İslâm Tarihi: Emevîler-Abbasiler*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968.

- VÂFÎ Ali Abdülvâhid, *Abkariyât İbn Haldûn*, 2.b, Suudi Arabistan: ‘Ukâz, 1984.
- WELLHAUSEN Julius, *Tarihü’l-Devleti’l-Arabiyye Min Zuhuri’l-İslâm ile Nihayetü’l-Devletü’l-Emeviyye*, çev. Muhammed Abdülhadi Ebû’r-Ridde, Kahire: y.y, 1968.
- YASÎN Abd Ali, *Tarihü Sadri’l-İslâm mine’l-Bi’seti’n-Nebeviyye ile Nihayeti’d-Devleti’l-Emeviyye*, Umman: Dar Yâfâ el-İlmiyye, 2003.
- YASÎN Bâkır, *Tarihü’l- ‘unfü’l-Demevi fi’l-Irak*, Beyrut: Dârü’l-Künüzü’l-Edebiyye, 1994.
- YILDIRIM Yavuz, ‘‘Türkçe’de İbn Haldûn Üzerinde Yapılan Çalışmalar’’, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 4 (2001).
- YILMAZ Edip, *Ebû Reşîd en-Nisâbü’rînin Mu’tezile Mezhebindeki Yeri ve Belli Bazı Fikirleri*, (Yüksek Lisan Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- ZA’İYAN Abdurrahman İbrahim, *el-İdare ve’l-Hüküm fi’l-İslâm ve’l-Fikr ve’t-Tatbik*, Suudia: y.y, 1991.
- ZAHÎR İhsan İlâhî, *eş-Şî’a ve Ehl-i Beyt*, y.y: en-Naşır İdare Tercümanı’s-Sünne, t.y.
- ZAYÂLE Nihat, *el-Furuk ve’l-Mezahibü’l Mesihîye: Minzü’l-Bidâyeti Hatta Zuhuri’l-İslâmi’l-Evâil*, y.y, t.y.
- ZAYÎF Şevki, *el-Abbasi’l-Evvel*, 12.b, Kahire: Dârü’l-Maârif, t.y.
- ZEHRÂ El-İmam Muhammed, *Ebû Hanîfe*, y.y: Dârü’l-Fikrü’l-Arabî, 1947.
- ZEYNEHÜM Muhammed Cemîl, *Kattuf min Şemâili’l-Muhammediye ve Ahlaki’n-Nebeviyye ve’l-Adâbi’l-İslâmiyye*, y.y, t.y.
- ZEYNEL Araz Ferik, *Ceng-i Derûni*, 2.b, Süleymani: Peyvend Matbaası, 2011.
- ZÜFFAN Veciye Lütfi Talip, *Vilâyetü’l-Ahd fi’l-Asri’l-Emevi*, (Yüksek Lisans Tezi), Filistin: Camiatü’n-Necahi’l-Vataniyye, 2005.